

№ 309

ГАЗЕТА

УКРАЇНА В ОГНІЙ БУРІ РЕВОЛЮЦІЇ

I. МАЗЕПА

УКРАЇНА В ОГНІ Й БУРІ

РЕВОЛЮЦІЇ

1917 — 1921

II

КАМ'ЯНЕЦЬКА ДОБА — ЗИМОВИЙ ПОХІД

diasporiana.org.ua

1

9

5

1

ВИДАВНИЦТВО „ПРОМЕТЕЙ“

Друкарня
Ст. Слюсарчука
в Мюнхені

КАМ'ЯНЕЦЬКА ДОБА

(Червень — листопад 1919 р.).

Х. ЯК ПОЧАЛАСЯ БОРОТЬБА СОБОРНИМ ФРОНТОМ?

В Кам'янці перед приходом Галицької армії. Ситуація на Україні. Становище на українському фронті на початку липня 1919 р. і перехід Галицької армії на Велику Україну. Диктатура Петрушевича і закон Директорії про утворення окремого міністерства для Галичини. Відмова Петрушевича утворити єдиний український провід. Труднощі постачання армії. Нові плани правої опозиції і «Український Національно-Державний Союз». Лист повстанського отамана Григорієва до уряду У. Н. Р.

Кам'янецька доба — одна з найтрагічніших в історії наших визвольних змагань за революцію рр. 1917—1920. Це була доба, коли українські збройні сили вперше за кілька століть зішлись з усіх українських земель для спільної боротьби за незалежну Україну. Але тут же, в цю добу, прийшло до фатального заломлення об'єднаного українського фронту внаслідок внутрішньої розбіжності українських сил, що вирости на різних частинах української землі і в різних історичних умовах, а тому врешті пішли різними шляхами. Українська боротьба соборним фронтом, досягнувши своєї найвищої точки влітку 1919 року, коли наша армія взяла столицю України — Київ, вже через два місяці закінчилася катастрофою.

Кам'янецька доба має для нас особливу вагу. Саме тут, в цю добу, найвиразніше виступають всі ті недостачі та хиби, що тяжили над нашим суспільством в час цілої української революції і цим надзвичайно утруднювали нашу визвольну боротьбу.

На початку червня 1919 року стратегічна ситуація на українському фронті склалася так, що центром українського політичного життя майже до кінця року став Кам'янець на Поділлі. З півночі й зі сходу проти нашої армії наступали большевики. З заходу йшли поляки, захоплюючи територію Галичини й по-

частини Волині. В цих умовах для українського фронту не було іншого виходу, як зосередити своє запілля в південно-західному закутку Поділля, спираючись на неутральну румунську границю по Дністрі.

До Кам'янця я приїхав з Чорного Острова 12. червня, за кілька днів до переїзду туди центральних державних установ. Петлюра був уже в Кам'янці. При зустрічі зо мною він настоював на тому, щоб розшукати й заарештувати колишнього члена Директорії Андрієвського, а також самостійників-соціалістів Масвського та Симонова, що за відомостями уряду перебували в Кам'янці і відбували свої наради в помешканні українського університету. З приводу цих нарад та їх учасників тодішній ректор кам'янецького університету І. Огієнко в своїх спогадах («Українська Культура», Львів 1937, кн. 8—9) пише, що все це були люди «відомі й спокійні», а тому він дозволив їм політичні сходини в стінах аполітичної установи. Але сам Огієнко там же зазначає, що керівники партії самостійників-соціалістів в той час займалися в Кам'янці працею, «виразно скерованою проти С. Петлюри та його соціалістичного уряду».

Приблизно такі саме відомості про діяльність провідників партії самостійників-соціалістів мав тоді й наш уряд. Тому з наказу військового міністра Сиротенка (в Кам'янці був тоді ще воєнний стан) того ж дня, як я приїхав, в університеті зробили трус. Як потім оповідав мені Сиротенко, нікого з тих, кого шукали, не вдалося знайти. Знайдено лише деякі документи Андрієвського, як, напр., його лист до Петлюри з 10. червня, в якому він прохав Петлюру відмовитися від обов'язків Головного Отамана.

Як я вже зазначав, в той самий день, як Болбочан зробив свій виступ, Петрушевича проголошено в Заліщиках диктатором Галичини. Праві наддніпрянські кола мали на увазі за допомогою Болбочана проголосити Петрушевича також диктатором на Велику Україну. Але, хоч виступ Болбочана не вдався, вони все таки продовжували будувати різні плани щодо захоплення державного проводу в свої руки. Цим пояснюється, що Кам'янецька доба почалася під знаком продовження тої боротьби між правими українськими групами й революційно настроєним українським табором, що почалася ще в Рівному.

Як на мотив свого незадоволення урядовою політикою, праві групи тепер указували на те, що, мовляв, уряд зійшов з позицій загального виборчого права, прийнявши в Чорному Острові постанову про трудові ради на місцях. Щоб прикрити справжні

мотиви свого незадоволення урядом, права опозиція для переведення своїх цілей мобілізувала різних, переважно культурно-освітніх та земських діячів. Це були: В. Біднов — професор кам'янецького університету, В. Приходько — голова подільського губерніяльного земства, М. Куриленко — губерніяльний комісар Поділля, І. Огієнко — ректор кам'янецького університету, І. Косенко — член Трудового Конгресу, О. Морозовський — земський діяч та ін. Наслідків цієї акції не довелося довго чекати. 23-го червня за підписом щось коло 20 осіб подано до Директорії меморандум, в якому заявлялося, що уряд повинен стати на шлях «державної праці». Для цього автори меморандума пропонували: скасувати постанову про трудові ради на місцях, передати селянам землю у власність за викуп, утворити «діловий кабінет» з людей «безпартійних» і т. д.

Цей меморандум своїм змістом до певної міри нагадував колишню програму рівенської опозиції. Правда, автори меморандума для досягнення своїх цілей вибрали не шлях переворотів, а легальні форми боротьби з урядом. Про це представники опозиції заявили членам нашого уряду на спільній вечері, що її Мартос, як голова уряду, влаштував 30. червня в Кам'янці. На цій вечері, крім члена Директорії Швеця і членів уряду Мартоса, Левицького, Мазепи, Шадлуна й Григорієва, були переважно ті, що підписали меморандум. Після промов та взаємних інформацій представники опозиції (Біднов, Огієнко, Приходько, Косенко та ін.) заявили, що вони не думають боротися з правительством, лише хотіли б звернути увагу на деякі дефекти в діяльності поодиноких міністерств. Особливо енергійні напади вони робили на міністерство фінансів. Казали, чому, мовляв, падає українська валюта і т. п. Огієнко жалівся на те, що в університеті зроблено трус «без пред'явлення письменого на то уповноваження» від належних органів влади. Цей трус, казав він, залишиться найтемнішою сторінкою в діяльності уряду...

Взагалі вечеря відбулася в атмосфері щирого товариського обміну думок. Було видно добру волю в усіх присутніх усунути зайві перешкоди для нормальної державної праці. Відповідаючи промовцям, Мартос в кінці, між іншим, сказав:

«Ви обвинувачуєте міністерство фінансів в тому, що падає наша валюта. Але назвіть мені якунебудь іншу країну, де б під впливом війни та революції не падала валюта? Так само даремно нарікаєте за трус в помешканні університету без додержання законних приписів. Аджеж нас, міністрів, також «без орде-

рів» Оскільки заарештував у Рівному. Бо хто ж в революційну добу додержує формальностей нормального часу?»

Тим часом внутрішня ситуація на Україні розвивалася на користь нашого фронту. Масові повстання не вщухали. Причиною цього була насамперед грабіжницька політика московських большевиків на Україні. На Україну большевики дивились, як на колонію, що мала постачати Московщині хліб, вугіль, залізо і т. д. Тому вся економічна політика большевиків на Україні, як про це вже зазначалося раніше, зводилася до безоглядного вивозу з України її матеріяльних ресурсів. Це примушувало українських робітників і селян ставати до боротьби проти московської окупації. Про наслідки цієї боротьби большевицький комісар А. Шліхте, що був спеціально делегований Москвою для збирання і вивозу хліба з України, в своїх споминах («Літопис Революції», 1928 р., кн. 2) між іншим пише:

«На Україні фактично місцевих органів влади не було за весь 6-ти місячний період другого приходу совітської влади в 1919 році (тобто в добу від початку лютого до кінця серпня 1919 р. — І. М.) . . . Протягом першого організаційного періоду доводилось працювати буквально в пороховому димі. Кожний пуд заготовленого хліба був окрашений каплями крові . . .»

І далі: «Замість 50 мільйонів (пудів — І. М.) Наркомпрод (народній комісаріят продовольчих справ — І. М.) України міг заготовити до 1. липня 1919 р. 8,5 мільйонів. Однак і ці мільйони на три четверти залишилися на Україні . . . Тільки коло 2 мільйонів були відіслані в Москву і Петербург».

Крім грабіжницької політики Москви, повстанський рух на Україні не припинявся також під впливом національного терору, що знову запанував на Україні ще з більшою силою, ніж це було підчас першої навали московських большевиків в кінці 1917-го і на початку 1918 року. Для боротьби з «контрреволюцією» (під чим розумілося фактично все, що перешкоджало безборонному пануванню большевиків) на Україні заведено тепер систему терору на взірць московської «Чека». Так, вже на початку 1919 р. була організована «Всеукраїнська Чрезвичайна Комісія» (ВУЧК) під керуванням членів «Всеросійської Чрезвичайної Комісії» (ВЧК). Про це харківський «Коммунист» пізніше (11. лютого 1923), з нагоди п'ятої річниці з дня заснування московської «Чека», писав:

«Все це (масові повстання на Україні і т. д.—І. М.) примусило українське совітське правительтво підсилити апарат ВУЧК робітниками з Російської Совітської Республіки. В порозумінні

з українським совітським правительством на Україну, як голова ВУЧК, був делегатований тов. Лацис, з деяким числом співробітників. Він прибув у Київ 10. квітня 1919 р. і на другий день став на чолі ВУЧК. Це був час скаженої партизанщини . . . Навколо Києва орудували бандити (читай: повстанці—І. М.) . . . Положення вимагало створення органів ЧК скрізь; не вважаючи на те, що в центральній Росії на початку 1919 р. повітові надзвичайні комісії були скасовані, на Україні довелося їх утворювати. Вони були організовані у всіх губерніяльних містах—губерніяльні ЧК і по всіх повітах—повітові ЧК. У військових частинах був створений Окремий Відділ («Особый Отдел») при Реввосновіті Республіки. В такому виді ВУЧК почала чистку України.»

Нічого дивного, що від цієї «чистки» скорд загуло по всій Україні. Московські насильники тисячами розстрілювали українців, насамперед інтелігенцію, за кожний навіть найменший прояв ворожого ставлення до московської влади. Так, напр., в Полтаві масові розстріли відбувалися кожного четверга, при чім було забито артиста українського театру Островського і багатьох інших. З приводу цих розстрілів місцевий чекіст Гуров хвалився, що, мовляв, за кілька місяців своєї «діяльності» він «кінчає вже четверту тисячу хахлів.» Так само в Кам'янці, після звільнення його від большевиків, оповідали про страшні большевицькі звірства над українцями. Особливою жорстокістю визначалася якась кам'янецька чекістка Фаня, що любила щоранку цинічно повторяти: «мій наган сьогодні ще не снідав».

Цей кривавий терор московських большевиків на Україні викликав величезний опір з боку українських робітників і селян навіть тих, що були настроєні по радянськи. Наслідком цього, як уже раніше зазначалося, крім «радянців» Григорієва і Зеленого, проти російських большевиків виступили також незалежні соц.-демократи, що разом з есерами організували т. зв. Головний Повстанський Штаб під командою Ю. Мазуренка. Саме в цей час (25. червня) Мазуренко післав Раковському ультимат, в якому заявляв іменем Головного Повстанського Штабу:

«Робітники й селяни України повстали проти вас, як влади російських завойовників, котра, прикрившись святими для нас гаслами: влада рад робітників і селян, самоозначення народів аж до відокремлення і боротьба проти імперіялістів-завойовників і гнобителів працюючих мас, — псує не тільки всі святі

гасла й руйнує дійсну владу робітників і незаможних селян сусідньої держави, але ще й використовує їх в цілях, далеких від усякого соціалістичного устрою». В кінці Мазуренко вимагав від Раковського: протягом 24 годин зректися влади, передати її повстанським революційним комітетам і вивести московське совітське військо з України.

Отже всі українські політичні групи за винятком лише тих, що йшли разом з комуністами, як ось ліві українські есери-боротьбисти та частина незалежних соц.-демократів, в цей час провадили збройну боротьбу проти російських комуністів. Розрахунок українського соціалістичного уряду на притягнення до боротьби проти російських большевиків «лівих українців» дав свої наслідки: з одного боку за фронтом зростали ряди повстанців проти московських окупантів, а з другого — частина цих повстанців почала приєднуватися до української армії. Так, в середині липня в районі Копайгорода біля Жмеринки до нашого фронту приєдналася частина війська отамана Григорієва, що в кількості коло 3500 людей пробився аж з Херсонщини через большевицький фронт під командою Юрка Тютюнника. Треба зазначити, що Ю. Тютюнник вирішив піти на зеднання з нашою армією після того, як розійшовся в поглядах з провідниками Головного Повстанського Штабу, що стояли на ґрунті радянської влади. Ю. Тютюнник, що був перед тим начальником штабу в отам. Григорієва, розчарувався в можливості утворення на Україні своєї української радянської влади. Як сам потім мені казав, він вважав, що гасла соціалістичного уряду Української Народньої Республіки найбільш відповідали тодішнім відносинам на Україні.

Поруч з мобілізацією внутрішніх українських сил соціалістичний уряд вживав заходів для унормування відносин з сусідніми державами. Ще 16. червня наша військова делегація на чолі з генералом Дельвігом підписала у Львові тимчасовий договір з поляками про замирення. Для продовження переговорів головою делегації призначено полк. П. Липка, а Дельвіга делеговано до нашої місії в Румунію. Малося на увазі добитися від румунів повороту нам зброї Запорізького корпусу, а крім того налагодити хоча б приватним шляхом купівлю набоїв для нашої армії.

Але, не вважаючи на всі ці заходи, большевицькі сили на Україні мали велику перевагу в порівнянні з нами. Вони спиралися на величезне запілля, а крім того мали допомогу з боку совітської Москви. Тому в той час як наша армія, наступаючи

з Галичини, мусіла кинути в бій майже всі свої сили й фактично жила надією лише на слабкість противника, большевики, навпаки, мали змогу підсилювати свій фронт все свіжими резервами. Так, напр., Антонов-Овсієнко у своїх «Записках о гражданской войне» (т. IV, ст. 296) пише, що для ліквідації нашого червеного наступу з Галичини большевицьке командування вжило негайних заходів. Проти нашого фронту були зараз же вислані такі резервні частини, як мадярський полк, полк окремого призначення з Києва, інтернаціональний полк з Винниці та інші. Рівночасно зроблено чистку всього командного складу в тій групі, що оперувала проти нашого фронту в районі Проскурова.

Не дивно, що вже в середині червня большевики перейшли в протинаступ на відгінку нашої Проскурівської групи. Вони хотіли відрізати нашу армію від Галичини і тим перешкодити зєднанню Галицької армії з Наддніпрянською. Для цього з півночі проти нашого війська сунули бригади мадяр, а зі сходу вздовж Дністра проти групи О. Удовиченка наступали два полки басарабців. Це все були ті большевицькі формування, що свого часу призначалися для «походу на Захід» для зєднання з Совітською Угорщиною. Тепер всі ці «інтернаціональні» бригади та полки кинуті проти армії У. Н. Р.

Згідно з планом большевицького командування, наша армія мала бути оточена й знищена. Тому після довгих упертих боїв, в яких перемога залишилась на боці нашого війська, большевики знову (на початку липня) перейшли в рішучий наступ. Вже підчас попередніх боїв наше військо мало великі втрати. Деякі з військових частин, як напр. Волинська група, майже зовсім були знищені. Тепер в нових жорстоких боях наша Проскурівська група була ще більше ослаблена. Наслідком цього 6. липня українське військо залишило Проскурів. Це поставило наш фронт в катастрофічне положення: большевикам тепер відкрився шлях на Камянець, а далі в запілля цілої нашої армії.

Правда, наше праве крило (3-я дивізія Удовиченка й Запорізька Січ Божка) в цей час успішно наступали на схід, захопивши Могилів, а потім Жмеринку. Але передові большевицькі частини, що наступали з півночі від Проскурова, вже 7. липня були в Дунаївцях (в 20 км. від Камянця). За кілька годин вони могли бути в Камянці. Таким чином наступ большевиків з проскурівського напрямку міг би ліквідувати не тільки Проскурівську групу, але й ціле наше запілля з державним майном, центральними установами і т. д.

Становище на нашому фронті ще більше погіршилося після того, як другого дня (8. липня) Божкова «Запорізька Січ» під натиском большевиків залишила Жмеринку й відступила до Копайгорода. Цим був відкритий шлях на Камянець також зі сходу (через Бар, Ялтушків, Нову Ушицю, Дунаївці). Отже велика небезпека загрожувала цілому фронту. 9. липня наказний отаман Осецький і начальник штабу В. Тютюнник прийшли на засідання уряду в Камянці і заявили, що коли протягом 2—3 днів не прийде на підмогу Галицька армія, то ліквідація фронту буде неминуча. Ця ліквідація відбулася б у дуже тяжких умовах. Не було ні часу, ні можливості спасти як майно, так і людей. Куди було відступати? Про Польщу тоді ще не могло бути й розмови, бо Галицька армія відступала під натиском поляків. На Румунію також не можна було покладатися. В таких умовах можна було чекати найбільш бажаної для большевиків і найтрагічнішої для українців — ліквідації Української Народньої Республіки: це було б фізичне знищення всіх учасників української боротьби — вояків і урядовців і цілого державного апарату.

Але катастрофа минула, бо прийшла на допомогу Галицька армія.

Доля судила, що одночасно з нашою липневою невдачею сталася також катастрофа українського фронту в Галичині. Прийшла ця катастрофа скоро після того, як новопроголошений диктатор Петрушевич призначив ген. Грекова «начальним вождем» Галицької армії замість М. Омеляновича-Павленка. Вступивши до виконання своїх обов'язків, Греків зараз же почав проти наступ на поляків (т. зв. Чортківська офензива, що її підготував ще Омелянович-Павленко). Цей наступ був несподіваний для поляків. Тому Галицька армія спочатку мала успіх. Поляки відступили на цілому фронті. Передові українські частини доходили аж до Бібрки, Ходорова й Миколаєва, загрожуючи самому Львову. Захоплені цим успіхом Петрушевич і Греків відмовилися затвердити договір про замирення з поляками, що його підписала українська військова делегація на чолі з ген. Дельвігом, хоч в цій делегації брав участь також представник від Галицької армії підполковник Слюсарчук.

З боку Галицького уряду це було продовження тої самої політики, якої він тримався свого часу при переговорах з антантською комісією ген. Бертелемі. Тоді Галицький уряд на пропозицію антантської комісії помирився з поляками відпо-

вів продовженням війни. Тепер повторилося приблизно те саме: замість того, щоб використати свої успіхи й закріпити їх тимчасовим замиренням згідно з умовами, підписаними делегацією Дельвіга¹⁾, галицьке командування безоглядно продовжувало наступ, не зваживши своїх сил і сил противника.

Наслідків такої стратегії не довелося довго чекати. Польське командування швидко підтягнуло нові сили і вже на початку липня примусило Галицьку армію, втомлену й виснажену, без амуніції і набоїв, відступити в південно-східній закуток Галичини. Майже одночасно з Парижу надійшло повідомлення, що Найвища Рада держав Антанти 25. червня 1919 року ухвалила в справі Галичини таке рішення:

«Щоб охоронити особисту безпечність і маєток мирного населення Сх. Галичини перед звірствами большевицьких банд, Найвища Рада Антанти і її союзників вирішила уповноважити провідників польської республіки продовжити свої операції аж по Збруч».

Катастрофа галицького фронту була доконана. Чого-чого, а такого «об'єктивного» рішення від Антанти Галицький уряд найменше сподівався. Через спритну пропаганду ворогів України тепер навіть український рух в Галичині виступав перед Антантою, як небезпечний щодо большевизму.

Після катастрофи галицького фронту Петрушевич почав шукати виходу з положення. Порозуміння з Польщею, само собою, відпадало, бо тепер це значило б капітулювати перед ворогом. Залишилися дві можливості: перехід з армією на румунську територію, або похід за Збруч на Велику Україну.

Петрушевич насамперед вжив заходів для вияснення першої можливості — переходу на територію Румунії. Нехіть до співпраці з Наддніпрянським урядом була у провідників Галицького уряду така велика, що вони навіть у цей критичний момент не думали про зєднання українських сил, а шукали порозуміння з румунами для спільного наступу проти большевиків. Галицькі праві провідники все ще не втрачали надії на Антанту. Вони казали: «Якщо підемо з румунами, то покажемо Антанті, що ми — не большевики. А якщо зєднаємося з Наддніпрянською армією, то хто знає, чи не пошкодить це нам в очах Антанти?» Лише після того, як румуни відмовилися про-

¹⁾ Демаркаційна лінія згідно з цим договором мала проходити через Залізці, Тернопіль, Козову, Заставчик, понад Золотою Липою, Нижнів, Незвиська.

пустити Галицьку армію на свою територію, у Петрушевича не залишалося іншого виходу, як шукати порятунку за Збручем.

Але тут повстало нове питання: з ким іти? З Наддніпрянською армією проти большевиків чи, навпаки, з большевиками проти Наддніпрянської армії? Після того, як румуни відкинули пропозицію Галицького уряду щодо спільної акції проти большевиків, думка про союз з большевиками зовсім серйозно почала обговорюватись в оточенні Петрушевича. Умови, які большевики запропонували Галицькому урядові, були абсолютною не до прийняття. Напр., большевики домогалися від Галицького уряду розриву з Наддніпрянською армією й відкликання з її рядів усіх галичан. Крім того, Галицька армія мала бути проголошена як «частина совітських армій Росії, України, Угорщини й Словаччини». Було ясно, що большевики мали на увазі знищити Галицьку армію та уряд, щоб встановити свої порядки в Галичині. Не вважаючи на це, Петрушевич довгий час сущив собі голову над тим, чи не піти йому справді на союз з большевиками.

Про цю «метаморфозу» в політиці Галицького уряду, ми знали в Кам'янці. Це нас зайвий раз переконувало в тому, що причина антагонізму між обома урядами ховалася не в «лівій» політиці Наддніпрянського уряду, а в чомусь іншому. Аджеж ще не так давно Галицький уряд дивився на наш уряд, як на «большевицький», за його старання навязати контакт з лівими українцями по той бік фронту. Тепер він сам почав думати про союз... з большевиками. Тому ми були дуже здивовані, коли напередодні залишення нашим військом Проскурова від галицького командування була одержана на ім'я Петлюри така телеграма з 4. липня:

«Під сильним напором польських сил, за браком амуніції й інших матеріалів, Галицька Армія буде примушена перейти річку Збруч та шукати опори й охорони на широких ланах Великої України. З цих причин Начальна Команда Галицької Армії звертається з проханням до Головного Отамана призначити район виключно для Галицької Армії... , де вона відпочила б та упорядкувалася б».

Командування Наддніпрянської армії на це відповіло, що «приймає Галицьку Українську Армію, як братню, і всім їй допоможе, що в її силах. Головний Отаман дає розпорядження в цій справі належним установам і має тверду надію, що тимчасове лихо зміниться й обидві армії, зєднавшись в одне нерозривне ціле, в скорому часі побачать кращі дні».

Цей раптовий поворот у планах Петрушевича врятував ситуацію на нашому фронті. Виконуючи наказ свого командування, одна з галицьких бригад вже 8. липня перейшла Збруч і почала рух на Проскурів. Довідавшись про це, большевики задержали свій дальший наступ на Камянець, боючись опинитись в мішку між нашими і галицькими частинами. Це дало нашому війську кілька днів відпочинку. Тим часом 11. липня почалося пересування галицьких частин також у районі Гусятина.

Правда, ситуація на нашому фронті деякий час все ще залишалася дуже критичною. Бо Петрушевич і після того, як дав наказ про перехід цих перших бригад за Збруч, продовжував вагатися й не знав, як поступити. Пригадую, починаючи від 9. липня, представники нашого уряду й командування разом з Петлюрою майже без перерви їздили спочатку до Чорткова, потім до с. Королівки за Збручем для переговорів з Петрушевичем і Начальною Командою Галицької Армії. Але ваганням диктатора не було кінця. Ще зранку 14. липня Петрушевич в розмові з представниками нашого уряду А. Левицьким і А. Крушельницьким висловився категорично за порозуміння з большевиками. І тільки пізно ввечері того ж дня, після кількогодинної розмови з Петлюрою та почасти під впливом того, що саме напередодні до нашої армії з того боку фронту прибув задуваний повстанський загін Ю. Тютюнника, він нарешті дав наказ про похід Галицької армії на зєднання з армією Наддніпрянською.

Отож на другий день (15. липня) штаб нашої армії одержав від Начальної Команди Галицької Армії таке повідомлення: «З огляду на несприятливі обставини, що склалися на фронті Галицької армії (перевага сил на боці поляків, а головне брак мушкетних і гарматних набоїв) вся Галицька армія і Галицький уряд, починаючи з 15. липня, переходять на східній беріг Збруча, тобто на Наддніпрянщину, щоб усі сили використати для спільної боротьби з большевиками й звільнити від них Наддніпрянську Україну. Питання про долю Галичини має бути переданим на вирішення мирової конференції».

Так почалася боротьба проти большевиків соборним фронтом.

Галицька армія перейшла Збруч в момент найбільшого загострення відносин між обома урядами. Як я вже зазначав, ви-

ступ Оскілка в Рівному, потім Болбочана в Проскурові, що відбулися фактично за мовчазною згодою Галицького уряду, утворили тяжку атмосферу взаємного недовіря між галицьким і наддніпрянським проводом. Але цей стан ненормальних взаємовідносин дійшов до найвищої точки після того, як в Галичині була проголошена (19. червня) диктатура Петрушевича.

Треба сказати, що, крім засадничо негативного відношення до диктатури з боку Наддніпрянського уряду, велику роль відіграв тут спосіб, яким диктатура Петрушевича була проголошена. Адже це проголошення було зроблене не повним засіданням Виділу Української Національної Ради, що складався з 10 членів, а лише самим Петрушевичем за президію Виділу і С. Голубовичем, І. Макухом і І. Мироном за раду державних секретарів.³⁾ Цей факт, що з членів Виділу Національної Ради ніхто не брав участі в проголошенні диктатури Петрушевича, крім його самого, пригадую, викликав серед членів нашого уряду й Директорії велике здивування й навіть обурення. Ми ніяк не могли оправдати такого кроку з боку відповідальних представників галицького громадянства, що провадило свою національно-визвольну боротьбу під гаслами народоправства. Тому ми вважали, що акт 9. червня був незаконний. Іншими словами: Директорія й уряд побачили в акті проголошення диктатури державний переворот і тому не признавали диктатури Петрушевича правною установою. Вважалось, що через утворення диктатури Українська Національна Рада перестала виконувати владу, тому функції Національної Ради мусіли перейти на Директорію, яка, як суверенна влада обох зєднаних республік, мала виконувати ті функції через окреме, створене для цього міністерство галицьких справ.

В звязку з таким поглядом на справу офіційний орган Наддніпрянського уряду «Вісти Української Народньої Республіки» на початку липня писав: «Правительство Республіки по-

³⁾ Акт Президії Української Національної Ради і Державного Секретаріату з 9. червня 1919 року в Заліщиках був такий:

«З огляду на вагу хвилі і на небезпеку, яка грозить вітчизні, для скріплення і одностайности державної влади Президія Виділу Української Національної Ради З. О. У. Н. Р. і Державний Секретаріат постановляють отсим надати право виконувати всю військову і цивільну державну владу, яку досі на основі конституції виконував Виділ Української Національної Ради і Державний Секретаріат, Др. Євгенів Петрушевичеві. Ся повновасть важна до відкликання.

За Президію Виділу Української Національної Ради: Др. Є. Петрушевич. За Раду Державних Секретарів: Др. Із. Голубович, Др. І. Макух, Інж. Іван МIRON».

винно негайно особливим актом вияснити своє відношення до державного перевороту в Галичині, який зроблено членом Директорії — німці диктатором Петрушевичем... Числитись з бувшим державним секретаріатом, який в скрутний час зрезигнував, а так само з Петрушевичем не доводиться... Треба вважати, що Галичина тепер не має свого окремого уряду і з цього факту виходить у своїх висновках в роботі».

Ось виходячи з такого погляду, Директорія 4. липня затвердила закон про утворення «міністерства в справах Західньої Области Української Народньої Республіки». В цьому законі говорилось: «Відповідно до актів з 3-го та 22-го січня 1919 року про злуку Української Народньої Республіки з Галичиною, в складі міністерств Української Народньої Республіки утворити міністерство Західньої Области Республіки (Галичини), через яке відбуваються всі урядові зносини з Галичиною». Кандидатом на міністра галицьких справ намічено С. Вітика, що був заступником президента Української Національної Ради й в кінці червня приїхав до Кам'янця.

Отже на проголошення диктатури Петрушевича Директорія відповіла утворенням окремого міністерства для Галичини, а самого Петрушевича вважала за вибувшого із складу Директорії. Коли пізніше в Кам'янці відбувалися спільні засідання обох урядів, то Петрушевич в них брав участь вже не як член Директорії, а лише як голова Галицького уряду.

Закон про утворення міністерства для Галичини був уже затверджений, коли несподівано надійшло згадуване повідомлення галицького командування з 4. липня про перехід Галицької армії на Вел. Україну. Але це не змінило рішення Наддніпрянського уряду. Річ у тому, що праві наддніпрянські групи, довідавшись, що Галицька армія має перейти Збруч, зараз же підняли голову. В нашому уряді були одержані відомості, що праві готуються до нового перевороту з метою усунення Петлюри й проголошення Петрушевича диктатором на всю Україну. Це примусило Директорію, не чекаючи приходу Галицької армії, затвердити кандидатуру Вітика на становище міністра галицьких справ.

Наддніпрянський уряд вважав, що галичани, переходячи Збруч, мусіли були відповідно реорганізувати свій уряд і взагалі пристосуватися до умов революційного життя на Великій Україні. Тому Директорія й уряд спочатку досить опозиційно ставилися до диктатури Петрушевича. Тільки після того, як

з'ясувалося, що більшість галицького громадянства стояла за Петрушевичем, це відношення змінилося на більш лояльне.

Ще 9. липня на згаданому вгорі засіданні кабінету міністрів, де в зв'язку з критичною ситуацією на нашому фронті обговорювалось питання переговорів з Петрушевичем, між членами нашого уряду дійшло до гострого конфлікту в справі відношення до диктатури Петрушевича. Це засідання відбувалося за участю членів Директорії Петлюри, Макаренка, Швеця, а також наказного отамана Осецького, начальника штабу дієвої армії В.Тютюнника й головного державного інспектора К. Дровського. Як я вже зазначав, Осецький і В. Тютюнник на цьому засіданні заявили, що без допомоги Галицької армії нам не врятувати свого фронту. Тому, казали вони, треба їхати до Петрушевича й просити його послати свої частини проти большевиків. Майже всі присутні члени уряду (Одрина, Черкаський, Мазепа, Крушельницький, Лівіцький) висловилися за те, щоб негайно послати до Петрушевича представників уряду і командування для переговорів в цій справі. Але голова ради міністрів Мартос був проти посилання представників уряду У. Н. Р. до Петрушевича, бо вважав, що проголошення диктатури в Галичині було актом незаконним. Тому ухвалили, що кабінет міністрів посилає до Петрушевича своїх представників з тим, що сам Мартос не буде уповноважений на політичні переговори з галицьким диктатором.

Коли переговори з Петрушевичем почалися, то представники нашого уряду не раз пробували переконати як його самого, так і його ближчих співробітників, що в інтересах справи було б найдоцільніше утворити єдиний національний провід і єдине командування для продовження спільної боротьби за незалежну Україну. Це була добра нагода для галицьких провідників внести певні корективи в організацію свого уряду. Пригадую, 14. липня я і Д. Одрина також були в Королівці і в розмові з С. Голубовичем, І. Мироном та деякими іншими відповідальними представниками галицького громадянства зазначали, що у нас, на Вел. Україні, в умовах великого революційного руху, форма диктатури не зустріне прихильного відношення в народі, навпаки, може стати перешкодою для успішного ведення визвольної боротьби.

Але всі ці розмови були даремні. Петрушевич уперто всім заявляв, що він мусить за всяку ціну зберегти свою незалежність від уряду Наддніпряньського. Казав, що не вірить у справу відновлення державности на Наддніпряньській Україні, тому

хоче мати вільну руку перед «великими державами» Антанти для відстоювання державної самостійності Галичини. Через це переговори закінчилися компромісовим рішенням. На домагання Петрушевича, Наддніпрянський уряд дав згоду на такі умови співробітництва з ним:

1. Демократична політика без ухилів у бік радянства.
2. Зміна уряду Мартоса.
3. Скасування міністерства для Галичини.

Прийняттям цих умов диктатура Петрушевича фактично була визнана Наддніпрянським урядом. Але антагонізм між обома урядами цим не був усунений.

З приходом Галицької армії сили українського протибольшевицького фронту зросли більше ніж удвоє. Загальне число обох армій перевищало 80 тисяч людей, з них більше половини (коло 45 тис.) припадало на Галицьку армію, яка уявляла собою поважну збройну силу. В деяких відношеннях Галицька армія стояла навіть вище за армію Наддніпрянську. Умови передвоєнного життя в старій Австро-Угорщині були більш сприятливі для розвитку національної свідомості серед українського населення в Галичині, ніж на Вел. Україні за царського режиму. Тому, коли восени 1918 року австро-угорська держава розпалася, то галичани, що мали свідоміші народні маси, протягом дуже короткого часу зорганізували значну й дисципліновану армію.

Під час переходу на Вел. Україну Галицька армія, крім команди етапу, складалася з трьох корпусів: 1-го — під командою полк. Микитки, 2-го — під командою полк. Вольфа і 3-го — під командою ген. Кравса. Командуючим Галицької армії замість Грекова, ще до переходу на В. Україну, був призначений ген. Тарнавський, а начальником штабу полк. Шаманек.

До складу Наддніпрянської армії, крім 4-х груп (корпусів), про які вже була мова раніше, в цей час входила ще т. зв. повстанська чи Київська група під командою Юрка Тютюнника. Вище командування Наддніпрянської армії також було реорганізоване. Посаду наказного отамана 24. липня скасовано, а бувшого наказного отамана Осецького призначено військовим радником до місії в Італії в справі наших полонених^{*)}. Рівночасно

^{*)} На чолі цієї місії від початку 1919 р. стояв О. Севрюк, колишній голова української делегації в Бересті для мирових переговорів з центральними державами за часів Укр. Центр. Ради. Але у Севрюка справа

командуючим Наддніпрянською армією призначено от. Василя Тютюнника, а начальником штабу от. Сінклера. За Петлюрою, як Головним Отаманом, залишилися функції верховного головнокомандуючого.

Для об'єднання операцій обох армій в порозумінні з Петрушевичем був утворений (на початку серпня) Штаб Головного Отамана на чолі з генералом Юнаковом, як начальником штабу, і ген. Курмановичем (представником від Галицької армії), як генерал-квартирмайстром штабу.

Але наступ обох армій проти большевиків розпочався ще до створення цього об'єднаного органу командування. Вже через два тижні після приходу Галицької армії Проскурів був знову в наших руках. Ще раніше (15. липня) група Ю. Тютюнника відобрала назад Нову Ушицю. Удовиченко 28. липня зайняв Вапнярку. Нарешті на початку серпня взято Жмеринку й Виницю.

Успішному наступу нашого війська, крім збільшення боєвих сил, сприяли ще дві обставини. Насамперед саме в цей час (липень 1919 р.) на Лівобережжі почався загальний наступ армії Денікіна проти большевиків. Крім того, поки була літня доба, наша армія не відчувала так гостро недостачі в теплій одежі, взутті, білизні тощо, як це почалося потім, коли наступила холодна осінь.

Треба зазначити, що справа постачання армії у нас увесь час стояла дуже зле. Безперестанна зміна ситуації на фронті, а головню відсутність сталого забезпечення заплілля, не кажучи вже про загальну слабкість українських організаційних сил, — все це не давало змоги налагодити нормальну працю в багатьох ділянках державного життя, зокрема в галузі постачання армії. Галицька армія в порівнянні з Наддніпрянською перебувала в кращих умовах, вона мала більше старшин і взагалі краще організовані заплільні частини (т. зв. команда етапу). Це полегшувало їй провадити різні заготівлі для себе власними силами. Тому літні місяці Галицька армія використала краще, ніж Наддніпрянська, для заготівлі різних харчових запасів на зиму. Так, напр., військовий референт при уряді диктатора Петру-

якось не йшла. Тому на початку червня 1919 р. цю посаду запропова-
но Болбочанові. А коли Болбочан замість подорожі в Італію затіяв державний переворот, тоді наказом Директорії з 26. липня 1919 р. головою місії призначено В. Голубовича, колишнього премера за часів Цент. Ради, а Осецького старшим радником у військових справах і заступником голови місії.

щевича Ос. Левицький в своїх споминах («Галицька армія на Великій Україні», Відень 1921 р., стор. 14) з приводу цього пише:

«Одинокою реальною основою заосмотрення Галицької армії було збіжжя. Призначено іменно для цієї армії частину збору збіжжя з поміщицьких ґрунтів з тим, що Галицька армія власними силами цей збір переведе. Потворено окремі відділи та при помочі населення зібрано в жнива та замагазиновано коло 800.000 пудів усякого збіжжя, на весь стан армії мало вистачити на більше, чим 8 місяців . . . Дальшу основу матеріального існування Галицької армії становить цукор. Галицька армія зайняла під час наступу як добичу великі кількості цукру в цукроварнях, як в Барі, Ялтушкові, Гнівані, Красиліві, Северинівці і т. д. Попри цукор здобули галицькі війська більшу кількість вагонів соли, частину якої розділено між усі корпуси та відступлено і придніпрянським військам, а частину збережено як гріш на люту годину».

Також Кравс у своїх споминах («За українську справу», Львів 1937, ст. 19) пише: «В Козятині захопили ми дуже великий парк льокомотивів і возів. Але найважлишою і найвартіснішою добичею був склад з приблизно 30 вагонами соли. В тодішню пору ані Галицька Армія, ані Армія У. Н. Р., ані населення не мали соли. За тяжкі гроші треба було спроваджувати цей переважний артикул з Румунії. Тепер ми мали за одним махом власну сіль. Цєю сіллю наділено в першу чергу Галицьку Армію. Також у дорозі виміни за сіль дістали війська III. Корпусу черевики та білля».

Треба сказати, що харчовими продуктами обидві армії були весь час більш-менш забезпечені. Бракувало головно набоїв, взагалі амуніції. Запаси їх були вже давно вичерпані, а виробляти зброю та інші військові матеріяли власними засобами ми не мали змоги. Як відомо, дореволюційна царська влада будувала військові фабрики та заводи майже виключно в «корінній» Росії. На території України їх майже зовсім не було. А коли були деякі фабрики та заводи, то майже всі вони містилися на Лівобережжі. Тимто під час своєї боротьби в 1919 р. ми не могли користуватися такими заводами, як, напр., Шостенський пороховий завод на Чернігівщині, Луганський патроновий завод, завод набоїв біля Катеринослава, Катеринославський рушничний завод, рушнично-кулеметні майстерні в Києві та ін. Отже зосередження нашої боротьби в 1919 р. на території правобережної України, з її непромисловим характером і повною

відсутністю якихбудь військових фабрик та заводів, мало для нас надзвичайно несприятливі наслідки.

За таких умов постачання армії можна було полагодити тільки через торговельні зносини з іншими державами. Але й цієї можливості ми не мали. В той час, коли всі російські проти-большевицькі армії, як Денікін, Колчак, Юденіч та інші, протягом 1919 р. користувалися широкою матеріальною допомогою держав Антанти, що давала їм амуніцію і зброю, українська армія ввесь час була блокована сусідніми державами і була цілковито ігнорована державами Антанти. Супроти України в її зносинах з Зах. Європою до певної міри були тоді ті самі заборони, що й відносно большевиків. Тому, не вважаючи на всі заходи, ми не мали можливості провадити якібудь торговельні зносини з державами Зах. Європи. Навіть свої власні гроші (гривні), що були надруковані в Німеччині ще за часів Центральної Ради та гетьмана Скоропадського, ми мусіли були перевозити на літаках⁴⁾.

Наш фінансовий стан був тим тяжчий, що головні грошові запаси, вивезені Директорією з Києва, були витрачені попередніми урядами головним чином на ті легендарні формування різних отаманів, про які я вже згадував вище. Тимчасом з приходом Галицької армії загальні потреби зросли більше ніж удвоє. Тому грошових знаків, які друкувалися нашим урядом в додаток до тих, що привозилися з Німеччини, не вистачало. Організувати друк грошових знаків в потрібній кількості власними технічними засобами і на своїй території в той час загальної руйни і постійних евакуацій не було можливості. В Кам'янці, з переїздом туди правительства, почато друк грошових знаків по 10, 100, 250 і 1000 карбованців. Але цих знаків було дуже мало для задоволення всіх потреб, тим більше, що наша валюта, як і валюта багатьох інших держав, в той час швидко падала і тому кількість потрібних знаків чим далі все більше зростала.

Крім емісії грошових знаків, одним із основних джерел мав бути продаж продуктів виробництва з націоналізованих промислових підприємств: цукру й спирту. Але головні запаси цих продуктів мали прийти лише в кінці року, а

⁴⁾ Як відомо, в державній друкарні Німеччини залишилося з часів гетьманської влади коло 10 мільярдів гривень. З них до Кам'янця в липні-жовтні 1919 року вивезено 1,5 мільярдів, але прибуло лише коло 1 мільярда, решта згоріла або була розграбована підчас аварій при перевозі.

крім того самий збут їх був тяжкий через загальне зубожіння населення, а також через неможливість вивозу їх за кордон. Про організацію нормального збору податків в тих умовах постійних евакуацій і зміни території взагалі не можна було по-важно говорити.

Ось за таких умов труднощі постачання армії були тою головною болячкою, з якою ні уряд, ні командування не могли дати собі ради. Коли б в цей час об'єднаного наступу українських армій хоч би одна держава світу пальцем ворухнула на нашу користь, то цілий хід нашої боротьби 1919 року міг би мати інший вигляд. Тоді напевно й багацько з тих наших «патріотів», що не вірили в успіх української боротьби, пройнялися б іншими настроями і навіть між самими урядами було б менше непорозумінь. А так, в тих умовах, коли цілий світ нас не визнавав і не хотів нічого чути про Україну, при повній недостатці засобів для боротьби, наші змагання наражалися на великі труднощі й перешкоди. Це звичайно не могло сприяти унормуванню відносин між нашим і Галицьким урядом.

Наслідки двоєвластя в Кам'янці почали давати себе в знаки вже з перших днів приходу Галицької армії. В той самий день (15. липня), як Петрушевич дав наказ про перехід Галицької армії на Велику Україну, в Кам'янці відбулися установчі збори представників правих груп для організації Українського Національно-Державного Союзу. Формально Союз утворився неначе для «об'єднання всіх живих українських сил від низу до верху». А фактично це було об'єднання всіх тих елементів, що йшли за Петрушевичем і були настроєні проти соціалістичного уряду і проти Петлюри. Крім правих груп, до Союзу пристали майже всі ті земські та культурно-освітні діячі, що кілька тижнів перед тим подали свій окремий меморандум до Директорії. За Союзом пішли також деякі члени комісії Трудового Конгресу, що саме перед тим (11. липня) на своїй нараді в Кам'янці під головуванням С. Вітика постановили припинити свою працю на неозначений час⁶⁾.

⁶⁾ Комісії Трудового Конгресу фактично втратили свій вплив на державне життя значно раніше. Вже в Рівному під час формування уряду Мартоса з 27 членів цих комісій залишилося всього вісім. Тепер під час тяжкої ситуації, яка утворилася на нашому фронті перед приходом Галицької армії, рештки цих комісій на своїй спільній нараді постановили тимчасово припинити свою працю.

Все це були переважно ті «буржуазні» групи, що свого часу піддержували уряд Остапенка й не користувалися впливом в українських масах. Але ці групи не тільки йшли за Петрушевичем. Рівночасно вони бачили в ньому вірець політики для того часу на Україні. В такому дусі ширили вони свою пропаганду як в запіллі, так і на фронті. Що це була за пропаганда, видно з того, що пізніше писалося в одному з офіційних видань партії самостійників-соціалістів, що організували свого часу виступ Оскілка в Рівному, а тепер не останню роль грали в кам'янецькому Національно-Державному Союзі. Так, в брошюрі «Історія української влади» (Відень 1930, стор. 15), напр., читаємо:

«Ми мали на Україні двох диктаторів: диктатора галицьких військ д-ра Петрушевича і головного отамана Петлюру. Перший одержав владу з рук народніх, від народнього представництва, другий іншим шляхом — шляхом узурпації. Перший мав в своїм розпорядженні сто тисяч відданого йому карного війська, другий мав в десять раз меншу силу з захитаною дисципліною, в більшості незадоволених центральною військовою владою. Один був людиною високої європейської освіти, старий досвідчений парламентарій і політик, загально відомий і шанований не тільки на Україні, але й закордоном. Другий — особа з малою освітою, невідома українським народнім масам до революції, без найменшого досвіду в справі державного будівництва і управи, особа, що виринула на верх випадково в часи революційної бурі».

Давши таку «характеристику» Петрушевича й Петлюри, автори брошюри в кінці заявляли, що, мовляв, «для кожного на Україні було ясно, хто мусів взяти на свої плечі тягар відповідальности за долю України».

Такими настроями була пройнята права опозиція після приходу Галицького уряду на Вел. Україну. Це була свого роду неписана програма Національно-Державного Союзу. Як бачимо, ця програма мало чим відрізнялася від програми Оскілка та Болбочана. Те, чого не вдалося зробити за допомогою безвідповідальних «отаманів», тепер ставилось, як чергове завдання для самого галицького диктатора. Праві наддніпрянські діячі, як це свідчить у своїх спогадах один із тодішніх відповідальних співробітників Петрушевича О. Назарук («Рік на Великій Україні», Відень 1920, стор. 204), не ховаючись, радили Петрушевичеві зробити державний переворот. Наддніпрянська права опозиція не спромоглася на свого власного політичного

провідника, тому після невдачі з Оскілком, а потім з Болбочаном, вона ухопилася тепер за Патрушевича, як за виразника своїх бажань.

В цих умовах Директорії й уряду не залишалось іншого виходу, як стриматися від негайного переведення в життя порозуміння з Петрушевичем. Самі по собі умови цього порозуміння, про які я згадував, не були страшні. Але за ними ховалися плани правих груп: перебрати цілий провід до своїх рук. Фактично Наддніпрянський уряд в цей час стояв перед дилемою: капітулювати перед правим табором і тим поховати справу дальшої революційно-визвольної української боротьби (двомісячне перебування при владі уряду Остапенка, як ми бачили, це недвозначно показало), або не поспішати здійснювати порозуміння з галицьким диктатором. Уряд став на цю другу позицію. Дальший хід подій ще більше зміцнив це рішення уряду.

Слідом за неписаною програмою правої опозиції швидко з'явилася (на початку серпня) програма писана. Це була обширна «записка» Національно-Державного Союзу, передана Петлюрі. Починалася «Записка» заявою, що, мовляв, сучасне тяжке положення України є наслідком «цілковитої відірваності Петлюри не тільки від широкого громадянства, а й від цілого народу». Далі ні слова не говорилося про саму ситуацію на Україні, але ставились домагання: про «реальне вирішення земельного питання в формі ясного зазначення принципу трудової дрібної власності», про «упорядкування фінансів за допомогою земельної реформи» (малося на увазі наділення селян землею за викуп — І. М.), про «упорядкування внутрішнього ладу й спокою» і т. д.

В справі міжнародних відносин заявлялося, що, мовляв, представники інших держав мають «повне право дивитись на політику теперішнього українського уряду, як на большевицьку, на підставі: ясного й недвозначного окреслення цілком большевицької тактики, як в офіційній, так і в офіційній пресі, . . . ясного зазначення стремління не до громадсько-парламентарного життя, а до т. зв. диктатури Центральних Комітетів С.-Р. та С.-Д. по шляху орієнтації на міжнародню світову революцію; трактування українського руху переважно як руху соціального, а не національного» і т. д.

Шукаючи аргументів проти соціалістів, автори «Записки» повторяли ті самі наклепи на соціалістичний уряд, що й колишні організатори Оскілкового виступу в своїх брошурах, про які вже була раніше мова. Так, напр., в «Записці» заявляло-

ся, нібито в нашому уряді панувало марнотратство, не було ніякої контролю в справі витрачання державних коштів і т. п. Звичайно, це все була вигадка авторів «Записки». В дійсності справа стояла зовсім інакше. Наш тодішній державний контролёр І. Кабачків, що не належав ні до якої партії і залишався державним контролёром незмінно майже при всіх дальших українських урядах, пізніше на еміграції в Тарнові (Польща) не один раз мені казав, що він з великою приємністю згадує саме про добу існування соціалістичного уряду в 1919 р., бо тоді, на його думку, видно було не тільки ентузіазм і запал в боротьбі, але й щире змагання до діловитости та раціональнiшого витрачання державних коштів.

«Записка» кінчалася пишними фразами про «широку демократію», «парламентаризм», «реальне будування української держави» і т. д. «Держави світу, заявлялося в «Записці», повинні бачити, що український уряд не тільки провадить рішучу боротьбу з большевиками, але й стоїть на непохитній протибольшевицькій платформі».

Автори «Записки» забували, що ніякий «демократизм» Галицького уряду не врятував українського фронту в Галичині і що «держави світу», коли їм це було потрібно, не завагалися дати дозвіл полякам на окупацію демократичної Галичини. Так само «демократична» Англія та Франція дали зброю реакційній армії Денікіна для боротьби проти демократичної України! Взагалі дивно було чути про «демократизм» від людей, що, як ми бачили, «не за страх, а за совість» піддержували диктатуру Петрушевича і всіма силами намагалися поширити цю диктатуру також і на Велику Україну.

Обеднана опозиція, прикриваючись демократичними гаслами, фактично заговорила мовою Оскілка, Болбочана та всіх тих, що з переляку перед революцією бачили большевицьку небезпеку навіть там, де її не було й сліду. З «Записки» було видно, що українські несоціалістичні групи значно поправіли з того часу, як був утворений «буржуазний» уряд Остапенка. Напр., ще не так давно член Директорії Андрієвський разом з Винниченком, Петлюрою та ін. підписував закон про націоналізацію землі, затверджений потім Трудовим Конгресом, як також закон про «місцеві конгреси і ради трудового народу», виданий трохи пізніше Директорією на підставі постанови Трудового Конгресу. З того часу розбурхане революційне море на Україні не переставало бунтуватися. Проте Андрієвський разом з своїми однодумцями почав співати вже іншу пісню.

Також деякі члени Трудового Конгресу, як Шимонович, Воропай, Косенко та інші, що ще в Рівному виступали, як «охоронці» законів і постанов Трудового Конгресу, тепер під впливом реакційної хвилі, що запанувала серед міщанських українських кол, стали й собі разом з Національно-Державним Союзом домагатися «реального будування української держави».

Це були настрої, характеристичні в той час не тільки для українських правих кол. Ось, напр., що пише один із членів денікінського уряду Н. Соколов (правий російський конституційний демократ) в своїх спогадах («Правленіє Деникіна», Софія 1932, стор. 188.) про політику та настрої правих російських груп, що йшли разом з Денікіном:

«Після упадку ген. Денікіна всі якось відразу зішлися на тому, що в нашій невдачі важливу ролю відіграла наша помилкова земельна політика. Правильна політика повинна була виходити з признання земельних відносин, що фактично утворилися. Треба було... легалізувати земельні захвати. Ми цього не зробили... з огиди до революційних методів чину. З революційною стихією ми хотіли дати собі раду способами, запозиченими з життя урегульованої державности, революційному напруженню наших ворогів ми протиставляли паперову, бюрократичну традицію».

В цих словах знаходимо влучну характеристику того протиреволюційного напрямку, яким фактично, починаючи вже з Києва, жила наша права опозиція. Різниця між українськими й російськими правими групами з цього погляду, як бачимо, була лише та, що росіяни потім самі стали щиро признаватись до своїх помилок, але наші «уперті малороси» і на еміграції вважали і вважають себе непомильними.

По суті це була боротьба різного розуміння тодішніх революційних подій на Україні, а тому й різкого підходу до намічення чергових завдань українського проводу. Українські соціалісти виходили з оцінки революції, як великої ваги соціально-історичного процесу, тому рахувалися з революційними настроями народніх мас і старалися відповідною політикою використати ці настрої в інтересах української визвольної боротьби. Праві українські групи, навпаки, дивилися на революційні події здебільшого, як на «наслідок діяльності» лівих партій, а тому й свої чергові завдання намічали так, неначе б то на Україні в той час ніякого революційного руху не було.

Нереальна, короткозора і просто фантастична політика нашої правої опозиції в нашій визвольній боротьбі 1919 року бу-

ла мені очевидна. Ці групи, що на початку революції всі майже без винятку надіяли були на себе революційні й «соціалістичні ризи», незабаром показали, що вони не розуміють того, що повести українські народні маси до бою за національну державність можна було лише при умові забезпечення цим масам соціальних здобутків революції (земля селянам, соціально-економічне забезпечення для робітників і т. д.). Той, хто мріяв про поворот старих дореволюційних порядків або хто думав відкладати рішення цих пекучих проблем на «спокійні часи», був свідомим або несвідомим ворогом української національної революції, бо гнав маси українського народу в обійми чужої сили — московського большевизму.

Наша «буржуазія», на жаль, не могла піднятися вище звичайного «хуторянського» погляду на характер і значіння великої української революції.

Саме в той час, як права опозиція у своїх »Записках», «меморандумах» тощо намагалася представити політику нашого уряду, як «нереальну», «большевицьку» і т. д., до Камянця на адресу голови уряду надійшов лист від повстанського отамана Григорієва, з якого було видно, якими настроями жили народні маси на Україні. Цей лист, написаний під впливом відомостей про наш червневий наступ проти большевиків, був такий:

«Голові Ради У. Н. Р.

Безглузда політика як внутрішня, так і закордонна бувшої Директорії на Україні довела наш нарід до того, що брат став бити брата, що бувші слуги пана гетьмана стали «представниками» демократичного уряду і звичайно повели нарід по лже-революційному шляху. Деякі особи правительства дійшли до того, що кращу частину України віддали в кабалу державам Антанти. Це все було, це все ми пережили і доказали, що зовнішній ворог для нас не страшний, бо, мабуть, Вам відомо, що не жидівсько-комуністична армія, а армія селян повстанців — сім полків отамана Григорієва — розбили, прогнали в море армію держав Антанти. Страшна для революції й для народу України міжусобна внутрішня війна, коли брат бє рідного брата і палить йому хату.

Ми відкололися від Вас через те, що Ви повели на Україні мілко-буржуазну внутрішню і закордонну політику, яка давала

змогу експлуатувати державами Антанти наш нарід і його багатства. Ми відколотися від комуністів і бем їх через те, що дев'яносто відсотків населення України не хоче комуни і не визнає диктаури партії, диктатури особи . . . На погляд штабу, представників в совіті треба посилати пропорціонально кількості національностей, суцїх на Україні, себто: українці мають 80% . . . , а всі інші — 15%.

Зараз становище скрутне, на нашу дивізію навалилося п'ять дивізії комуністів; три дивізії комуністів ми розбили до щенту, дві дивізії пощипали, зовсім розстроїли транспорт, телеграфну і телефонну звязь на Україні, розстроїли мобілізацію комуністів і їх снабженіє (постачання — І. М.) фронту, але ж і самі зійшли з залізниць, потеряли багато війська, гармати, майже все снабженіє і зараз перейшли на партизанську війну. Штаб має двадцять один партизанський отряд і чотири полки піхоти, всеї кавалерії в отрядах до двох тисяч всадників. Гармат мало, кулеметів до трьохсот штук, прочого снаряженія мало, алс авторитет штабу дуже великий.

Ви зараз ведете наступ на комуністичний фронт, ми теж наступаєм з тилу, бажано було б знати, чи будем ми битися, як комуністи розбіжаться, чи ні. Скажіть нам і всьому народу України, яку владу несете Ви для України, бо кажуть люди, що Ви маєте якусь угоду з державами Антанти, що ще існує національний союз, котрий на наш погляд є чорносотенне гніздо. Возьміть на увагу, що ніяка сила на Україні не буде мати успіху, як не буде її підтримувати сам нарід. Що торкається земельного питання, то на Україні має бути тільки соціалізація землі без права пользованія (користування — І. М.) землею підданцями чужих держав. Пора перестати проливати братню кров, треба відмовитися від ріжних дрібниць і фантазій, прогнати комуністів і дати спокій народу, бо продовження боротьби веде до контрреволюції і печальних наслідків непосильної боротьби. Ми маємо звязок з Всеукраїнським Ревкомом. Балачки про Денікіна і Колчака брехня і жидівська провокація Ракевського.⁶⁾

Отаман Григорьев.

Помішники: Горбенко, Терещенко, Бондар.

Начальник Штабу: Шевченко.

28 червня 1919 р. Штаб біля с. Березинка».

⁶⁾ Цими словами Григорієв, очевидно, хотів спростувати большевицькі інформації, що нібито він «злігався» з Денікіном і Колчаком, а тому в згоді з ними підняв повстання проти совітської влади.

Цей лист був неначе відповіддю нашій правій опозиції з того боку фронту. Справді, з листа Григорієва було видно, що народні маси на Україні були настроєні революційно і не гаслами камянецького Національно-Державного Союзу можна було повести їх на боротьбу за незалежну Українську Народню Республіку.

ХІ. ДУАЛІЗМ ВЛАДИ Й ШУКАННЯ ПОРОЗУМІННЯ.

Компромісова тактика Наддніпрянського уряду і ліквідація загону Сіяка. Наступ Денікіна на Україну і його протиукраїнська політика. Розходження між Галицьким і Наддніпрянським урядом у ставленні до Денікіна. Проголошення парламентаризму урядом Мартоса і декларація 12. серпня 1919 р. Повстанський рух на Україні. Демісія Б. Мартоса і новий уряд І. Мазепи.

Після приходу Галицької армії єдиний український провід міг утворитися лише шляхом перевороту. Але ні одна, ні друга сторона не відважилась на цей рішучий крок. Петрушевич боявся, що переворот з боку Галицького уряду може викликати хаос на українському фронті, в якому насамперед загинула б Галицька армія. Петлюра також не був певний в тому, що насильна ліквідація Галицького уряду може скінчитися позитивними наслідками для нашої справи. Як вже я зазначав, більшість галичан, що перейшли разом з армією на Велику Україну, стояли по боці диктатури.

В кінці липня в Кам'янці відбулася нарада представників нашого уряду з представниками галицького громадянства з участю О. Назарука та інших. Представники уряду заявили, що було б більш доцільним, коли б Україна мала об'єднаний уряд та командування, але це діло самих галичан вирішати, чи буде надалі Галичина вести самостійно свої справи чи спільно з Наддніпрянським урядом. На це галицькі представники не дали ясної відповіді. Як виявилось з промов, серед самих галичан не було одної думки щодо Галицького уряду. З огляду на це вирішено, що галичани спочатку самі порадяться між собою, а тоді на спільній нараді остаточно вирішимо цю справу.

На жаль, наради галицьких політиків затягнулися на довгий час і до жадних позитивних вислідів не привели. Тим часом за утворення єдиного українського проводу серед галичан стояла лише невеличка група галицьких соц.-демократів на чолі з С. Вітиком та О. Безпалком. В армії ця група не мала якогобудь широкого впливу. Одиною військовою силою, що йшла за цією групою, був невеликий загін галицьких залізничників (коло 300 багнетів) під командою Сіяка. Тим часом Га-

лицький уряд, як уже згадувалося, спирався на армію, навіть більшу числом людей за армію Наддніпрянську. Все це не давало певних підстав для ліквідації диктатури революційним шляхом, хоч це безумовно було б в інтересі загально-національної справи.

В цих умовах залишався єдиний вихід — шукати мирного налагодження співпраці з Галицьким урядом. Це був шлях компромісів та уступок. Пригадую, наш уряд і Петлюра твердо додержувались цієї тактики. В кожному разі я не знаю ні одного факту, щоб в урядових колах обговорювався якийнебудь план ліквідації Галицького уряду шляхом перевороту. Звичайно, коли б Петлюра мав хист провідника з «залізною рукою» і не хитався постійно між впливами різних груп і осіб, то диктатуру Петрушевича можна було б ліквідувати за допомогою самого галицького війська (бо крім старшинських верхів маси галицького стрілецтва стояли за утворення єдиного проводу). А так, при вродженій неохоті Петлюри до «заходів рішучих», не можна було й думати про переведення такого плану.

Ставши на шлях мирної співпраці з Петрушевичем, наш уряд почав вживати заходів для налагодження з ним ділового контакту. «Більмом в оці» для Галицького уряду був загін Івана Сіяка, що входив до складу нашої залоги в Кам'янці. Своїм непримирним ставленням до диктатури Сіяк постійно загострював відносини між нашим і Галицьким урядом. Тому на вимогу Петрушевича цей загін в кінці липня приділено до повстанської частини Ю. Тютюнника в районі Жмеринки. Цей шлях компромісів, на який став наш уряд, не впадобався Сіякові. Тому, коли через деякий час він попав у полон до большевиків, то там заявив себе прихильником совітської влади.

Ліквідація загону Сіяка внесла велике загострення в відносини між самими галичанами. В значній мірі через це загальмувалася справа ліквідації міністерства для Галичини.⁷⁾ Саме в цей час вийшло на порядок денний інше питання — про зміну уряду Мартоса й урядової політики взагалі.

Річ у тому, що на обр'ю нашого політичного життя несподівано з'явився новий фактор, що надзвичайно ускладнив цілу

⁷⁾ Наслідком цього член нашого уряду Ант. Крушельницький (галицький радикал), що стояв за негайне виконання всіх вимог Петрушевича, зокрема за скасування міністерства для Галичини, ще в липні виступив із уряду. Пізніше, вже в Галичині, Крушельницький перейшов на службу до большевиків і виїхав на Совітську Україну, де й загинув від большевицького терору.

нашу й без того тяжку ситуацію: це армія Денікіна. Вже в кінці липня большевики під натиском денікінської армії почали відступати з Лівобережжя. Наші війська успішно наступали на схід, отже зустріч з армією Денікіна була неминуча. В цій новій ситуації справу зміни уряду, якої вимагав Петрушевич, треба було вже розглядати не тільки під кутом своїх внутрішніх взаємовідносин, але й в ширшій перспективі нашої загальної визвольної боротьби. Але тут погляди Галицького й Наддніпрянського урядів різко розійшлися.

Наш уряд мав докладні відомості про те, з якою «програмою» сунула денікінська армія на Україну. Всюди, де проходили денікінські війська, провадилась груба протиукраїнська політика. Денікінова влада закривала українські школи, нищила бібліотеки (напр., на Полтавщині та Катеринославщині), масово переслідувала і розстрілювала українських учителів, кооператорів та інших культурних діячів. Так, напр., в одному тільки Єлисаветі на Херсонщині влітку 1919 року денікінці замордували 18 українців, між ними Т. Біланенка — члена Трудового Конгресу і голову єлисаветського «Союзу споживчих товариств» Гр. Островського — молодого місцевого діяча та інших. Катеринославський поміщик Родзянко в своїй записці до Денікіна обвинувачував навіть все містечве українське духовенство на чолі з катеринославським архиєпископом Агапітом в тому, що, мовляв, це — «вдохновителі петлюрівщини». В деклараціях і наказах Денікіна не було й згадки про якінебудь автономні права України. Саму назву «Україна» урядово заборонено, дозволялася тільки назва «Малоросія». Словом, провадилась рішуча й безоглядна реставрація старої дореволюційної Росії. Люди, що приходили з того боку фронту, оповідали, що денікінський режим навіть гірший за большевицький і своєю реакційністю перевищує давні царські порядки.)

*) Про режим денікінської влади на Україні згадуваний член денікінського правительтва К. Соколов у своїх спогадах (стор. 193) пише: «Правилом було безборонне й систематичне грабування громадян, в якому брали участь люди різних рангів і положень. Грабунки озлобляли населення, що приходило до висновку, що при добровольцях так само зле, як і при большевиках, а рівночасно довершували процес розкладу армії. В запілля чим далі все частіше приходили відомості про величезні грошові капітали, що нагромаджувались в окремих осіб та в цілих військових частинах. Оповідали про майно військових частин, що заповнювало цілі потяги й перешкоджало рухові».

Другий член того ж денікінського правительтва Астров, характеризує денікінську владу на місцях, заявляє: «Насильство, катування,

Здавалося, що супроти такого ворога не могло бути двох думок у представників Галицького й Наддніпрянського урядів. Але Петрушевич, а з ним і вся наша права опозиція від самого початку зайняли в цій справі окреме становище. Вони казали, що з Денікіном мусимо знайти «спільну мову», бо, мовляв, за ним стоять держави Антанти, а тому воювати з ним — це значить воювати з Антантою. В розмовах з представниками нашої уряду Петрушевич доказував, що армія Денікіна є велика сила і що боротьби з нею ми не вдержимо. Він був переконаний в перемозі Денікіна, тому не вірив в успіх нашої війни з ним і вважав необхідним за всяку ціну з ним порозумітися. Для цього він настоював на негайному утворенню нового уряду, «з яким Денікін міг би говорити».

Наш уряд не поділяв погляду Петрушевича. Всі ми були переконані, що армія Денікіна з її політикою, що відновила царські порядки, не вдержиться на Україні. В той час проти Денікіна вже почалися масові повстання на Україні. Тому ми вважали, що політичне порозуміння з Денікіном неможливе, і були проти утворення уряду, «з яким Денікін міг би говорити». Фактично Петрушевич, а з ним і вся права опозиція домагалися від українських соціалістів повторення тої самої помилки, яка була допущена в лютому 1919 р. у Винниці, коли соціалісти добровільно відійшли від влади в надії, що українській «буржуазії» буде легше домовитися з Антантою. Але тепер ми вже знали з гіркого досвіду, що то значить в часи великої революційної завірюхи передавати владу в руки тих політичних угруповань, що не мали опертя в народніх масах. Тому була загальна думка, що вихід соціалістів з уряду в цей момент, коли наближалася реакційна армія Денікіна, був би великою шкодою для української справи.

Петлюра, після деякого хитання, приєднався до зазначеного погляду. 22-го липня він покликав мене, як міністра внутрішніх справ, і почав говорити, що треба змінити уряд, покликати нового премера і ввести до уряду представників правих груп для більшої, як він казав, діловитости уряду та заспокоєння правої опозиції. Відповідаючи Петлюрі, я сказав, що реорганізувати уряд треба і що соціалістичні партії, в разі потреби, пі-

грабунки, пияцтво, гидка поведінка представників влади на місцях, безкарність явних злочинців, убогі, бездарні люди, боягузи й розпусники на місцях, люди, що принесли з собою на місця старі пороки, старе невміння, лінощі, самовпевненість — дискредитували нову «владу» (П. Миллюков: Россія на переломе, т. II, ст. 205.)

дуть на всі необхідні поступки. Але тепер наша ситуація дуже тяжка і складна. Щоб знайти вихід, мусимо рахуватися не тільки з тим, чого хоче права опозиція, але й з тими наслідками, які можуть настати в разі задоволення вимог опозиції. Є небезпека, доводив я, що можемо знову, як і при організації уряду Остапенка, стати на помилковий шлях — відірвання від народніх мас. При допущенні правих груп до провідної ролі в уряді втратимо ясну національну лінію, бо підемо слідом за опозицією на «тісніше порозуміння» з Деніконом, а це буде для нашої справи страшніше за всяку поразку на фронті.

Денікін, казав я, має дуже діловий уряд із випробуваних царських бюрократів та різних фахівців старої російської держави і всетаки його фронт тріщить під натиском повстанських українських мас. Така доля може спіткати й нас, якщо забудемо про революційну ситуацію, в якій знаходимось, і станемо шукати виходу в утворенні «ділових» урядів, «з якими міг би говорити Денікін». Я доводив, що в умовах великого революційного руху на Україні лише під прапором незалежної української республіки зможемо найкраще виконати свій національний обов'язок: пробуджувати в українських масах національну свідомість, виховувати в них традицію боротьби за вільну незалежну Україну. Конкретно я радив обмежитися доповненням уряду представниками правих груп, але основної конструкції уряду не міняти.

Петлюра з моїми думками погодився, лише сказав: «Кабінет міністрів веде сепаратну політику, бо премер не буває у Директорії з доповідями. Треба усунути цей дефект, а крім того ввести в уряд представників від правих груп».

Довідавшись про цю мою розмову з Петлюрою, на другий день до мене прийшов член нашого уряду А. Лівницький. Це був старий товариш Петлюри ще з часів їх спільної революційної діяльності за царського режиму. В партії соц.-демократів Лівницький належав до прихильників компромісів і в цьому напрямі він старався впливати зокрема на Петлюру. В Чорному Острові Лівницький був проти постанови уряду щодо організації трудових рад на місцях. Тепер він прийшов до мене з тим, щоб переконати мене, що в даний момент єдиний вихід це — утворення кабінету з участю соц.-демократів і правих українських груп, без есерів. В премери він ставив мою кандидатуру.

Я заявив Лівницькому, що не можу погодитися з його поглядом на справу. Я сказав, що коаліція соціалістичних партій — соц.-демократів і соц.-революціонерів для даного моменту є політична

необхідність. Лише революційні партії, казав я, можуть справитися з ситуацією, яка є на Україні. Щодо есерів, то прихильники цієї партії у великому числі розсіяні по всій Україні, також серед повстанців. Значна частина повстанських отаманів — есери. Тому перебування есерів в уряді корисніше, ніж коли б вони знаходилися поза урядом і вели розкладову агітацію в масах та у війську, як це було підчас уряду Остапенка. Крім того, я зазначив Лівницькому, що коаліція без соціалістичної більшості в цей час була б особливо небезпечна з огляду на наближення денікінської армії.

Лівницький з моїми аргументами не погодився. На другий день він вніс свою думку на обговорення Центрального Комітету соціал-демократичної партії. Але й тут його проект був відкинтий.

Побачивши, що план Лівницького не пройде, Петлюра почав вживати інших заходів щодо реорганізації уряду. Через кілька днів до мене прийшов тодішній голова партії соціал-революціонерів Д. Одрина, що, починаючи від 9. червня 1919 року, був заступником голови ради міністрів. В довшій розмові зо мною він старався мене вмовити, щоб я погодився взяти на себе обовязки голови ради міністрів. Він казав, що Мартос для даної ситуації не надається. Як на приклад, він між іншим указував на те засідання Директорії й кабінету міністрів з участю представників армії, де Мартос був проти посилення представників нашого уряду до Петрушевича для переговорів в справі переходу Галицької армії на Велику Україну. З дальшої розмови з Одриною я побачив, що він прийшов до мене в порозумінні з Петлюрою. Було відомо, що Одрина мав у Петлюри симпатію і довіря. Пригадую, Петлюра завжди висловлювався з великою похвалою про Одрину за його працю для організації санітарно-медичної справи в українському війську підчас протигетьманського повстання.

Відповідаючи Одрині, я сказав, що в основі не відмовляюся від його пропозиції, але вважаю, що в нових обставинах, які склалися після приходу Галицької армії, міняти голову нашого уряду є рація лише при умові, що рівночасно відмовимося від своєї компромісової позиції щодо трудових рад на місцях. Інакше, казав я, зміна голови уряду сама по собі не дасть бажаних наслідків. Я доводив Одрині, що живемо в революційнім часі, коли умови життя надзвичайно швидко міняються. Тому хоч минуло небагато часу після того, як між нами була ухвалена умова в справі трудових рад на місцях, але у внутрішніх відносинах і тут і там по той бік фронту змінилося багато. Я згадав тоді про пере-

хід до нас повстанського отамана Ю. Тютюнника, як покажчик того, що між самими повстанцями на Україні, під впливом тяжкої боротьби на два фронти — проти «червоних» і «білих» російських окупантів, почався перелом в настроях не на користь радянської влади. В цих умовах, казав я, проголошення урядом гасла загального виборчого права не може відвернути від нас народніх мас, зате допоможе нам зміцнити свій внутрішній фронт через притягнення до конструктивної праці правих українських груп.

На це мені Одрина заявив, що есери не можуть відмовитися від трудового принципу, бо не бачать покищо в цьому потреби. «Запевняю вас, казав він, що наша партія не є вже така прихильниця трудового принципу, як це може здаватися з першого погляду. На трудовий принцип ми дивимося, як на певний тактичний крок. І коли б я, наприклад, — додав він, — переконався, що в даний момент є доцільніше проголосити загальне виборче право, то Центральний Комітет нашої партії негайно дав би на це свою згоду, не чекаючи рішення партійної конференції».

На цьому скінчилася наша розмова. Через кілька днів (2. серпня), з ініціативи Одрини, відбулася спільна нарада представників українських соц.-демократів і соц.-революціонерів для обговорення питання дальшої тактики в справі трудового принципу. Від соц.-демократів були присутні: Мазепа, Феденко, Шадлун; від есерів: Одрина, А. Степаненко, Лизанівський. Соц.демократи заявили, що з огляду на зміну загальної ситуації вони не бачать перешкод для того, щоб уряд відмовився від своєї компромісової тактики щодо трудового принципу при організації рад на місцях. Есери виступили рішуче проти цього. Вони заявили, що краще відкличуть своїх представників з уряду, але від трудового принципу не відступлять. Одрина і Степаненко доказували, що трудовий принцип — найкраща гарантія на місцях проти непевних з національного боку елементів. Вони казали, що при виборах на основі загального виборчого права різні відповідальні функції в органах місцевої влади напевно попадуть до рук чужинців.

Треба сказати, що ця вперта неуступчивість есерів щодо трудового принципу пояснювалась тоді двома обставинами. Насамперед, незадовго перед цією нарадою до нашого фронту, слідом за Ю. Тютюнником, прибув т. зв. Головний Повстанський Штаб під проводом незалежних соц.-демократів: Ю. Мазуренка, А. Пісоцького, А. Драгомирецького і представників від

есерів: О. Шадилова, Я. Діяченка і З. Малолітка. Цей приїзд повстанського штабу недвозначно свідчив про поразку «українських радянців» в боротьбі проти російських большевиків.⁹⁾ Проте це не змінило їх політичних планів. Вже на другий день після їх приїзду в уряді були відомості, що повстанський штаб приїхав для переведення державного перевороту: усунення Директорії й організації нового уряду на радянській основі. В зв'язку з цим майже всі керівники цього штабу, разом з незалежним соц.-демократом М. Ткаченком, що весь час знаходився при Директорії, були заарештовані нашою військовою владою, але на вимогу уряду негайно звільнені. На другий день стало відомо, що командуючий повстанським загonom, з яким прибув повстанський штаб, Я. Діяченко, був убитий невідомими людьми, як казали, з групи Ю. Тютюнника.

Як потім з'ясувалося, інформації про протидержавні плани повстанського штабу були перебільшені. А самий факт прибуття до Кам'янця представників повстанського штабу зміцнив «радянські» настрої серед есерів.

Друга обставина, що теж вплинула на становище есерів, була така. Приблизно в цей час в Кам'янці був одержаний лист від «військово-революційної ради повстанців Григорієва й Махна», з 16. липня 1919 р.¹⁰⁾, в якому якраз обстоювався принцип радянської влади на Україні. Цей лист, підписаний крім Григорієва також головою військово-революційної ради Шпотою, двома членами ради (нечиткі підписи) і секретарем Шевченком, був відповіддю українським соціалістичним партіям (с.-д. і с.-р.) на їх «лист до повстанців» з 20. травня 1919 р., про який уже зазначалося раніше. Текст відповіді був такий:

«Умови, на яких революційний совіт повстанців Григорієва та Махна (Херсонщини, Катеринославщини та Таврії) згоден:

1. Ми, повстанці Херсонщини, Катеринославщини та Таврії, з революційним совітом во главі стоїмо на ґрунті самостійности України, бо фактично за неї боремося.
2. Принцип народоправства визнаємо.
3. Трудового Конгресу не визнаємо, а визнаємо Всеукраїнський зїзд рад.
4. Вся влада належить радам робітни-

⁹⁾ Це був останній приїзд до нас незалежних соц.-демократів. Побачивши, що по цей бік фронту панують протирадянські настрої, а зі сходу посувається реакційна армія Денікіна, вони незабаром припинили повстанську акцію проти російських большевиків і на початку 1920 р. оголосили себе «українською комуністичною партією».

¹⁰⁾ Як відомо, саме в цей час між Григорієвим і Махном дійсно був навізаний деякий контакт, про що буде мова далі.

чих, селянських та козацьких депутатів, вільно обраних. 5. Директорії не визнаємо і стоїмо за негайну ліквідацію її, а замість неї мусить бути утворена тимчасова головна Рада Республіки із соціалістичних елементів, які стоять на ґрунті радянської влади в незалежній Українській Республіці».

Як бачимо, «військово-революційна рада Григорієва та Махна» виступала з тою самою програмою, з якою перед двома місяцями до нас в Тернополі приїхали представники від незалежних соц.-демократів і соц.-революціонерів. Тоді в «Проекті 3-х партій», що вони привезли, майже в цих самих виразах говорилося про ліквідацію Директорії та утворення замість неї Ради Республіки. Тому не було сумніву, що «повстанці Григорієва та Махна» укладали свого листа коли не в порозумінні, то під безпосереднім впливом незалежних соц.-демократів та есерів. Есери з цим не ховалися, навпаки, дуже цим гордилися.

Отож під впливом всіх цих обставин на згаданій нараді з соц.-демократами представники соц.-революціонерів категорично відмовились від якихось змін в справі організації трудових рад на місцях. Після дискусій погодилися лише на доповнення уряду представниками несоціалістичних груп з тим, що покищо ніяких інших змін в уряді не будемо робити.

Довідавшись про таке рішення міжпартійної наради, Петлюра покликав мене і заявив: «Я не хочу бути пішаком у руках політичних партій. Ви там собі щось ухвалюєте, а мене не інформуєте. Тим часом незірадна позиція уряду гальмує справу. Престиж Директорії за кордоном падає, її голосу не чути. З другого боку, Петрушевич вимагає негайно проголошення парламентаризму, інакше не гарантує від самочинних виступів підлеглих йому частин проти нашого уряду. Все це шкідливо відбивається на нашій справі. Тому Директорія примушена звернутися до правительства з листом, щоб був негайно виготовлений законопроект про парламент з установчими функціями на підставі загального виборчого права».

Я був здивований, що Петлюра раптом заговорив про необхідність проголошення парламентаризму, бо перед тим, починаючи від Чорного Острова, він ні разу не порушав цього питання. Лише пізніше я довідався від А. Лівичького, що це він порадив Петлюрі звернутися до уряду з листом в цій справі. Як я вже згадував, Петлюра не визначався самостійністю в питаннях політичної тактики. Здебільшого він вживав тих чи інших політичних кроків лише під впливом або в порозумінні з представниками політичних груп, на які в даний момент спирався.

Вислухавши Петлюру, я сказав, що ми не можемо так раптово міняти свою політичну лінію. Соціалістичні партії, казав я, якраз обговорюють справу зміни дотеперішньої тактики уряду щодо загального виборчого права, і я певний, що вже в найближчому часі прийдемо до позитивного рішення в цій справі. Але це рішення мусить прийти, як наслідок порозуміння самих партій між собою, а не як якийсь наказ згори. Інакше можемо розбити й ту коаліцію своїх національних сил, яка стоїть сьогодні при урядовій праці. А всяка інша коаліція з правих українських угруповань за сучасних умов повела б нашу боротьбу до катастрофи.

Петлюра без дальших дискусій погодився з моїм поглядом. Сказав, що Директорія покищо ніякого листа до уряду не буде посилати, а чекатиме рішення політичних партій.

Тим часом права опозиція справді загрожувала перейти до чергового збройного виступу проти уряду й Петлюри. В Кам'янці уперто кружляли чутки, що на пропозицію декого з наших правих Петрушевич мав зробити переворот. На одному засіданні ради міністрів прем'єр Мартос напівжартом радив міністрам не ночувати дома.

Отже проти уряду йшов однаково рішучий наступ зправа й зліва. Це ставило українських соц.-демократів, як центральну силу, що знаходилася під ударами правої і лівої опозиції, в надзвичайно тяжке положення. Був один можливий вихід, який соц.-демократи могли перевести своїми власними силами: ослабити позицію правих ціною уступок з боку лівої опозиції, на яку треба було вплинути. Малося на увазі, що серед відповідальних есерів в цей час не було єдності поглядів. Дехто з них, як, напр., І. Лизанівський та інші, вважали, що принаймні з тактичних міркувань уряд мусить виразно стати на позицію парламентарної демократії. Такого ж погляду тримався Жуківський, колишній міністр військових справ часів Центральної Ради, що саме в той час (на початку серпня) приїхав зза кордону. Він заявляв, що в Західній Європі большевизму немає й не буде. На його думку, українські соціалістичні партії й уряд повинні зайняти ясну лінію, без всяких трудових принципів. Ніби в підтвердження слів Жуківського на другий день у Кам'янці одержано радіотелеграму про упадок большевицької влади на Угорщині.

З огляду на все це соц.-демократи поставили (6. серпня) есе-рам ультимативну вимогу (під якою між іншим підписався також за галицьку соц.-демократію С. Вітик), щоб уряд негайно

ухвалив декларацію про парламентаризм. Після взаємних переговорів та дискусій есери погодилися на проголошення парламентаризму. Заявили лише, що залишають собі право агітації за трудовий принцип.

12. серпня правительство ухвалило декларацію, в якій між іншим говорилося:

«Для відбудування Української Республіки, для забезпечення ладу й спокою, якого так жадають всі громадяни нашої землі, Правительство повинно опертися на весь народ, притягнути до державної праці всі верстви суспільства, яким дороги здобуття української революції і незалежність нашої Республіки. Тому . . . в згоді з Директорією Української Народньої Республіки сим оповіщає про свій твердий і неухильний намір довести діло закріплення народнього ладу на Україні до успішного кінця.

Правительство виробляє проекти законів про вибори в Парламент з правом Установчих Зборів і про утворення реформованих органів управління (самоврядування) на місцях на основі всенароднього, безпосереднього, таємного, рівного й пропорційного виборчого права».

Ця декларація пізніше стала предметом гострих нападів з боку деяких прихильників «українського радянства». Так, напр., М. Шаповал у своїй книзі «Велика українська революція» (Прага 1927, стор. 158, 164—5) пише, що «нова політика проводу Української Народньої Республіки йшла проти засад трудової влади, проти закону Трудового Конгресу» і що нібито цим проголошенням український провід «зрікся від засад, оповіщених революцією», «розірвав з українськими повстанцями-радянцями» і «відштовхнув від себе українську радянську демократію».

Ці твердження не відповідають дійсності. Основний зміст нової політики українського уряду, оповіщеної в декларації 12. серпня, цілком базувався на політичній платформі, проголошеній Трудовим Конгресом. Так, в законі Трудового Конгресу про форму влади на Україні ясно зазначено:

«Правительство Української Народньої Республіки має підготувати закон для виборів всенароднього парламенту Великої Соборної Української Республіки». І далі: «На основі всенароднього голосування мають бути скликані нові органи влади на місцях».

Як бачимо, оповіщаючи принцип широкої демократії в центрі й на місцях, український уряд виразно стояв на ґрунті законів і постанов Трудового Конгресу.

Щодо українських «повстанців-радянців», то самі есери («центральна» течія, що брала участь в уряді) незабаром на своїй конференції у Винниці на початку вересня 1919 року визнали, що обставини того часу вимагали проголошення принципу широкої демократії. Так, більшість конференції ухвалила резолюцію, в якій, між іншим, говорилося: «З огляду на об'єктивні умови сучасного моменту, а також зовнішні умови, в яких перебуває Українська Народня Республіка, ... конференція признає п'ятичленну формулу виборів (тобто загальне, рівне, пряме, тайне і пропорційне виборче право — І. М.) до парламенту і в реформовані органи місцевого самоврядування».

Взагалі треба сказати, що тодішнє українське «радянство» було виразом малої політичної підготованости українських мас та деяких провідників. Це була віра в магічне значіння слів («радянська влада»), хоч зміст в ради «трудового принципу» есери вкладали зовсім інший, ніж большевики, уявляючи собі трудову радянську владу, як панування селянської більшости. Соціал-демократи були того погляду, що успішність нашої визвольної боротьби залежатиме не від тої чи іншої форми влади, як про це свідчила історія національної боротьби в Польщі, Грузії, Естонії, Латвії й ін., а головню від фактичного стану організованих українських сил. Між самими повстанцями були різні елементи — і за демократію й за «трову владу». Але завдання українського уряду полягало в тім, щоб бойові сили революційної України фактично об'єднати, не вважаючи на ці політичні ріжниць, які в дійсності були в термінах і назвах.

Само собою, М. Шаповал, що починаючи від лютого 1919 р. жив за кордоном, не міг безпосередньо спостерігати тих відносин, що панували в той час на Україні. Між тим ці відносини показували, що серед українських мас, зокрема серед повстанських організацій на Україні, під впливом наступу Денікіна, вже в червні—липні 1919 р. почали наростати нові настрої — в напрямі розчарування в радянстві та об'єднання своїх сил коло центру Української Народньої Республіки.

Повстанський рух на Україні в рр. 1918—1919 відбувався під різними кличами. Це був рух, що виріс із стихійного пориву українських мас в боротьбі насамперед за свої найжиттєвіші матеріяльні інтереси, які були для них ближчі й зрозуміліші, ніж інтереси національні. Земельна справа була основною пры-

жиною масових селянських повстань на Україні. Поміщицька реставрація за Скоропадського, потім за Денікіна, воєнний комунізм за большевиків разом з їх грабіжницькою політикою — це були ті причини, що відігравали головну роль в притягненні селянства до збройної боротьби з окупантами. Правда, селянські повстання на Україні, особливо на Правобережжі, майже скрізь відбувалися під прапором самостійної української республіки. Але фактично українські робітники й селяни, що творили основну масу повстанців, ішли на повстанську боротьбу проти тих сил, що нищили їх господарський добробут: перетинали їм шлях до землі, забирали їх хліб та інше майно, зазіхали на їхню працю і свободу. Отже в своїй основі це був рух соціальний. Мотиви національні, особливо вкінці 1918 р. і на початку 1919 року, грали у повстанців другорядну роль.

Цим пояснюється, що після протигетьманського повстання зараз же почалися селянські заворушення, спочатку на Лівобережжі, потім на Правобережжі, проти Директорії Української Народньої Республіки. Саме в цей час до большевиків перейшли такі важніші повстанські організації, як от Григорієва, от. Зеленого та інші. Запаморочені большевицькою пропагандою «соціальної революції», малосвідомі українські маси, а за ними й частина повстанських отаманів, відвернулися від української влади й пішли за владою російських большевиків. Треба зазначити, що навіть успіхи самого «батька» Махна в значній мірі пояснювались тим, що він умів використовувати революційні настрої селянських мас, приваблюючи їх своїми простацько-бунтарськими, але зрозумілими для них протипанськими та протипоміщицькими гаслами. Відомо, напр., що в резолюціях селянських з'їздів в районі виступів Махна завжди підкреслювалася боротьба за соціальну революцію. Також учасник повстанського руху Ф. Мелешко в своїх спогадах («Літопис Червоної Калини», Львів 1935) щодо настроїв махнівців зазначає: «На запит: «Завіщо ви воюєте, хлопці?» — переважно відповідали: «Запитаєте батька Махна, то його справа». Були й такі, що відповідали: «А що ж буде з революцією, коли всі дома сидітимуть?»

Отже момент соціальний, а не національний, стояв в очах народніх мас на першому плані. Так було підчас поширення большевицьких симпатій на Україні в кінці 1918-го і на початку 1919 року, так залишилося й після того, як розчаровані большевицькою політикою українські селяни і робітники кинулися незабаром до збройної боротьби з московськими окупантами.

Тому, поки існував «буржуазний» уряд Остапенка, не могло бути мови про притягнення ширших повстанських мас на бік Української Народньої Республіки. Перша хвиля протибольшевицьких повстань на Україні, що почалася в березні 1919 р. і викликала величезне занепокоєння серед большевиків, пройшла майже поза впливом українського проводу. Тільки після того, як українські соціалісти «відгородилися» від буржуазних партій і в Рівному був утворений соціалістичний уряд, між центром У. Н. Р. і повстанськими організаціями на Україні почав навіязуватися тісніший контакт.

Характеристичне, що між іншими народами колишньої Росії повстанський рух підчас боротьби з большевизмом не набрав ніде такого масового розвитку, як у нас, на Україні. Це треба пояснювати тодішнім майже виключно селянським характером української нації. За браком свого, українського міста, ми не мали потрібних кадрів інтелігенції для організації своєї національної влади з сильною армією і міцним централізованим проводом. А само селянство, без допомоги рухливіших міських шарів людности, як правило, не йшло далі місцевих повстанських загонів, що здебільшого боронили лише свою власну околицю. З цього погляду повстанський рух на Україні був типовим виявом селянської стихії в революції, з її локальною замкненістю та розпорошеністю.

Ця стихія тим більше давала себе в знаки, що ми, як про це вже сказано раніше, не мали на Україні своїх сильних, добре організованих політичних партій, які б були в стані опанувати революційну ситуацію на Україні ідеологічно й організаційно. З великим напруженням своїх сил українські політичні партії спромоглися на значний вплив на українські маси лише в першу добу революції, в добу загальних маніфестацій та деклярацій волі політичної і національної. А коли через деякий час прийшло до збройної боротьби за волю України, коли революція висунула на порядок денний величезні завдання організаційного характеру, «селянська» Україна, з чужим, неукраїнським містом, не спромоглася на переможний опір своїм ворогам. З тим більшою силою запанувала в нас селянська стихія у формі масових повстань, що запалали по цілій Україні. Мотиви соціального протесту грали при цім вирішальну роль. Ось через що повстанський рух на Україні досягнув своєї найвищої точки влітку 1919 року підчас денікінщини. Ніколи вже потім хвиля повстань на Україні не підіймалася так високо, як за поміщицько-реставраційного режиму Денікіна.

Як вияв неорганізованої волі народніх мас, повстанський рух мав стихійний характер і ніколи не визначався сталістю своєї ідеології. Кожний отаман в своєму селі, повіті чи області діяв самостійно, без спільної програми, плану, тактики. Тому при низькому політичному рівні місцевих повстанських ватажків, які часто не вміли навіть грамотно висловити своїх політичних вимог, хаос ідеологічних хитань був типовою рисою селянських повстань на Україні.

Тільки в окремі періоди боротьби, під впливом загального положення на Україні, серед повстанців спостерігалась перевага певних ідеологічних настроїв. Так, в першій половині 1919 р., як уже про це згадувалось, повстання відбувалися здебільшого під радянськими гаслами, бо в народніх масах ще було досить сильне захоплення большевицькими кличами. Головна маса повстанських отаманів (переважно народні вчителі та колишні старшини) в цей час належали до партій українських соц.-революціонерів та незалежних соц.-демократів, що стояли на ґрунті радянської форми влади в незалежній українській республіці.

Але починаючи з літа 1919 р. ці настрої міняються. Опинившись між двома ворожими силами — «червоними» й «білими» московськими окупантами, повстанці починають тепер шукати виходу в навізанні контакту з фронтом Української Народньої Республіки. У звязку з цим, замість орієнтації на ради, почала ширитись орієнтація на парламентаризм і демократію.

З приводу цих змін у настроях повстанців ось що заявляв пізніше, на суді членів Центрального Комітету УПСР в Києві в 1921 р., колишній отаман Головного Повстанського Штабу Юрко Мазуренко: «Відносно кожного повстанського отамана треба знати, про яку добу ми будемо говорити. Коли це доба квітень 1919 р., то отамани були в той час за совіти, коли це був червень—липень, то отамани відходять до Петлюри». («Дело членов Ц. К. УПСР», Харьков 1921, стор. 362).

В цих словах колишнього відповідального представника «повстанців-радянців» не було ніякого перебільшення. Протягом 1919 р. на Україні дійсно пронеслося дві головні повстанські хвилі: одна — в березні-травні, що була викликана грабіжницькою політикою російських большевиків, і друга, як я вже зазначав, — улітку того ж року під впливом наступу на Україну реакційної армії на Денікіна. І коли хвиля протибольшевицьких повстань йшла переважно під радянськими гаслами, то повстання протиденікінські здебільшого відбувалися під знаком

допомоги центру Української Народної Республіки з його соціалістичним урядом. Крім мотивів соціального характеру, поширенню цих настроїв сприяла також та обставина, що українські народні маси, під впливом боротьби в першу половину 1919 р., прийшли до глибшої національної свідомости. Національний момент тепер уже грав у повстанському русі значно більшу роль, ніж це було раніше.

Як приклад, наведу такий факт. В середині вересня, поруч з іншими повстанськими отаманами, Камянець відвідав також отаман Зелений для навязання контакту з нашим урядом. Коли він з своїми делегатами вернувся назад до своїх частин, то там після звідомлення про їх подоріж ухвалено таку резолюцію:

«Вислухавши доклад своїх делегатів до Директорії Української Народної Республіки, ми, старшини і козакі, представники від кінної повстанської дивізії от. Зеленого, постановили:

Довести до загального відома, що в такий грізний для України час, коли боротьба з російськими большевиками-комуністами ще не скінчена і Денікін, що захопив значну частину України, посувається вперед, несе нашому народові чорну реакцію, загрожує незалежності Української Народної Республіки, — ми визнаємо за верховну владу Українську Директорію з її теперішнім соціалістичним правительством і будемо їх піддержувати до скликання парламенту, обраного згідно з декларацією правительства¹⁾ на основі п'ятичленної формули, який (парламент — І. М.) один тільки являється правосильним змінити закони, видані до цього часу правительством» (Летопис укр. революції», 1926, 3—4).

Ось такі настрої запанували в другій половині 1919 р. навіть серед тих повстанців, що весь час ішли під прапором радянської влади на Україні. Ці настрої творили сприятливий ґрунт для погодження діяльності повстанських організацій та об'єднання їх коло Центру Української Народної Республіки. У зв'язку з цим на початку вересня в Камянці утворився, за допомогою правительства, Центральний Український Повстанський Комітет з таких представників українських соціалістичних партій та організацій: Н. Петренка від соц.-революціонерів, П. Феденка від соц.-демократів і О. Шадилова від Селянської Спільноти. Завданням Комітету було: координувати та об'єднати

¹⁾ Мова йде про декларацію правительства Мартоса з 12. серпня 1919 р.

розпорошені сили повстанських організацій на Україні коло центру Української Народньої Республіки.

Поруч з Комітетом утворено окремих військово-організаційний відділ під керуванням от. Волоха. Це був малограмотний, але енергійний старшина, поручник колишньої російської армії. Ще на початку 1918 р., підчас оборони київського арсеналу від большевиків, Волох допомагав Петлюрі формувати загін гайдамаків. З того часу Петлюра вважав його за «свою людину». Коли в січні 1919 р. Болбочан був заарештований, Петлюра призначив Волоха на командира Запорізького корпусу. Волох цього довіря Петлюри не виправдав. В березні 1919 р. він оголосив свій відомий універсал на станції Вапнярці, яким касував Директорію і прийняв радянську програму. Після повороту Запорізького корпусу з Румунії Волох командував Гайдамацьким полком в цьому корпусі. Тепер Петлюра висунув його для активної ролі в повстанському русі.

Центральний Повстанський Комітет не мав довіря до Волоха, а тому співпраця з ним не налагодилася. Та й сам Волох потім доказав своєю поведінкою, що йому на думці лежать не інтереси України, а інтереси його власної особи.

Діяльність Центрального Повстанського Комітету виявилася в тім, що був навязаний постійний зв'язок між проводом Української Народньої Республіки та повстанськими організаціями на Україні. Це був час, коли повстанський рух на Україні, не вважаючи на свою розпорошеність та неконсолідованість, являв собою велику силу, що руйнувала ворогові його заплілля. Фактично по селах і повітах України, завдяки діяльності повстанців, не було ніякої денікінської влади. Панували хаос і безладдя. В цих умовах підпорядкування повстанського руху єдиному національному центрові мало неабияке значіння для української боротьби. Отож, здавалося, що спільними зусиллями об'єднаної армії разом з повстанцями нашому урядові пощастить звільнити Україну від чужої окупації.

На жаль, з приходом Галицького уряду на Велику Україну, внутрішні відносини по цей бік фронту, як ми бачили, так склалися, що наступ Денікіна на Україну мав тут зовсім інші наслідки, ніж там, під большевицьким режимом. Замість консолідації українських сил, він спричинився до ще більшого їх розеднання. В міру того, як зростали успіхи Денікіна, соборний український фронт фатально розбивався на два непримирні табори: один на чолі з галицьким диктатором Петрушевичем, що тягнув до «тіснішого союзу» з Денікіном, і другий — під про-

водом Директорії та соціалістичного уряду, що рішуче проти такого «союзу» боролися.

Після проголошення декларації 12. серпня відносини між обома урядами не змінилися. Хоч в декларації була зазначена ясна демократична лінія «без ухилів в бік радянства», як того вимагав Петрушевич, але несоціалістичним групам, очевидно, хотілося чогось більшого: як і раніше, вони намагалися перебрати цілий провід в свої руки, щоб повести політику «тіснішого порозуміння» з Денікіном. Петлюра це розумів, тому був проти радикальної реорганізації уряду та передання керівної ролі в уряді людям правого напрямку.

Тим часом обставини так склалися, що скоро після проголошення декларації уряду про парламентаризм Мартос мусів був податися до демісії. Криза кабінету виникла незалежно від політики уряду: між Мартосом і Директорією просто полсувалися ділові відносини. Тому несподівано навіть для членів уряду — соц.-демократів він 6. серпня на спільному засіданні кабінету й Директорії заявив про свою демісію з головування в уряді. Свою заяву Мартос мотивував тим, що Директорія на його протест з приводу втручання в управу міністерствами прислала йому різку відповідь, підписану керуючим справами Директорії. Він указував, що рівночасно в органі Штабу Головного Отамана «Українському Слові» надруковано замітку, яка підриває престиж його, як голови уряду. Цей конфлікт Мартоса з Директорією, на пропозицію кабінету міністрів, ліквідовано тим способом, що газета «Українське Слово» була закрита за надрукування «тенденційної замітки»¹²⁾, а канцелярія Директорії вмістила спростування, що жодного конфлікту між премером і Директорією не було.

Але відносини між Мартосом і членами Директорії після цього не унормувалися, навпаки, ще більше загострилися. Перебування Мартоса на становищі премера стало неможливе.

Пригадую, після проголошення декларації 12. серпня я кілька днів не був у Кам'янці. Разом з іншими членами уряду: міністром шляхів М. Шадлуном і міністром праці О. Безпалком я їздив у прифронтову смугу в районі Жмеринка—Винниця. Метою подорожі було ознайомлення з положенням на місцях. Річ у тому, що після приходу Галицької армії до міністерства внутрішніх справ з різних місцевостей почали приходити скарги,

¹²⁾ Ця газета потім виходила під назвою «Україна».

що влада на місцях не виявляє ніякої живої діяльності, що населення непоінформоване, сільські та волосні органи влади не діють і т. д. Ближчий розслід цієї справи показав, що ця бездіяльність органів влади на місцях в значній мірі пояснювалась саботажем з боку правих українських груп. В звязку з цим довелося негайно (27. липня) звільнити губерніяльного комісара Поділля М. Куриленка, що був одним із активних членів правої опозиції, а на його місце призначити М. Кондрашенка (українського соц.-революціонера), колишнього заступника губерніяльного комісара на Катеринославщині. Рівночасно я вирішив побувати у всіх головніших районах нашого заплілля. Незадовго перед тим я був разом з міністром здоров'я Д. Одриною в Проскурівському повіті. Тепер хотів оглянути більш східний район — Винницький і Могилівський повіт.

Між іншим, підчас цієї подорожі я бачився з багатьма відповідальними представниками нашого війська, як Ю. Тютюнник, В. Сальський, О. Микитка та інші. Всі вони говорили про піднесені настрої в армії і про те, що населення дуже прихильно ставилось до нашого війська. Жалілися на брак налагоджених апаратів влади на місцях, але пригадую, що не було нарікань на постачання армії.

Коли я приїхав до Винниці, потім до Могилева, то там побачив типову для наших тодішніх відносин на Україні картину: для організації влади в цих порівнюючи передових з національного боку повітах ледве знайшлося всього по якомусь десятку свідоміших українців. Решта місцевої інтелігенції були переважно росіяни та помосковщені «малороси», далі жиди й почасти поляки, що ставилися вороже до української справи. Ось з таким людським матеріалом треба було будувати с вою українську владу. Не було потрібних кадрів людей ні в центрі, ні на місцях для того, щоб дати собі раду з цим першорядної ваги завданням.¹³⁾ Правда, з приходом Галицької армії значна

¹³⁾ О. Назарук у своїх спогадах (стор. 248) пише, нібито в міністерстві внутрішніх справ у Камянці було 950 урядовців, які, мовляв, «не маючи де сісти, ні що робити, ходили по всіх салях чередами й займалися балачками» і т. д. Звичайно, все це безпідставне. В дійсності потреба в урядовцях у наших міністерствах була така велика, що, напр., коли в кінці липня разом з т. зв. Головним Повстанським Штабом до Камянця прийшло кілька українських юнаків, гімназистів молодших клас з Києва, то одного з них, В. Цимбала, зараз же взяв для свого міністерства Мартос, а двох 15-ти-літніх хлопців, Богдана Шемета, сина відомого гетьманського діяча Сергія Шемета, і Левка Ткаченка, сина колишнього міністра внутрішніх справ за часів Центральної Ради, взяв я собі як урядовців для доручень.

частина галицької інелігенції, що прийшла разом з військом, стала до праці в наших різних державних установах. Так, наприклад, колишній державний секретар внутрішніх справ у Галичині І. Макух (радикал) був призначений спочатку радником, потім товаришем міністра внутрішніх справ, В. Старосольський (соц.-демократ) — товаришем міністра закордонних справ і т. д. Зокрема галицька команда етапу (польова жандармерія) значно улегшила нашим органам безпеки охорону порядку в таких містах, як Камянець, Проскурів, Винниця, Могилів і деякі інші. Але цього було замало для задоволення всіх потреб, які висувало життя. Думка про те, які ми були бідні на людей в порівнянні з своїми ворогами, не давала мені спокою всю дорогу, коли я вертався назад до Камянця.

На другий день після подорожі я був у Петлюри. Вже з перших слів його я побачив, що справа реорганізації уряду передірена. В присутності члена Директорії Ф. Швеця Петлюра заявив мені, що напередодні був у нього Петрушевич і поставив категоричну вимогу: на протязі 24 годин усунути Мартоса з уряду, скасувати міністерство для Галичини і полагодити справу фінансування Галицької армії. Петрушевич в кінці нібито заявив, що висловлює лише свої побажання. Але Петлюра схвильованим голосом почав мені говорити, що далі уряд в такому вигляді не може залишатися. Ось, — говорив він, — свіжий факт. Цими днями у мене була делегація від зїзду земців, на якому ви і Мартос виступали з промовами.¹⁴⁾ Делегація заявила, що наскільки ваш виступ був для них задовольняючий, настільки виступ Мартоса був навіть образливий. Після цього Петлюра ще довго говорив мені про різні дефекти в нашому державному будівництві. В кінці сказав, що завтра їде на фронт, а перед тим ще зо мною побачиться.

На другий день, замість побачення, Петлюра прислав мені такого листа:

«Ісаак Прохорович.

В додаток до моїх конкретних побажань, висловлених підчас останньої розмови з Вами (17. VIII), вважаю необхідним, одїжджаючи на фронт, дещо додати.

¹⁴⁾ Зїзд представників губерніяльних і повітових земств відбувся в Камянці напередодні проголошення урядом декларації 12. серпня. Зїзд складався переважно з прихильників Національно-Державного Союзу, тому на нарадах зїзду гостро критикувалась діяльність уряду. На цьому зїзді я виступав з поясненнями в справах, що торкалися міністерства внутрішніх справ, Мартос говорив про загальну політику уряду і про діяльність міністерства фінансів.

а) По міністерству шляхів. Потрібна чистка персонального складу, особливо на вузлових станціях. Там, я маю відомості, маса зрадників, які стріляли в нас, саботували і тепер саботують нашу працю. На мою думку, М. Я. Шадлун не звертає на це уваги і цим творить в тилу нас «неблагополучний елемент».

Треба порадити йому, крім перечистки служачих, зайнятись створенням шкіл для українських машиністів і інших спеціалістів — з українців. На залізній дорозі маса поляків і росіян, які все ворожими до нас будуть і все в ліс, як вовки, глядітимуть. Коли українська буржуазія не може почистити залізниць, як і всього іншого, то ми повинні за неї це зробити. Поменше персональної амбіції М. Я-чу (Шадлунові — І. М.) треба мати, а більше продуктивності.

б) В. Темницького як міністра закордонних справ не можна тримати. Це нас буде різати в міжнародніх зносинах. Чим скорше це усунення буде зроблене, тим краще для діла.¹⁵⁾

В звязку з цим треба усунути М. Василька з посольського крісла в Берні. Це нас компромітує, бо всі знають Василька як гешефтмахера і австрійського маклера. Для Антанських кругів він абсолютно неприемлема людина.

На інформацію за кордоном про наші справи не треба жаліти грошей і відповідні асигновки треба зробити: особливо у Парижі, Празі та Румунії. Інші держави витрачають на це великі суми, а ми самих себе губимо, не звертаючи на це уваги. — Треба одкликати на Україну тих людей, що там сидять без діла, витрачають дурно гроші; вони псуують справу, а тут би були зараз дуже потрібні. Напр.: Б. Матюшенко, Кушнір (Маркар — І. М.), П. Дідушок, В. Левинський і інші.

в) Інформаційну роботу у нас слід децентралізувати, бо коли ми вимагаємо мільйони на міністерство преси, то краще дати сотні тисяч повітовим земствам чи комісарам і вони цю інформацію поставлять і краще і своєчасніше.

г) Швидше закликати двох-трьох «ділових» людей. Не відкладайте, бо може бути пізно.

¹⁵⁾ В. Темницький ще 22. травня 1919 р., з доручення уряду, виїхав за кордон для ознайомлення з діяльністю наших дипломатичних місій. З того часу, не вважаючи на неодноразові постанови уряду, не вертався на Україну. Це дійсно «різало» нас в справах закордонної політики. Взагалі Темницький, як член уряду, показав себе неділовою людиною. Тому, коли незабаром прийшло до реорганізації уряду, то Темницького вже не ввели до нового складу.

В звязку з цим міністерство нар. господарства повинно возглавити інша особа, як та, що нині стоїть на чолі його.¹⁶⁾

Покищо на цім кінчаю. Дуже прошу звернути увагу на згадане вище — воно все продиктоване лише інтересами діла.¹⁷⁾

З повагою Петлюра».

Прочитавши цього листа, я побачив, що Петлюра вже не хоче говорити з Мартосом, як з премером, а тому звертається до мене, мов до його заступника. На другий день (19. серпня) відбулося засідання Центрального Комітету УСДРП з участю С. Вікула, П. Феденка, І. Романченка, М. Шадлуна, І. Мазепи, А. Лівичького, О. Безпалка, С. Вітика та ін. На цьому засіданні я подав інформації про свою розмову з Петлюрою, а Шадлун розказав, як він перед кількома днями був присутній при розмові Мартоса з Петлюрою в справі його конфлікту з Директорією. Я переконався, — казав Шадлун, — що це не була розмова голови уряду з головою Директорії, бо між бесідниками не почувалося ні взаємної пошани, ні довіря.

Після обміну думок всі висловились за те, що Мартос повинен подати на демісію. На другий день Безпалко і Феденко, з доручення наради, були в Мартоса. Вислухавши їх, Мартос заявив, що він радо кине премерство. Через кілька днів (28. серпня) Мартос подав заяву про демісію.

Треба зазначити, що Мартос, як премер і як міністр фінансів, залишив невідгук для себе опінію в українському громадянстві. Здається, ні про одного українського міністра часів революції не написано так багато критичних заміток, як про Мартоса. Деякі мемуаристи, як напр. Є. Коновалець («Воля», Відень 1921, т. III, ч. 3—5), в своїй критиці діяльності Мартоса доходять до того, що готові вважати його ледве не за головного винувника наших невдач в 1919 році.

З такою оцінкою діяльності Мартоса я не можу погодитись. Мартос, як видно вже з деяких наведених вгорі фактів, не був політиком. Він мав більше нахилу до діяльності фінансово-господарської, а не до загальної політики. Пригадую, цею самою рисою визначався також премер попереднього уряду — С. Оста-

¹⁶⁾ Петлюра мав тут на увазі тодішнього міністра народного господарства Т. Черкаського.

¹⁷⁾ Цікаво, що в цьому листі Петлюра ні словом не згадував про справу постачання армії. Це пояснювалось тим, що в цей час ще стояла тепла літня погода і дефекти нашого військового постачання не виступали так гостро, як це сталося потім, коли наступила рання й холодна зима.

пенко. Так само, як міністр фінансів, Мартос, на мою думку, не стояв нижче інших міністрів фінансів, що були в деяких українських урядах. Напр., в кабінеті В. Прокоповича в червні 1920 р. я мав нагоду бачити міністра фінансів Хр. Барановського, теж визначного українського кооператора, і я не сказав би, що він зробив на мене вражіння ділового міністра. Навпаки, в деяких відношеннях, про що скажу нижче, він показав себе далеко менш зорієнтованим міністром фінансів, ніж Мартос.

Взагалі, на мій погляд, головне джерело незадоволення Мартосом, як міністром, ховалося в його нещасливій вдачі. Занадто впертий і самовпевнений, досить дрібязковий і недовірливий, він не вмів поводитися з людьми й цим власне викликав постійне незадоволення і навіть гострі конфлікти там, де всього цього можна було легко оминати. В значній мірі наслідком цього влітку 1919 р. з міністерства фінансів відійшов відомий український знавець державних фінансів Х. Лебідь-Юрчик. Коли пізніше Мартоса делеговано за кордон для упорядкування там наших державних фінансів, то член Директорії А. Макаренко в одному з своїх листів до мене (про який пізніше) писав з Відня: «З Мартосом працюємо дружно, на жаль, він своєю тактикою як не обурює, то одганяє людей». Через ці риси Мартосові, як премерові, було дуже тяжко працювати над унормуванням відносин між Галицьким і Наддніпрянським урядами.

Поза всім цим, Мартос, без сумніву, працював щиро для добра українського народу і робив все те, що було в його силах. Не треба забувати, що фактично ми в 1919 р. не мали міністерства фінансів в нормальному значінні цього слова, бо за революційного хаосу та руїни ні про яке збирання податків не могло бути мови. Майже єдиним джерелом державних «прибутків» було друкування грошей. Але державна друкарня через свою технічну недосконалість виготовляла грошових знаків дуже мало. В цих умовах, зрозуміла річ, міністр фінансів, фактично директор «експедиції для заготівлі державних паперів», не мав можливості задовольнити всі ті потреби, що їх висувало життя. Всякий інший міністр фінансів в тих умовах напевно також не дав би собі ради.

Звичайно, було легко декому писати пізніше, що, мовляв, все то були «неуки» і що Петлюра нібито міг в той час «зложити світлий кабінет з наддніпрянських українців» (О. Назарук, «Рік на Великій Україні», стор. 179). Але в дійсності, як ми бачили, ці «світлі кабінети», зложені з «учених» діячів правого

табору, трохи не поховали справу української революційно-визвольної боротьби ще в лютому—березні 1919 року.

Загально сказавши, тодішні й пізніші закиди наших міщанських політиків членам соціалістичного уряду й Петлюрі, що вони, мовляв, неосвічені, некультурні і т. д., не мали жадних підстав. Особливо галицький загумінковий погляд, що кожний міністр повинен мати що найменше докторат високої школи, і що вага політичного діяча підупадає, якщо він «ніякий доктор», — цей погляд не має жадного оправдання перед судом історії. «Дух живе, де хоче»: формальна освіта і дипломи можуть допомогти лише тоді, коли людина має в р о д ж е н и й х и с т до політичної діяльності. Для політика більшу вагу, ніж шкільні дипломи, має його власний досвід, робота власного розуму та вміння поширити своє знання невпинним виучуванням чужого досвіду з величезної політичної літератури. Особливо в умовах великих революційних здвигів та переломів формальні знання раз-у-раз уступають місце природнім здібностям та енергії активних учасників боротьби. Скільки бачимо прикладів у нашій добі, що «ніякі доктори» стали на чолі великих політичних рухів і на чолі державного проводу!

Простий робітник Ремсі Мек Даналд став головою першого соціалістичного уряду в Англії; робітник Август Бебель був провідником могутньої соціал-демократичної партії в Німеччині перед світовою війною; нарешті й Гітлер, Мусоліні і багато інших визначних мужів нашої сучасності теж підтверджують правило, що не формальна шкільна освіта, не диплом, а т а л а н т і с а м о о с в і т а мають вирішне значення в творенні особи політичного діяча.

Тому ми ігнорували абсурдні закиди тих, що виписували 1919 року всякі нісенітниці проти Петлюри та соціалістичного уряду. Але коли вже на те пішло, то слід пригадати тепер, на 20-тилітній віддалі, що міністри нашого уряду своєю освітою зовсім не стояли позаду від членів різних «світлих кабінетів» правого напрямку. Аджеж є фактом, що рада міністрів в т. зв. Кам'янецьку добу складалася на 65% з людей з високою освітою, в тім було три правники. Наприклад, Б. Мартос мав університетську освіту (математичний факультет), І. Мазепа скінчив природничий факультет петербурзького університету, А. Лівницький — скінчив правничий факультет київського університету, І. Огієнко — історично-філологічний факультет київського університету, М. Шадлун був інженером і професором гірничого інституту (висока школа) в Петербурзі, Л. Шрам-

ченко і І. Кабачків були з університетською освітою, І. Паливода — був педагогом (скінчив учительський інститут), Д. Одрина був лікарем, Т. Черкаський був абсолювентом політехнічного інституту в Києві.

Закидаючи «неуцтво» членам соціалістичного уряду, праві групи ціляли фактично найбільше проти С. Петлюри, якого пошепки називали «недоученим семинаристом». Цим хотіли знищити чоловіка, що своїм літературним талантом ще перед революцією вибився в перші ряди української інтелігенції (був редактором видаваного російською мовою місячника «Украинская Жизнь» у Москві); хотіли підірвати довіря до людини, що вміла словом і прикладом повести маси за собою на боротьбу, без страху, не оглядаючись на небезпеки, з вірою в перемогу вільної України.

Після того як демісія Мартоса була вирішена, соц.-демократи виставили кандидатом на нового премера М. Порша, тодішнього посла в Берліні. Есери рішуче поставилися проти цієї кандидатури, хоч свого кандидата не дали. Врешті при дальших переговорах головування в уряді запропоновано мені. Але рівночасно вирішено настоювати на тому, щоб була здійснена Рівенська умова щодо поповнення Директорії представниками від соц.-демократів і соц.-революціонерів.

На другий день я й Одрина були у Петлюри для остаточного вирішення справи поповнення Директорії. Петлюра спочатку заявив нам, що з міжнародніх мотивів вважає неможливим вступ нових людей до Директорії. Потім почав згоджуватися на те, щоб у Директорію ввести Одрину від есерів і А. Лівичького від соц.-демократів з тою умовою, що до Директорії ввійде також представник від партії соц.-федералістів. Остаточо ця справа мала бути вирішена на другий день. Але коли ми вийшли від Петлюри, то Одрина заявив мені, що есери ні за що не дадуть своєї згоди на введення до Директорії А. Лівичького. Ми вважаємо, казав він, що це нам чужа людина і що Лівичький більше тягне за правими колами, ніж за соціалістичним табором. Так само на другий день на нараді членів Центрального Комітету соц.-демократичної партії при обговоренні цієї справи М. Шадлун і І. Романченко заявили, що Лівичького небезпечно посилати в Директорію, бо своїм опортунізмом та хитруванням він може наробити там багато шкоди. З інших кандидатів говорилося про Д. Антоновича, тодішнього посла

в Римі, але не було певности, що вдасться його витягти зза кордону. Тому на спільній нараді з есерами знову, як і колись у Рівному, вирішено: за браком людей і для того, щоб не ослаблювати сил правительства, залишити Директорію в попередньому складі. Само собою, ні Петлюра, ні інші члени Директорії не мали нічого проти такого рішення.

У зв'язку з реорганізацією уряду вирішено також перевести деякі зміни у вищій команді Наддніпрянської армії. На цій підставі незабаром, замість Василя Тютюнника, на становище командуючого армією призначено В. Сальського, а М. Омеляновичеві-Павленкові доручено командування Запорізьким корпусом замість Сальського.¹⁸⁾ Всі ми поважали Василя Тютюнника (підполковника колишньої російської армії), як щирого й відданого українського патріота. В умовах революційної боротьби це був добрий провідник війська. Він не знав перешкод у боротьбі з ворогом і в найкритичніші моменти готовий був битися до загибуні. На жаль, безперестанна праця в дуже тяжких умовах зруйнувала нерви цього видатного українського вояка, тому з армії, особливо від військової інспектури приходили відомості, що В. Тютюнник не мав спромоги зміцнити свій авторитет і послух в армії. Коли йому на це звертали увагу інспектори, то він це приймав, як небажане втручання і майже як образу для його особи. Так вийшло, що В. Тютюнник, що був на початку великим прихильником державної інспектури, мав тепер постійні непорозуміння і суперечки з представниками цієї установи у війську.

Кандидатуру Сальського на місце В. Тютюнника прийнято головним чином через те, що він був старшина генерального штабу, а це підіймало авторитет командуючого армією, особливо в очах вищого старшинства. Ще раніше (9. липня) мусів покинути становище військового міністра Г. Сиротенко за своє невдале інтерв'ю в українській пресі про стан нашої армії. На його місце був призначений В. Петрів, що, як і Сальський, був теж старшина генерального штабу.

На підставі порозуміння з Директорією головним завданням нового уряду було: закінчити справу порозуміння з правою опозицією, яку почав ще Мартос, а особливо — налагодити нормальні відносини з Галицьким урядом і при першій можливості скликати законодавчий орган. Для примирення з правою опозицією в склад нового правительства мали бути запро-

¹⁸⁾ Ці зміни у вищій команді армії переведено після того, як в кінці вересня вирішено почати війну з Денікіном.

шені представники з несоціалістичних угруповань. Але фактично права опозиція, як і за премера Мартоса, осталася поза урядом, якщо не рахувати того факту, що при всіх урядах Директорії більшість наших послів за кордоном належала до несоціалістичних партій. Як потім виявилось, порозуміння з правою опозицією було нездійснене в умовах наступу Денікіна на Україну: соціалісти з застереженням ставилися до денікінофільських настроїв декого з правих, а праві, навпаки, уникали співпраці з соціалістами, оскільки їх політика була направлена проти Денікіна.

Наслідком цього в новому уряді, крім деяких персональних змін в окремих міністерствах, майже все залишилося по-старому. Так, замість Т. Черкаського міністром народнього господарства став М. Шадлун, а Черкаський іменований міністром преси й пропаганди; міністром шляхів замість Шадлуна призначено С. Тимошенка; товаришем міністра закордонних справ, як я вже зазначав, іменовано В. Старосольського і т. д. За персональним принципом погодився зайняти посаду міністра ісповідань І. Огієнко. Крім того, дві відповідальні посади — міністра закордонних справ і міністра освіти — були запропоновані партії соц.-федералістів. Вже навіть були намічені кандидати: міністром закордонних справ мав бути М. Славінський, а міністром освіти — В. Прокопович. Перший був тоді головою нашої дипломатичної місії в Празі, другий жив приватно в Києві. Але ці посади осталися необсаджені до кінця існування соціалістичного уряду (обовязки міністра закордонних справ продовжував виконувати А. Лівіцький, а міністра освіти — Н. Григоріїв). Бо соц.-федералісти (М. Корчинський, Л. Білецький та ін.) разом з іншими правими групами, підчас переговорів в справі вступу їх представників до правительства, спочатку не знали, як поступити і справу затягували. Коли ж почалася війна з Денікіном, то вони разом з представниками інших опозиційних груп заявили: ви почали війну з Денікіном і ми не хочемо за це брати на себе відповідальности. Така була політика правої опозиції! Було багато гарних слів, але не було конструктивного діла. Об'єднана опозиція, як і раніше, продовжувала боротьбу проти уряду паперовими постановами і в пресі, а також через підбурювання Петрушевича проти соціалістичного уряду і т. п.

Треба сказати, що цю свою «діяльність» опозиція провадила, використовуючи свободу, що була за соціалістичного уряду в Кам'янці. Правда, деякі групи потім нарікали, що нібито уряд

вживав супроти них різних репресій. Так, напр., самостійники-соціалісти в одній із своїх брошур («Історія української влади», стор. 16) писали, що, мовляв, у Кам'янці «були розпочаті жорстокі переслідування всіх інакше думуючих, як контрреволюціонерів. Політичні контррозвідки були організовані по типу большевицьких «чрезвычайок» . . . На ці шпигунські організації тратились сотні мільйонів». І далі: «Настав справжній терор. Найменший прояв свободи слова, переконань, преси — був здушений. Преса була або офіційна, або офіційозна. Не було дозволено ані одної опозиційної газети.»

З цих слів виходить, неначебто в Кам'янці справді за соціалістичного уряду панував якийсь режим на взір большевицького. На жаль, все це фантазія авторів тих брошур, про які я вже згадував, коли говорив про виступ Оскілка в Рівному. Кажу: на жаль, бо замість тих «сотень мільйонів», про які писала опозиція, в дійсності ми на весь свій цивільний апарат в Кам'янецьку добу, рахуючи в тім також шляхи, пошту, телеграф і т. д., ледве могли відривати від загального бюджету лише коло 10 мільйонів місячно. А з «терором» справа стояла так: є фактом, що ні один з активних діячів правої опозиції не був заарештований в Кам'янецьку добу, а в самому Кам'янці весь час виходила опозиційна газета «Новий Шлях» (пізніше «Трудовий Шлях») під редакцією проф. В. Віднова, в якій між іншим був надрукований згадуваний меморандум опозиції з 23. червня 1919 року. Крім того, в Кам'янці цілком легально існувала й провадила свою діяльність така опозиційна організація, як Український Національно-Державний Союз. Не даром ректор кам'янецького університету, як ми бачили, вважав, що «найтемнішою сторінкою» в діяльності соціалістичного уряду був . . . трус в помешканні університету. За таких умов порожня балаканина і всякого роду безвідповідальне політиканство буйно процвітало в нашому громадянстві.

«Опозиція для опозиції» — це була по суті програма наших міщанських діячів, невдоволених тим, що влада була не в їх руках. Тому, коли соціалістичний уряд мусів в інтересі оборони держави виступити проти ворогів України, то «опозиція» негайно зчиняла крик. Наприклад, ми не могли собі дати ради з таким національним ворогом, як кам'янецький єпископ Пимен. Це був запеклий україножер. В Кам'янці і підчас своїх подорожей по επαхії він провадив виразну протиукраїнську пропаганду. Коли міністерство внутрішніх справ вирішило вжити рішучих заходів, щоб припинити цю ворожу діяльність Пимена,

то діячі правої «громадської опінії» побігли до Петрушевича та до деяких членів Директорії і добилися, щоб не зачіпати Пимена, бо, мовляв, це компромітувало б нашу владу в очах світу і давало б привід Антанті обвинувачувати нас у «більшевизмі». Як ми бачили, коли свого часу до нашого фронту приїхали українські незалежні соц.-демократи, то військова влада зараз же їх заарештувала навіть без відома міністерства внутрішніх справ. Пригадую, я особисто про це довідався лише після арешту. А коли тепер треба було поставити на своє місце чорносотенного єпископа-росіянина за його злочинну протиукраїнську діяльність, то на перешкоді зараз же з'явилася . . . Антанта. Тому навіть домашній арешт, під який було поставлено Пимена, через кілька днів довелося скасувати.¹⁹⁾

Ось ця лагідність нашого уряду використовувала права опозиція. Вона ширила майже безборонно свою протиурядову пропаганду й тим розбивала наш і без того захитаний соборний фронт.

¹⁹⁾ Це дало можливість Пименові продовжувати свою ворожу українській справі діяльність. Коли в середині жовтня 1919 р. в Кам'янці, на підставі окремого декрету Директорії, відбувалося перше засідання Українського Церковного Синоду, то міністр ісповідань І. Огієнко запропонував Пименові, як єпископові, ввійти до складу Синоду поруч з протоєреями — Ю. Сіциньським, В. Липківським, М. Крамаренком і мирянами — В. Чехівським і деканом богословського факультету кам'янецького державного університету В. Відновим. Пимен дав на це відмовну відповідь, покликуючись на «неканонічність» Синоду. Коли пізніше поляки зайняли Кам'янець, Пимен одверто заявив себе прихильником денікінської влади.

ХІІ. ЗУСТРІЧ З АРМІЄЮ ДЕНІКІНА І РУЇНА УКРАЇНСЬКОГО ФРОНТУ.

Напередодні вступу українського війська в Київ. Надзвичайна дипломатична місія П. Пилипчука до Варшави та його самочинні заяви. Відїзд військової делегації М. Омеляновича-Павленка на фронт для переговорів з армією Денікіна. Наказ українського командування на випадок зустрічі з денікініями. Вступ українського війська в Київ і події 31. серпня 1919 р. Тактика командуючого Київським фронтом Кравса і його договір з Бредовом. Відступ нашого війська з Києва і початок занепаду українського фронту. Нападки газети «Стрілець» на Петлюру. Галицький уряд проти війни з Денікіном.

Обов'язки голови ради міністрів я прийняв 29. серпня. Це був час найбільших успіхів на нашому фронті. Українські війська билися вже під самим Києвом і не сьогодні-завтра українська столиця мала бути визволена від большевиків. Отже на нашому фронті наче все було гаразд. Проте я не можу сказати, щоб цей перший день мого урядування залишив у моїй пам'яті приємні спогади. Навпаки, здається ще ніколи раніше я не відчував так ясно, як тоді, що наш державний корабель є ослабий для далекого плавання.

Перше, що зробило на мене гнітюче вражіння, це доповідь голови нашої надзвичайної місії в Польщі П. Пилипчука. Саме в цей час він приїхав з Варшави за новими директивами від уряду. Я не знаю, які інформації він подав про цю свою подорож Петлюрі і тодішньому керуючому міністерством закордонних справ А. Лівницькому. Але пам'ятаю, що доповідь, яку він зробив мені і членам Директорії А. Макаренкові та Ф. Швецеві в присутності А. Лівницького, В. Петрова, М. Юнакова й В. Курмановича, викликала в мене почуття великого недовіра до цієї людини. Справді, колишній відповідальний міністр в кабінеті Остапенка, а перед тим доцент київського політехнічного інституту, Пилипчук так виконав доручення нашого уряду, що просто соромно було говорити про це навіть у вужчому колі своїх людей. І це в такий час, коли найменша нетактовність з боку представників нашого уряду супроти галичан загрожувала ще більшим розєднанням наших соборних сил.

Надзвичайна місія Пилипчука була послана в порозумінні з Петрушевичем ще 12. серпня. Саме в цей час наша військова делегація закінчувала переговори з представниками польського командування в справі перемиря. В зв'язку з цим треба було розпочати політичні переговори для того, щоб унормувати відносини з Польщею. Особливо нас спонукала до цього та обставина, що на Україну несподівано швидко почав наступати Денікін.

Пригадую, що місію Пилипчука послано після того, як в кінці липня з Варшави приїздив до Кам'янця якийсь Клим Павлюк, що називав себе полковником. Про приїзд Павлюка я довідався (27. липня) від А. Лівницького. Він сказав мені, що Павлюк приїхав з дорученнями від Пилсудського. Пилсудський, казав він, «стоїть за Україну», згоджується на оборонний союз проти російських добровольців і дає дві дивізії з наших полонених. Але треба, щоб Петлюра написав листа до Пилсудського.

Як пізніше мені оповідав Мартос, він знав Павлюка ще з 1917 року. Павлюк служив тоді в лісовому департаменті генерального секретаріату земельних справ (за Української Центральної Ради) і брав участь в організації «Вільного Козацтва». Тепер, приїхавши до Кам'янця, Павлюк з'явився до Мартоса й заявив: Я вже не Павлюк, а Закревський, і не українець, а поляк, бо в Києві мусів жити на чужий паспорт. Я приїхав від Пилсудського. Пилсудський хоче вам допомогти зброєю, але для цього Петлюра мусить написати листа до Пилсудського».

Мені невідомо, з якою саме відповіддю вернувся тоді Павлюк до Варшави. Але незабаром туди виїхала місія Пилипчука, який мав передати Пилсудському листа від Петлюри. Пригадую, Лівницький домагався, щоб до складу цієї місії ввійшов також Павлюк. Мартос і деякі інші члени уряду були проти цього. Не вважаючи на це, Пилипчук всетаки виїхав з місією, до якої, крім В. Тулюпи й полк. Липницького, входив також «полковник української армії» Павлюк.

В офіційному уповноваженні, яке видано Пилипчукові за підписом Мартоса й Лівницького, говорилося, що він мав «встановити зносини між Польщею та Україною і з'ясувати ту поміч, яку Польща може дати Україні для підтримання в боротьбі проти большевиків». Отже це уповноваження було цілком загального характеру. Не вважаючи на це, Пилипчук дозволив собі заявити представникам польського уряду, що нібито уряд Української Народньої Республіки ставиться до справи Галичини цілком байдуже. Рівночасно в газеті «Кур'єр Польські»

була вміщена не менш «смілива» розмова Пилипчука з співробітником цієї газети, якому Пилипчук заявив, що український уряд нічого не має проти окупації Галичини Польщею.

Докладаючи мені та іншим членам нашого уряду про свої переговори в Варшаві, Пилипчук навіть не розумів, якого великого лиха він наробив нам своїми невідповідальними заявами. Звичайно, до Варшави він вже не поїхав і навіть був би арештований, коли б за нього не вступився А. Лівіцький. Правда, побачивши всюди невдоволення своїм поступованням, Пилипчук вмістив спростування в кам'янецькому часопису «Стрілець», де заявив між іншим, що місія стояла на тому становищі, що в справі Сх. Галичини вона не уповноважена робити ніяких заяв і що в «Курері Польському» його розмова передана невірно. Але все це не розвіяло сумнівів щодо заяв Пилипчука, і Петрушевич почав запідозрювати наш уряд в намірі порозумітися з Польщею коштом Галичини.²⁰⁾

Того ж дня я мав другу неприсмну справу, що торкалася наших військових переговорів з армією Денікіна. Як я вже зазначав, наша армія в цей час наступала під самим Києвом. Петлюра ще напередодні виїхав на Київський фронт. Раптом я довідаюся, що наша військова делегація на чолі з Омеляновичем-Павленком, що мала відіхати для переговорів з армією Денікіна, ще знаходиться в Кам'янці. Мало того. Навіть писаних уповноважень для цієї делегації ще не виготовлено, між іншим бракувало підписів Петлюри і командуючого Галицькою армією Тарнавського. Пригадую, мене це дуже здивувало й обурило, бо ні Петлюра, ні його осаули, відізваючи на фронт, ні слова не сказали мені про цю справу.

На цьому випадку я побачив, що при наших порядках навіть найкраще задуманий план не може бути виконаний. Після всіх моїх старань, делегацію вдалося вислати на другий день без підписів Петлюри і Тарнавського. Підпис Петлюри делегація добула вже в дорозі, коли вночі з 30-го на 31-го серпня зустріла в Жмеринці Петлюру, що вертався назад з фронту. А щодо Тарнавського, то делегація заїздила спеціально у Винницю, але там Тарнавського не знайшла: він уже відіхав на військовий парад у Київ.

Треба сказати, що справа військових переговорів з Денікіном була вирішена не відразу. Протиукраїнська політика де-

²⁰⁾ Треба зазначити, що поляки потім використали заяви Пилипчука в своїх інтересах при дальших переговорах представників нашого уряду в Варшаві в кінці 1919-го і на початку 1920 року.

нікінської влади не залишила сумніву в тому, що Денікін був ще більшим ворогом українства, ніж самі большевики. В цих умовах, на думку деяких членів нашого уряду, було б найдоцільнішим виходом для української боротьби не союз з Денікіном проти большевиків, а, навпаки, союз з большевиками проти Денікіна. Але в той час денікінофільські настрої в Галицькому уряді і командуванні були такі сильні, що про це не могло бути мови. Вся права опозиція разом з Петрушевичем була рішуче проти війни з Денікіном. Тому для нашого уряду не залишалось іншого виходу, як засадничо погодитись на військові переговори з армією Денікіна.

Не малу роль в цьому рішенні уряду відіграли також інформації наших дипломатів, як от Сидоренка з Парижу, Мацієвича з Бухаресту та інших. Вони повідомляли уряд, що Антанта не хоче й не допустить до війни між нами й Денікіном. Само собою, ми не мали підстав не вірити цим інформаціям. Як відомо, Антанта дійсно вживала заходів для того, щоб не допустити до війни між нашою армією й армією Денікіна. З цього приводу, напр., Денікін у своїх спогадах (Т. V, стр. 255) пише: «Пропаганда петлюрівців за кордоном робила певне вражіння на уряди держав Антанти, що виявлялось у настирливих пропозиціях урядів, звернених до мене. Так, Черчіл (тодішній міністр війни в Англії — І. М.) 10 серпня телеграфував, що при «сучасній критичній кон'юктурі було б розумно йти, оскільки можливо, назустріч українським сепаратистичним стремлінням». Клемансо (французький премер — І. М.) доручив військовому агенту в Румунії ген. Петенові «влаштувати співробітництво Денікіна й Петлюри». Нарешті представник американської місії в Варшаві ген. Джудвін, що прибув 6 вересня в Київ, вперто переконував заключити з Петлюрою перемир'я».

Отже відповідальні представники Антанти, як бачимо, справді вживали заходів, щоб помирити «Денікіна з Петлюрою». Але поруч з інформаціями від своїх дипломатів зза кордону наш уряд мав ще відомості безпосередньо з денікінського фронту від людей, що були вислані туди з інформаційною метою. З цих інформацій було видно, що в денікінському штабі панували настрої за «єдину Росію» і про ніяку українську державу чи українську армію там не хотіли й чути. З огляду на це було вирішено покинути не посилати офіційної делегації до Денікіна, а доручити голові нашої дипломатичної місії в Бухаресті К. Мацієвичеві і голові військової секції при цій місії ген. Дельвігові, щоб вони вступили в переговори в цій справі

з французьким військовим представником ген. Петеном і з представником денікінської армії ген. Геруа, які находилися в Букарешті.

Але з цих переговорів нічого не вийшло. Ген. Петен був настроений досить прихильно до справи нашого порозуміння. Але Геруа, хитрий і спритний денікінський дипломат, назовні удавав, що неначебно й він стоїть за порозуміння, а на ділі ввесь час вів свою політику до якнайскорішого знищення нашої армії. Не дивно, що коли наш міністр військових справ Петрів прибув до Києва в середині серпня запитав телеграфічно Дельвіга, в якому стані переговори, то Дельвіг відповів такою туманною фразою: «Денікін битися з нами не буде, але вимагає єдиного командування».

В Кам'янці ми зрозуміли цю телеграму так, що начебто справа не була безнадійна. Тим часом наша армія вже почала наступ на Київ, отже треба було вирішити справу негайно. Тоді на спільній нараді кабінету й Директорії (22. серпня) вирішено післати делегацію безпосередньо до денікінського командування з метою встановити демаркаційну лінію між нашою і денікінською армією. На цій нараді всі погодились на тому, що поки не в'ясниться остаточно становище Денікіна супроти нашої армії, ніякої війни з ним не розпочинати. Делегація на чолі з Омеляновичем-Павленком мала виїхати до Хвастова, бо вважалося, що найскоріше до нашої армії наблизяться ті денікінські частини, що наступали з півдня по правому берегу Дніпра.

В зв'язку з цим рішенням уряду Штаб Головного Отамана, за підписом ген. Юнакова, видав такий наказ армії:

«На випадок зустрічі з частинами армії Денікіна належить триматися до дальшого розпорядження слідуючих норм:

1. Належить безумовно не вдаватися в ворожу акцію.
2. Пропонувати військам Денікіна, щоб вони не займали тих місцевостей, які є в наших руках або які ми маємо посісти.
3. Пропонувати їм звільнити район нашого походу, щоб не спиняти нашого руху . . .»

Як видно з цього наказу, він укладався з розрахунком на те, що з боку денікінської армії не буде виявлена ніяка ворожа акція супроти нашого війська. Бо в наказі нічого не говорилося, що робити в тому випадку, коли б противник всетаки поставився вороже до нашої армії. В цьому була велика хиба наказу, і це потім зручно використали прихильники «тіснішого порозуміння» в верхах галицького командування.

Як могло статися, що такий нещасливий наказ вийшов із Штабу Головного Отамана? На мою думку, це пояснюється тим, що Петлюра був занадто довірливий до людей, особливо в такій мало знайомій йому ділянці, як військова. Тому він часто приймав на віру думку тих, що стояли коло тої чи іншої справи. Мала тут значіння ще й та обставина, що Штаб Головного Отамана формувався в порозумінні з представниками Галицького уряду та командування. А тому, що галичани були великими прихильниками людей з «титулами», з боку наддніпрянців на посаду начальника цього штабу висунуто кандидатуру генерала Юнакова, колишнього професора російської академії генерального штабу в Петербурзі, отже людину теоретично дуже освічену, але мало придатну для такої ролі, як керування штабом головного командування. Це був старий кабинетний учений, а не керівник армії на полі бою та ще в умовах надзвичайно складної і заплутаної політичної ситуації. Тому його заступникові, генерал-квартирмейстрові Курмановичеві, що був представником від галицького командування, не трудно було впливати на діяльність штабу в дусі настроїв і поглядів, які панували тоді серед галицького командування щодо армії Денікіна.

Тим часом в кінці серпня до нашого фронту в районі станцій Шпола—Цвіткова на Київщині наблизилися денікінські частини, що самі запропонували нашим відділам «мирний неутралітет». Наслідком цього навіть такий досвідчений партизан, як Ю. Тютюнник, за згодою штабу дієвої армії, почав був переговори з цими денікінськими частинами про встановлення демаркаційної лінії. Правда, незабаром з'ясувалося, що це були частини кубанські, і коли головна денікінська команда довідалась про їх «мирові» переговори з нашим військом, то зараз же відкликала їх з нашого фронту. Але в той час цей факт, разом з успішним наступом нашого війська на Київ, сприяв тому, що не тільки Штаб Головного Отамана, але й сам Петлюра почали вірити в можливість мирного порозуміння з армією Денікіна. Вважалося, що денікінська армія зможе наблизитись до Києва в першу чергу з правого берега Дніпра й то не раніше, як за кілька днів після вступу нашого війська в Київ. А тоді, мовляв, коли Київ буде в наших руках, Денікін напевно заговорить з нами іншою мовою.

Але вже ближчі дні показали, що всі ці розрахунки на мирне порозуміння з Денікіном були зовсім марні.

План наступу на Київ був прийнятий нашим командуванням 10. серпня на спільній нараді представників обох армій з участю Петлюри. Представники галицького командування відстоювали той погляд, що треба наступати на Одесу. Вони казали, що опанування Чорноморського побережжя відкриває нам перспективи для збільшення своїх сил шляхом перевезу полонених українців з Італії, а також для нав'язання дипломатичних і торговельних зносин з державами світу. Представники Наддніпрянської армії, навпаки, стояли на тому, що треба наступати на Київ. Вони указували, що побережжя Чорного моря вже майже обсажене денікінцями,²¹⁾ отже для того, щоб іти на Одесу, треба битися і з большевиками, і з армією Денікіна, а це могло трагічно скінчитися для нашої справи, бо в разі невдачі ми навіть не мали б куди відступати. Тим часом з захопленням Києва Одеса падала сама собою. Цей погляд Наддніпрянського командування переміг. Отже вирішено наступати головними силами на Київ, забезпечуючи себе лівим крилом на північний захід, а правим в напрямі на Одесу.

Відповідно до такого плану фронт поділено на три відтинки. Для головного удару на Козятин—Київ призначено центральну чи Київську групу в складі 1-го та 3-го галицьких корпусів і наддніпрянської групи Запорожців. В напрямі на Житомир мав наступати 2-й галицький корпус разом з групою Січових Стрільців під загальною командою полк. Вольфа. Всі інші наддніпрянські частини (дивізія Удовиченка, Волинська група і група Ю. Тютюнника) під загальним командуванням Вас. Тютюнника призначалися для наступу в напрямі на Одесу.

Після захоплення нашим військом Бердичева, загальне керування Київською групою доручено ген. Кравсові, командуючому 3-м галицьким корпусом, як старшому рангою.

Це доручення Кравсові, після наказу про уникнення боїв при зустрічі з денікінською армією, було другою великою помилкою нашого вищого командування. Воно означало, що не тільки Штаб Головного Отамана, де фактично орудував Курманович, але й цей найважливіший відтінок на нашому фронті передавався тепер до рук галицького командування. Це було тим небезпечно, що давало змогу Кравсові, особисто дуже порядній людині, при зустрічі з денікінською армією поступити згідно з своїм власним поглядом на цю справу. Немає сумніву, що наддніпрянське командування зуміло б краще орієнтува-

²¹⁾ Саме в цей час армія ген. Шілінга захопила Херсон, Миколаїв і наближалася до Одеси.

тися при зустрічі з денікінським військом, ніж це зробив Кравс. Воно ніколи не дозволило б піти на добровільний полон до ворога, як це фактично сталося під командою Кравса, що ні психологічно, ні щодо знання місцевих умов не надавався для цієї відповідальної ролі.

Коротко, перебіг подій на Київському фронті був такий. Після кількох днів упертих боїв з большевиками Київ був зайнятий увечері 30. серпня нашим військом. Першими в місто вступали галицькі відділи. Згідно з наказом командування, 2-га галицька бригада мала обсадити арсенал, Печерську лавру і ланцюговий міст через Дніпро. Міст залізничний мали охороняти Запорожці, що оперували на правому крилі Київської групи. Але ланцюговий міст не був обсаджений аж до ранку другого дня. Тим часом коло 7 години ранку 31. серпня на лівому березі Дніпра несподівано з'явилися денікінські передові кінні відділи,²²⁾ які вільно перейшли через цей міст і вступили в місто, не зустрівши ніякого спротиву. Вже по дорозі в місто денікінці здобули сотню 2-ої галицької бригади, що саме маршувала для обсаджування ланцюгового мосту. Але поки командант цієї сотні чет. Драган разом з денікінським офіцером їздив на вокзал до штабу 1-го галицького корпусу за директивами, денікінці непомітно оточили галицьку сотню і, роззброївши її, послали до Дарниці на лівому березі Дніпра. Після цього денікінці напали з тилу на Мазепинський полк, що під командою полк. Дубового вартував біля залізничного мосту, і також, роззброївши його, забрали в полон.²³⁾

²²⁾ Несподівано швидку появу денікінських відділів на лівому березі Дніпра наше командування пояснювало тим, що, мабуть, большевики, відступаючи від Києва, навмисно уступили дорогу Бредову, щоб швидче посварити його з нашим військом.

²³⁾ Обставини, при яких денікінці перейшли на правий беріг Дніпра, по різному освітлюються нашими мемуаристами. Я подаю тут версію, яка була прийнята в нас у Кам'янці, як офіційна, на підставі урядових донесень з фронту. Про те, що ланцюговий міст не був своєчасно обсаджений, між іншим свідчить у своїх спогадах («Літопис Червоної Калини», Львів 1936) тодішній державний інспектор при 1-му галицькому корпусі М. Скидан, що разом з командою цього корпусу був тоді в Києві. Іншу версію подають мемуаристи, як Л. Мишуга («Похід українських військ на Київ», Відень 1920), В. Ласовський («Генерал Тарнавський», Львів 1930), А. Кравс («За українську справу», Львів 1937), Д. Паліїв («Нозий Час», Львів 1927, чч. 98—99) та інші. Всі ці автори оповідають, неначе ланцюговий міст був обсаджений, але галицька варта з уваги на наказ командування «в денікінців не стріляти» не поставила денікінським відділам збройного опору, бо побачила в них «мирно настроєних союзників». Зокрема Мишуга оповідає, нібито перші денікінські відділи вступили в

Про всі ці події на Дніпрі наше командування, а саме: полк. Микитка, що з своїм штабом знаходився в Києві з ранку 31. серпня, а також ген. Кравс і полк. Сальський, що прибули до Києва пізніше, дізналися вже тоді, коли денікінські війська, під командою ген. Бредова, вступили в місто й зайняли Печерськ. Не вважаючи на це, ніяких заходів проти ворога не було вжито. Навпаки, наше командування зробило нову помилку, яку денікінці зручно використали для того, щоб остаточно опанувати місто.

Ще напередодні здобуття Києва Кравс, за згодою Тарнавського, видав наказ на урочистий вступ українського війська в Київ. Отож для участі в цьому параді прибув до Києва полк. Сальський з відділом Запоріжців, а також мав приїхати Тарнавський.²⁴⁾ Очевидно, що при новій ситуації, яка утворилася з приходом денікінців, цей наказ треба було зараз же скасувати. Замість параду, що був тепер зовсім не на місці, треба було негайно мобілізувати всі свої військові сили для того, щоб викинути ворога з міста або принаймні хоч примусити його на достойні переговори з нашим командуванням. В розпорядженні українського командування було в той час цілих три корпуси, тоді як сили денікінців ще не перевищували й 3-х полків.

Та Кравс параду не скасував. На пропозицію Сальського вигнати денікінців з Києва силою, він рішуче заявив, що вважає це неможливим з огляду на інструкції командування і недодільним з уваги на спільного ворога — большевиків. Денікінці, сказав він, ідуть з нами на порозуміння, і вже встановлена демаркаційна лінія, яка проходить біля пам'ятника Кочубеєві та Іскрі.

Отже Кравс продовжував вірити, що з денікінцями вдасться порозумітися. Але цю його віру противник використав у своїх інтересах.

Коли Кравс і Микитка приїхали автом на парад до міської Думи, то там вже стояв, поруч з вишикованою кінною сотнею галичан, також ескадрон денікінців під командою ген. Штакельберга. Штакельберг чемно представився Кравсові і Микитці. Хитрий «союзник» знав, що робив: за кілька хвилин, за зго-

Київ з лівого берега Дніпра не через ланцюговий міст, а через т. зв. стратегічний міст (в кількох кілометрах від Києва вище по Дніпру). Цю версію треба вважати зовсім неправдоподібною вже хоч би тому, що в спогадах Скидана, Кравса та інших подані факти, з яких видно, що перші денікінські відділи вступили в Київ лише через ланцюговий міст.

²⁴⁾ Тарнавський приїхав до Києва пополудні, коли місто було вже в руках денікінців. Тоді він негайно виїхав назад до Винниці.

дою Кравса й Микитки, на балконі Думи поруч з українським прапором повівав також трибарвний прапор російський.

В цей час до Думи підійшли Запоріжці на чолі з Сальським. Побачивши на балконі Думи російський прапор, похід спинився. Серед величезного натовпу чулися крики незадоволення й домагання скинути російський прапор. Інші голоси знов кричали, щоб прапору не здіймати. «Это русский город» — було чути вигуки. Після хвилини вагання Сальський наказує зняти російський прапор. Галицькі вартові відмовляються це зробити.²⁵⁾ Тоді з наказу Сальського один із старшин-запоріжців зриває прапор і кидає його під коня, на якому їхав Сальський.

Як тільки це сталося, з боку Думи почулася стрілянина. Майже одночасно посипались кулі з денікінських кулеметів від Купецького Зібрання, а на розі Хрещатику і Олександрівської вулиці кинуто бомбу з якогось будинку. Зчинилася метушня. Всі розбігаються. Хрещатик опустів.

Але денікінці спокійно, наче нічого не трапилось, продовжували переводити свій план. Викликавши провокаційною стріляниною замішання й паніку в наших рядах, вони тепер, за допомогою місцевих російських добровольців, почали роззброювати наших розпорощених вояків та захоплювати ще незайняті ними частини міста. Увесь російський чорносотенний Київ вже стояв на послугах своїх «визволителів».

Здавалося, що всіх цих фактів було досить для того, щоб наше командування нарешті зрозуміло, що денікінці тільки удавали з себе «мирно настроєних союзників». В дійсності вони мали зовсім інший план. Від самого початку свого вступу в Київ вони провадили ворожу акцію супроти нашого війська, підступно роззброюючи та захоплюючи в полон наших вояків; в розмовах з представниками нашого командування вони говорили одне, а робили щось зовсім інше. Особливо після провокаційної стрілянини біля Думи (яку звичайно денікінці поспішили приписати «большевицьким провокаторам») стало ясно, що нашому командуванню нічого іншого не залишалось, як негайно перейти до активної самооборони та боротьби з ворогом.

Кравс поступив інакше. Після подій біля Думи він зараз же їде до Бредова, щиро переконаний, що йому вдасться закінчити з ним переговори про «демаркаційну лінію». Але з цих заходів нічого не вийшло, крім нового скандалу для нашого війська. На пропозицію Кравса припинити всяку ворожу акцію й пові-

²⁵⁾ Див. Спогади М. Карпенюка в календарі «Червоної Калини» за 1930 р.

домити військо про те, що йдуть переговори, Бредов дав відмовну відповідь, сказавши, що «Київ, мать русских городов, никогда не был украинский и не будет!» Рівночасно Бредов заявив Кравсові, що він з своїми старшинами не може покинути його штабу аж до закінчення переговорів.

В цих умовах фактичного полону Кравс на ранок другого дня підписує ганебну капітуляцію перед ворогом. Текст цього «порозуміння» між Кравсом і Бредовим був такий:²⁶⁾

«Начальник Полтавського відділу з одного боку й командуючий Київською групою Галицьких військ з другого боку, з огляду на відсутність між ними всяких ворожих відносин, для загального добра й для того, щоб запобігти пролиття крові між двома братськими народами, прийшли до слідуячого порозуміння:

1. Командуючий Київською групою сьогодні ж відводить свої війська з м. Києва на віддалення, яке дозволить час і принаймні за лінію залізниці між київськими вокзалами, а 19. серпня (1. вересня) з ранку далі на лінію Ігнатівка—Васильків—Германівка, де Галицькі війська чекають результатів переговорів між головним командуванням обох армій — добровольчої й галицької.

2. В свою чергу начальник Полтавського відділу вживає всі заходи, аби рух галицької армії до зазначеної лінії пройшов без всяких перешкод.

3. В рівній мірі командуючий Галицькою групою гарантує, що Галицькі війська не зроблять ані яких виступів супроти добровольчої армії.

4. Для гарантії дотримання всіх цих умов, а також для забезпечення того, що при евакуації з м. Києва Галицькі війська візьмуть з собою тільки те, що вони з собою привезли, з обох боків призначаються по два старшини, які будуть знаходитися при штабах порозумівшихся генералів до виїзду з Києва штабу командуючого Галицькими військами.

5. Всім обеззброєним частинам обох сторін повертається зброя по згоді Головного Командування обох сторін.

Командуючий Полтавським відділом

генерал-лейтенант Бредов.

Командуючий Київською групою Галицьких військ

генерал-лейтенант Кравс.

18. VIII.—31. VIII. 1919 р. м. Київ». ²⁾

²⁶⁾Подано це за кам'янецькою «Трудовою Громадою», ч. 63, з 17 вересня 1919 р., бо ні Кравс, ні інші мемуаристи не подають тексту цього договору.

Як бачимо, цей договір був підписаний Кравсом лише від імени Галицької армії, бо Бредов заявив йому, що з «армією Петлюри» взагалі не буде переговорювати і якщо Омелянович-Павленко приїде, то буде розстріляний.²⁷⁾ Згідно з договором, Київ залишався в руках Бредова, а наші війська «для загального добра» мали відступити аж на лінію Василькова і там «чекати результатів» переговорів між головним командуванням добровольчої та галицької армії . . .

Так славно почався й так безславно скінчився похід об'єднаної української армії на Київ. Захопивши українську столицю ціною великих жертв в боротьбі з большевиками, ми вже другого дня без бою і без жадної користі для української справи здали її своїм новим ворогам.

Оминаючи згадані вгорі хиби та помилки, допущені Наддніпрянським урядом та командуванням, треба сказати, що київські події були логічним вислідом того політичного москвофільства, точніше денікінофільства, яким жили вже в той час Галицький уряд і командування. Звідси та легкість, з якою провідники Галицької армії при першій же зустрічі з денікінцями безоглядно кинулися їм в обійми. Цілий хід подій у Києві був би інший, коли б на чолі Київської групи стояли люди, підпорядковані єдиній волі свого політичного проводу. Закорінена в Галичині метода покладатися лише на людей з «дипломами» та «титулами» страшно помстилася на нашій боротьбі 1919 року.

З другого боку, київські події показали, що тільки на ґрунті нашої загальної слабости та розеднання могло дійти до того, що сталося в Києві 31. серпня 1919 року. Є фактом, що українське населення Києва не виявило потрібної активности для того, щоб допомогти нашій армії в тій складній ситуації. Київ, як і більшість тодішніх міст на Україні, був на три четвертини чужий, не-український. І цей чужий нам Київ зараз же поспішив дати денікінцям всіляку допомогу, починаючи від звичайних інформацій і кінчаючи збройними відділами місцевих добровольців. Наш український Київ ні на яку таку допомогу не спромігся. Поза звичайними маніфестаційними проявами своїх симпатій малосвідомі робітники та міщани, з яких переважно

²⁷⁾ Делегація Омеляновича-Павленка в цей час дійсно їхала з Хвастова до Києва. Але недалеко від Києва зустріла Тарнавського, що саме вертався назад до Виниці. Тарнавський розповів про події в Києві й радив краще туди не їхати. Тоді делегація Омеляновича-Павленка вернулася назад до Хвастова.

складався український Київ, нічим реальнішим не виявили свого відношення до рідної армії.

Один з учасників київських подій М. Скидан з приводу цього, напр., пише: («Літопис Червоної Калини» за 1936 р.):

«Хоч ми прийшли в своє столичне місто, але посуті, зі становища військової тактики й стратегії, в чуже місто, бо ми були здебільшого сини села, сини далекої галицької волости, для яких велике місто взагалі чуже. Наш противник був менший, але то були здебільшого міські чорносотенці, які почували себе як вдома. Для їхніх послуг формувались «отряди», друкувались вже газети і т. д. Все це робилося без крику і галасу...»

І далі: «Після подій біля Думи іду на двірець. Якийсь панок тиче мені безплатно газету. Читаю: «Наша доблесная армія взяла Київ». За рогом дістаю іншу газету. Ці вістки викликали у мене страшне почуття сорому. І справді. Добровольці вступили в Київ перед кількома годинами й мають вже два часописи. Вони взяли Київ!? Ми ж вступили ще вчора і не маємо навіть метелика...»

А ось свідчення другого учасника нашої боротьби 1919 р. В своїх спогадах, надрукованих у львівській «Новій Хаті» за 1938 р. Людмила Бурачинська, що була в кінці 1919 р. сестроюжалібницею в Галицькій армії, між іншим пише:

«У Винниці маємо маленьку кімнатку прямо над Богом. Повторюється те саме, що я вже перед роками переживала у Львові. Господиня дому московка, ми балакаємо по французьки та при всій ввічливості вона все повторює, що то шкода мучитись українською мовою. Освідчені круги говорять тільки по російськи, зрештою можна всюди по французьки порозумітись. Зовсім те саме, що я чула у Львові дотично «рускего».

Отож в українському місті можна було порозумітись тільки... по російськи або... по французьки. Це показує, що крім фронту зовнішнього наша армія мала на Україні ще фронт внутрішній, фронт боротьби українського села з неукраїнським містом, де наче в тому троянському коні ховалися найзапекліші вороги нашого народу. Майбутні українські покоління не повинні забувати, що без свого власного українського міста, з його активнішими та рухливішими шарами людности, неможлива ні досконала організація своїх національних сил, ні успішна оборона України від її ворогів.

Події в Києві надзвичайно схвилювали українське громадянство. Говорилося одверто про зраду галицького команду-

вання. Обурення поступованням Кравса було загальне як серед наддніпрянців, так і серед галичан. Ніхто не міг зрозуміти, як це могло статися, що денікінським військам дозволено без бою перейти з лівого берега Дніпра до Києва й опанувати нашу столицю. Звичайно, представники галицького командування в своє оправдання посилалися на наказ Штабу Головного Отамана «не вдаватися в ворожу акцію» з Денікіном. Але цей наказ, при всіх його хибках, ще не означав, що треба ворога через міст пропустити або без бою уступити йому свою столицю.

Та рівночасно з нападками на галицьке командування, київські події викликали також незадоволення Петлюрою й його штабом. Була загальна опінія, що Петлюра і Штаб Головного Отамана були неприготовані на той випадок, коли денікінці з'являться на нашому фронті швидче, ніж це можна було чекати, і поставляться вороже до нашої армії. Зокрема Петлюрі та його штабові роблено закиди, що вони не подбали про своєчасний виїзд делегації Омеляновича-Павленка до Києва і не скасували наказу Кравса про військовий парад у Києві.

Один з осадулів Петлюри О. Доценко, що був тоді разом з Петлюрою на Київському фронті, в своєму «Літопису української революції» (кн. 5, стор. 253), підносячи високо позитивні риси Петлюри, між іншим зазначає, що Петлюра був «фаталіст і мрійник по вдачі, запальчивий і упертий в боротьбі за національне визволення», але йому бракувало «уміння покерувати своєю роботою і роботою других, своєю власною волею і волею других». Дійсно, характеристичною рисою Петлюри було: вже після того, як ті чи інші помилки сталися, він енергійно брався за їх виправлення, але звичайно це вже бувало запізно.

Так і в даному випадку після невдач у Києві Петлюра зараз же вибрався на фронт і на другий день (6. вересня) прислав на ім'я Штабу Головного Отамана з копіями для мене, Директорії і «президента З. О. У. Н. Р. Петрушевича» таку розпачливу телеграму:

«Побувши в околицях Хвастова і ознайомившись з ситуацією, констатую:

1. Відступ від Києва деморалізуюче вплинув на нашу армію і коли він буде тягнутись далі, то армії у нас не буде.

2. Під впливом відступу козаци і навіть старшини Запорізького корпусу переходять до повстанських відділів.

3. Серед галицьких бригад помітно хвилювання і недовіря до командного складу.

4. Інспектура і командний склад Запорізької групи вважає для себе неможливим підлягати надалі генералу Кравсові.

5. Населення місцевостей, де проходило наше військо, схвилюване відступом і незадоволене урядом і командним складом, який без бою примушує військо відступати, вимагає мобілізації і готове на розпачливі міри.

6. Значна частина козаків запоріжців, як і галичан, обвинувачує в зраді командний склад і правительство за будьто би зложену згоду з Денікіном і слово «зрада» кружляє скрізь.

Щоб припинити деморалізацію армії, розвал, страшенну провокацію, яка губить і загрожує нам катастрофою, я розпорядився Запорізькій групі разом з повстанськими відділами готуватись до наступу і тому пропоную вам дати розпорядження про припинення відступу і заняття вихідного становища, рахуючись з загальним стратегічним становищем. Одночасно пропоную виділити Запорізьку групу згід команди генерала Кравса, над розпорядженням котрого в звязку з київською операцією призначити слідство, для чого вам належить порозумітись з премоєр-міністром, урядом і президентом Петрушевичем. Загальне керування київським відтинком вважав би відповідним доручити отаману Сальському.

Прошу президента Петрушевича вплинути на галицьких старшин заплілля, які необачно розмовляють на теми безпідставного контакту з Денікіном і тим розкладають громадянство і військо. Безпідставність таких орієнтацій яскраво стверджує маніфест Денікіна до населення «Малороссії», де він зве нашу владу зрадницькою і заповіджує нам боротьбу з гаслом єдиної і неділимої Росії.²⁸⁾

Схвилюваний і підвищений настрій військ і населення може бути переломлений недвозначною заявою уряду і Директорії в справі боротьби з Денікіном і тому потрібно ясно і недвозначно заманіфестувати це, в противному разі неминуча катастрофа. Потрібна широка інформація населення, для чого прошу вжити екстренні і спеціальні міри».

Як бачимо з цієї телеграми, Петлюра тепер тільки, після скандального відступу з Києва, побачив, що Кравс був не на своїм місці. Тому «вважав відповідним» доручити керування київським відтинком Сальському, а над розпорядженням Кравса призначити слідство.

Але все це вже справі не допомогло. Тим більше, що керівники Галицького уряду й командування шукали винних в київських

²⁸⁾ Петлюра мав тут на увазі відозву Денікіна «К населеню Малороссії» з кінця серпня 1919 р., в якій говорилося про «зрадницький рух, направлений на розділ Росії» і т. д.

подіях зовсім не там, де їх бачив Петлюра. Так, в камянецькому часопису «Стрільць», органі «Галицького Правительства і Начальної Команди Галицької Армії», 9. вересня з'явилася сенсаційна стаття під заголовком «До булави треба голови». В цій статті з приводу київських подій заявлялося:

«Сором, який ми пережили в Києві, не має собі рівного в нашій історії. Військо не винно тому. Воно днями і ночами важко билосся, поки добилосся до столиці й здобуло її. Винен провід. Він не дбав о це, щоб довідатися, де стоїть найблищий ворог. Навіть мостів на Дніпрі не обсадив! Але подбав о «гучний парад»! А на парад прибав Денікін! Це факти».

І далі: «Гіркий біль кипить у серці кожного українця. Ціла суспільність хоче знати, хто зарядив цей київський парад. Він повинен зараз уступити, бо блискуче доказав свою повну нездібність до проводу військом».

Ця стаття, як показував вже самий її заголовок, була скерована проти Петлюри. Автором статті був сам редактор «Стрільця» О. Назарук, галицький радикал, раніше анархіст, колишній міністр преси і пропаганди в урядах Чехівського і Остапенка. Треба сказати, що це було нещастям для української справи, що Назарук стояв тоді на чолі цього відповідального органу і фактично був одним із найвпливовіших дорадників Петрушевича. Своєю пропагандою в пресі і на словах він не допомагав, а, навпаки, дуже перешкоджав встановленню нормальних відносин між обома урядами. Надзвичайно експансивний і неурівноважений, дуже хаотичний і не сталий у своїх поглядах, він разом з тим був фанатичним оборонцем свого сьогоденного «вірую».²⁹⁾ Ще недавній прихильник радянської влади на Україні, що разом з Є. Коновальцем та А. Мельником підписав у березні 1919 р. відому проскурівську декларацію Січових Стрільців, він тепер безоглядно захищав диктатуру Петрушевича і з немилосердною критикою виступав проти всього того, що торкалося соціалістичного уряду та його політики. Бувши правою рукою Петрушевича, він звичайно йшов разом з правою опозицією і не жалював чорних барв для того, щоб малювати наддніпрянський провід і взагалі наддніпрянські порядки в якнайгіршому світлі.³⁰⁾

²⁹⁾ Як відомо, Назарук пізніше перейшов з партії радикалів до гетьманців, а потім був редактором клерикальної «Нової Зорі» у Львові.

³⁰⁾ Ця тенденція Назарука обов'язково представити Наддніпрянський уряд в негативному світлі й, навпаки, за всяку ціну виправдати та захистити уряд Галицький знайшла пізніше свій вираз в його памфлеті «Рік на Великій Україні», де здебільшого все збудоване на суб'єктивних на-

Редагуючи в такому дусі «Стрільця», Назарук виховував галицьке воєцтво в напрямі абсолютного ігнорування Наддніпрянського уряду. Це досягалось тим легше, що крім «Стрільця» ніяка інша преса до Галицької армії не допускалася. В політичному відношенні Галицька армія жила своїм окремим життям. Навіть члени нашого уряду фактично були позбавлені можливості відвідувати Галицьку армію.

Не дивно, що тепер, після київських подій, коли авторитет галицького командування і взагалі галицького проводу сильно захитався, Назарук поспішив виступити проти самого Петлюри, як Головного Отамана. Це, мовляв, він «зарядив» парад у Києві, він «не обсадив» мостів на Дніпрі і т. д., хоч в цей час у Кам'янці вже було відомо, що наказ про парад видав Кравс за згодою Тарнавського і що ланцюговий міст був необсаджений теж не з вини Петлюри. Знав про це й Назарук, знало й ширше українське громадянство.

Тому, щоб не показалося читачам «Стрільця», що стаття «До булави треба голови» направлена проти галицького командування, Назарук в слідуючому числі «Стрільця» (з 11. вересня) вмістив другу статтю під назвою «Про військових факхівців», де знову напад на Петлюру, тільки з іншого боку.

«Чому це, — писав він тут, — тьма українських генералів з царської армії не служить нам? Пригадую тільки такі відомі імена, як ген. Кордащенко, Мусієнко, Прохорович, Рустанович, Драгомирів і інші. Де вони? Я сам скажу де: в армії Юденіча й Денікіна. Чому? І на це вам дам відповідь. Вони Українці — і служили б у нас, як би у нас були інші відносини. Які саме? Як би у нас отамани не були б підпрапорщики або люде, що й підпрапорщиками ніколи не були й навіть військової карти не уміють перечитати! Це факти, які докажу перед кожним судом».

І далі: «Представте собі легковаження й погорду, яку мусить в душі відчувати до такого «начальства» дійсний полковник, що скінчив військовою академію й розуміється на своїм ділі . . . Це так ясно, що не бачить цього хіба чоловік, що сам займає місце, якого не повинен займати. Кожна частина, що має такого отамана, мусить спаршивіти, хоч би була найздоровіща. Бо риба від голови смердить — і помалу вся засмердиться».

строях та фантазії автора, тільки не на реальних фактах. В урядах Чехівського й Остапенка Назарук сам брав участь. Можливо тому в цій своїй книзі він оповідає про ці уряди в більш прихильному тоні, ніж про уряди Мартоса й Мазепи, в яких він не був.

Отож Назарук і тут знову навмисне замовчував той факт, що на чолі Київської групи якраз стояв не якийсь там нетитулований «отаман» чи «підпрапорщик», а дійсний генерал, і все таки він вкрив цілу нашу армію соромом, рівного якому дійсно важко знайти в нашій історії. Замовчував, бо йому треба було за всяку ціну доказати, що вина за київські події падає лише на тих, що «ніколи й підпрапорщиками не були». Іншими словами: мовляв, не чіпайте галицької команди, там все в порядку, винних шукайте лише серед своїх наддніпрянських «отаманів». Це підкреслення якоїсь вищости галичан над наддніпрянцями, разом з якоюсь дивовижною титуломанією, проходило червоною ниткою через всі виступи Назарука, і тепер в цих статтях він залишався вірний своїй методи всякими способами прищеплювати галичанам недовіря як до нашого політичного проводу, так і до військового командування.

Взагалі київські невдачі вплинули розкладово на наш обіднаний український фронт. Наддніпрянський уряд і командування закидали галицькому командуванню сепаратну політику, а галицьке командування обвинувачувало в усім Петлюру. Правда, Петрушевич погодився з приводу київських подій завести слідство проти галицького командування, і окрема комісія, złożена з ген. Гембачева і підполковника Долежала, навіть ствердила вину Начальної Команди Галицької армії. Наслідком цього Курманович від імени Штабу Головного Отамана висловив писемну догану Начальній Команді. Але Тарнавський повернув листа Курмановичеві з зазначенням, що крім диктатора Петрушевича він не знає нікого, хто мав би право давати Начальній Команді якінебудь «упімнення».

Отже Галицька армія й після подій в Києві продовжувала жити своїм окремих життям, неначе якась держава в державі. Ніякі інформатори, крім інформаторів Петрушевича та його головного дорадника — Назарука, в цю армію не допускалися. Вона жила під впливом думок і поглядів керівників Галицького уряду, тобто жила надією на порозуміння з Денікіном. Особливо це торкалося вищого командного складу армії. В більшості це були старшини старого австрійського покрою, зовсім непристосовані до революційних форм боротьби та ще в наших тодішніх умовах — війни на декілька фронтів. В критичні моменти вони цілком тратили голову. І тоді готові були йти за кожним, хто, на їх думку, мав вигляди на перемогу.

Після відступу з Києва наш уряд бачив єдиний вихід в тому, щоб якнайшвидше почати боротьбу з армією Денікіна. Всюди

серед нашого війська панували настрої за негайну війну з новими московськими окупантами. В цей час багато людей приходило з того боку фронту за інформаціями і також вимагали негайної боротьби з Денікіном. Казали, що в різних частинах України організовані значні повстанські відділи, які лише чекають наказу від нашого уряду, щоб виступити проти денікінської армії. Про положення повстанського руху на Лівобережжі (Полтавщині та Катеринославщині) українські соц.-демократи, учасники цього руху проти Денікіна, в своєму листі до Ц. К. УСДРП у вересні 1919 року, наприклад, писали:

«Шість місяців, як ми в незвичайно тяжких умовах ведемо роботу організації повстанської армії. Роботу провадимо спільно з с.-р. і незалежними соц.-демократами. Маємо понад 20 тисяч дуже міцно зорганізованих селян і робітників на Полтавщині та Катеринославщині. На чолі стоїть ревком Лівобережжя в складі шости. Сими днями відбудеться конференція губревкомів для остаточної конструкції центра.

Од вас не маємо потрібних інформацій, наказів. Де в я т и й по с л а н е ц ь о д в а с н е в е р н у в с я. Ситуація ускладнюється, настрої падає . . . Немає вже того ентузіазму й енергії, з якою провадилася робота раніш . . . В результаті можливої розпаду центра і спільної роботи, а це матиме сумні наслідки. Діло в тім, що на Лівобережжі є три ревкоми: наш, анархістів і комуністів з «боротьбистами». При розкладі нашого центру сили наші можуть шукати технічного контакту з комуністами. Тим більше, що українські комуністи (зброд усякий) не визнають диктатури, а в своїх проклямаціях російською мовою заявляють себе прихильниками й навіть співниками Петлюри. Вони мають у двох лісах до 600 чоловік прекрасно озброєних і головно — силу грошей.

Настрої досі був дуже твердий в масах: Петлюра й квит. Але робота добровольців (агітація, газети) підтинають надії й бадьорість, катування й грабіжництво заставляють селян сумувати навіть за большевиками . . . Учителство потроху здає свої позиції, і все це разом творить атмосферу безнадійности і утворює вдячний ґрунт для пропаганди комуністів. Боротися з ними успішно ми могли би, коли б мали гроші. Настрої наших військ цілком відповідає нарядку кабінету т. Мазепи . . . Маємо звязки з Грузією і ведемо переговори з росіянами, жидами, грузинами і кубанцями в справі утворення демократично-соціалістичного блоку для спільної акції . . . Маємо 4 гармати і в двох повітах Полтавщини 29 кулеметів. Щоб не стався розпад на-

шого центру і не розпорошилися сили, щоб активний елемент не пішов до комуністів, треба швидче починати акцію. В тилу добрармії нема абсолютно нічого. Чекаємо ваших твердих вказівок і наказу про акцію».

Отже це був найвищий час для оголошення війни Денікінові. Уряд і Директорія на цьому стояли. Але Петрушевич і галицьке командування вважали, що війна з Денікіном недоцільна й небезпечна, тому справу затуляли.

Це розходження між нашим урядом і Галицьким особливо яскраво виявилось на спільній нараді, що відбулася 11. вересня. Від Наддніпрянського уряду і командування, крім Пеглюри і Макаренка, в нараді взяли участь: Мазепа, Лівіцький, Шадлун, Петрів, Юнаків, Кедровський. Від Галицького уряду і командування були присутні Витвицький і Курманович.

Представники нашого уряду відстоювали ту думку, що треба негайно перейти в наступ проти армії Денікіна. Ми указували, що Денікія стоїть за єдину неділиму Росію, тому в нас не може бути з ним жадного політичного порозуміння. А щодо порозуміння військового, то на це, казали ми, не піде сам Денікін. Ми доказували, що крах денікінської армії неминучий, що всюди на Україні почалися повстання проти Денікіна і наше стояння на місці лише підриває успіхи повстанського руху, а крім того деморалізує впливає на нашу армію.

Представники Галицького уряду були іншого погляду. Курманович заявив, що з погляду військового для галицького командування є ще питання, чи слід нам взагалі починати війну проти Денікіна. Сили Денікіна, казав він, тільки на одному нашому фронті в кілька разів перевищують сили наших обох армій. А щодо політичної сторони справи, то він радив звернути увагу на те, що Антанта є рішуче проти боротьби українців з Денікіном.

Ще більш щиро висловився Витвицький. Він заявив, що Антанта є проти того, щоб Україна вела війну з Денікіном, бо англійці хочуть відродити давню Росію. В цих умовах, казав він, коли б ми стали у відкриту боротьбу з Денікіном, чи не пішла б Антанта всією силою проти нас? Крім того він указував, що Польща також заінтересована в боротьбі проти Денікіна, тому, виповідаючи війну Денікіну, ми тим самим йшли б на руку Польщі.

«Галицький уряд, — заявив він далі, — стоїть на тім становищі, що з Денікіном треба порозумітися за всяку ціну. Галицький уряд вважає, що коли б не можна було заключити

з Денікіном чисто військового союзу, то чи не слід зійтися з ним на ґрунті політичному. Постулят самостійної України мав би бути поставлений з нашого боку як початкова вимога, а далі могли б бути якісь уступки в цій справі».

Пригадую, ці заяви представників Галицького уряду і командування зробили на всіх нас дуже тяжке і гірке вражіння. Хоч ми добре знали, якими настроями жив Петрушевич зо своїм оточенням щодо Денікіна, але гадали, що київські події їх дечому навчили. Тепер, після цих заяв, не залишилося сумніву, що Петрушевич і Начальна Команда Галицької армії будуть всіма способами уникати війни з Денікіном і шукати з ним порозуміння на всяких умовах.

Так минав дорогий час, марнувалася народня енергія, а ми без ніякої потреби товклися на одному місці, все чекаючи, що, мовляв, Антанта «помирить» нас із своїм союзником Денікіном. Це був непоправний удар для нашої боротьби. Тут власне почався розпад нашого фронту, що потім привів до катастрофи. Найгірше було те, що, залишаючись пасивними супроти свого ворога, ми не використовували ні теплих вересневих днів, що тоді ще стояли, ні того могутнього повстанського руху, що протягом літа охопив цілу Україну й нас кликав до боротьби з новими гнобителями українського народу.

ХІІІ. ВІЙНА З ДЕНІКІНОМ І УКРАЇНСЬКА ДИПЛОМАТІЯ.

Остання спроба порозуміння з денікінським командуванням на ст. Пост Волинський і наказ Денікіна про наступ проти української армії. Поліпшення відносин між Галицьким і Наддніпрянським урядом. Швейцарський комуніст Ф. Пляттен і переговори з російським совітським урядом про воєнну конвенцію проти Денікіна. Проект скликання передпарламенту У. Н. Р. Оголошення війни Денікінові. Міжнародна ситуація і соціалістична конференція в Люцерні. Українська делегація на Міровій Конференції в Парижі і сепаратна акція В. Панейка і С. Томашівського. Приїзд до Кам'янця голови паризької делегації Г. Сидоренка. «Причини невдачі Української Місії в Парижі» і зв'язок С. Петлюри з французькими політичними діячами. Нова місія до Варшави на чолі з А. Лівичьким. Концепція М. Василька.

Як уже згадано, повстанський рух на Україні дуже дошкуляв денікінській армії, особливо на її тилах. Командування Денікінської армії не могло не бачить, що цей рух відбувався під тими самими гаслами, що й боротьба української армії. Отже треба було з цим рухом якось боротися, щоб його дезорганізувати, розкласти, ослабити. Треба було посіяти в народніх масах на Україні дух розеднання, зневіри, пасивности. Цим лише можна пояснювати, що несподівано для нашого командування десь біля середини вересня Бредов запропонував переговори з нашою військовою делегацією.

Це був час, коли денікінська армія якраз перейшла в загальний наступ проти большевиків на цілім фронті «від Волги аж до румунських кордонів». Рівночасно до нас не переставали надходити вістки з того боку фронту, що режим денікінської влади ставав чим далі все більш диким і протиукраїнським. Тому наш уряд поставився недовіркою до пропозиції Бредова. Ще занадто свіжі були вражіння від його «переговорів» з Кравсом у Києві. Але з уваги на настрої в Галицькому уряді й командуванні, вирішено зробити ще одну спробу військового порозуміння з Денікіном.

Отож 13. вересня на ст. Пост Волинський, біля Києва, наша військова делегація в складі от. М. Омеляновича-Павленка (голова делегації), Аполона Певного (представник від державної

інспектури), Марка Трепета (представник закордонних справ) і сот. Мечника (представник від Галицької армії) зустрілася з представниками денікінської армії на чолі з ген. Непеніном. Вже з першої розмови з'ясувалося, що денікінське командування не мало ніяких поважних намірів для порозуміння з нашою армією. Очевидно, воно мало лише на увазі використати самий факт зустрічі з представниками нашої армії для того, щоб з одного боку показати Антанті, що, мовляв, з українською армією провадяться переговори, а з другого боку приспати й ослабити повстанський рух на Україні. Це видно було вже з того, що, наприклад, денікінські делегати не мали уповноваження від свого головного командування, а лише від командуючого полтавською групою ген. Бредова. Крім того, в розмові з нашими представниками вони категорично заявили, що добровольча армія іде під гаслами єдиної неділимої Росії, тому переговори можливі лише при умові, що український уряд прийме ці гасла, а українська армія визнає над собою зверхнє командування ген. Денікіна.

З огляду на все це, після короткої розмови між представниками обох делегацій, вирішено: переговори перервати з тим, що добровольча делегація мусіла скомунікуватися зо своїм головним командуванням в справі своїх повноважень і про наслідки повідомити нашу делегацію.

Звичайно, ніякого повідомлення наша делегація не дочекалася. Тим часом стало відомо, що денікінські війська мали тайний наказ при зустрічі з «військом Петлюри» пропонувати нашим скласти зброю або залишити територію, зайняту добровольчою армією. В разі невиконання цих вимог поступати з нашими військами, як з противником. При цім наказувалось всякими способами затягувати переговори з представниками нашої армії.

Цей наказ, разом з переговорами на Посту Волинському, остаточно розсіяли всякі ілюзії щодо можливости порозуміння з армією Денікіна. Було ясно, що провідники денікінського командування, пройняті великодержавницьким фанатизмом, взагалі не хотіли вступати в порозуміння з нашою армією, оскільки вона боролася за відокремлення України від Росії. Тому й заходи представників Антанти, про які згадувалось раніше, не змінили цього рішення вождів добровольчої армії.

З приводу цього сам Денікін у своїх спогадах (т. V., стор. 257) пише: «Не було сумніву, що Петлюрівське правительство не ставило собі ніяких інших цілей, крім опанування України

і що при першій сприятливій нагоді українські багнети будуть обернуті проти нас . . . Тому полишати Петлюрі величезні матеріали та людські ресурси Правобережної України і постачати йогою армію руками союзників мені здавалося щонайменше безглуздим. Нарешті йти разом з Петлюрою, який змагався відокремити Україну й Новоросію від Росії, це значило б пірвати з ідеєю Єдиної Неділимої Росії, що глибоко ввійшло у свідомість вождів і армії, і тим викликати в її рядах небезпечне замішання.

Тому я вирішив питання негативно. Представники Антанти завчасно, ще 3. серпня (ст. ст. — І. М.) були повідомлені про неможливість будь-якої співпраці з Петлюрою. Врешті англійське і французьке командування прийняли цю точку погляду. Добровольчим військам я дав вказівки: Самостійної України не визнаю. Петлюрівці можуть бути або неутральні, тоді вони повинні негайно скласти зброю і розійтись по домах, або — приєднатися до нас, признавши наші гасла. Якщо петлюрівці не виконають цих умов, то їх належить вважати за такого ж противника, як і большевиків. Разом з тим я вказував на необхідність приязного відношення до галичан, щоб відтягти їх з підлеглости Петлюрі. А якщо цього не буде досягнуто, то вважати й їх ворожою стороною».

Само собою, про це рішення Денікіна не вступати в будь-яку співпрацю з нашою армією ми в той час не знали. Лише за якийсь тиждень після переговорів на Посту Волинському ми перехопили (22. вересня) наказ денікінського командування про наступ проти нашої армії. Це раптом змінило ситуацію на нашому фронті. Незалежно від настроїв, які панували в Галицькому уряді й командуванні, наша армія мусіла нарешті почати війну з Денікіном.

До оголошення війни Денікінові дійшло за трохи поліпшених взаємовідносин між Галицьким і нашим урядом за мого головування в останньому. Для унормування відносин з Галицьким урядом довелося в першу чергу скасувати міністерство для Галичини (постанова з 14. вересня). Крім цього шляхом безпосередніх розмов з Петрушевичем, С. Голубовичем, О. Назаруком та іншими відповідальними представниками Галицького уряду й громадянства я намагався розсіяти упереджений погляд на наш уряд, що нібито ми хочемо ліквідувати диктатуру Петрушевича, порозумітися з Польщею коштом Галичини і т. д.

При цих розмовах я ближче познайомився з Петрушевичем, як політиком. Це був поміркований демократ, без ширшого горизонту й без революційного темпераменту. Чоловік без твердої волі й без ясної думки, він зовсім не надавався на ролю провідника й диктатора та ще в часи великого революційного руху. В критичні моменти він вагався, уникав радикальних рішень, шукав виходу в компромісах. Вже з перших розмов з Петрушевичем я побачив, що він не мав свого власного погляду на справу, а тому легко піддавався впливам інших людей. Просто жах брав при думці, як це галицьке громадянство в найкритичніший момент своєї боротьби поклато всю відповідальність на плечі цієї одної людини, вже не молодій (Петрушевичеві було тоді коло 56 років, отже він був старший за Петлюру майже на 15 літ), а головно психологічно далекої від революційної стихії.

На мою пропозицію Петрушевич дав згоду брати участь в засіданнях Директорії, чого він раніше уникав. Отож 15. вересня він з'явився на спільну нараду з членами Директорії і представниками нашого кабінету міністрів. Це було на другий день після того, як наша військова делегація на чолі з Омеляновичем-Павленком вернулася з Посту Волинського. У звязку з цим на нараді обговорювалось питання про те, як бути далі з денікінським фронтом. Всі присутні члени Наддніпрянського уряду (Петлюра, Макаренко, Швець, Мазепа, Одрина, Лівіцький) висловилися в тому напрямі, що боротьба з Денікіном неминуча, тому мусимо готуватись до війни і в першу чергу наступати на Одесу. Петрушевич приєднався до такого погляду.

Через кілька днів спільно з Петрушевичем удалося вирішити ще одну дуже важну справу, що також торкалася нашого відношення до Денікіна. Маю на увазі спробу нашого уряду навязати контакт з большевицькою Москвою для спільної боротьби проти Денікіна.

Як я вже зазначав, думка про навязання такого контакту з Москвою вже раніше була в декого з членів нашого уряду. Але політика «порозуміння» з Денікіном, на якій ввесь час настоював Петрушевич, не давала можливости для переведення яких-будь практичних кроків в цьому напрямі. Тепер, крім деякої зміни в настроях Петрушевича, була ще одна обставина, що дозволяла поставити цю справу на порядок денний. Саме в цей час (середина вересня) в Камянець приїхав швайцарський комуніст Ф. Пляттен, особистий приятель Леніна. На нашу територію він попав випадково. Ще в липні 1919 р. він

виїхав з Москви літаком до Совітської Угорщини з дорученнями большевицького уряду. Але літак впав на румунській території й був конфіскований румунською владою. Пляттен румуни теж затримали й відмовилися пустити його в дальшу подорож до Угорщини. На його бажання пустили його через Дністер на територію, зайняту українським військом. Так він дістався до Камянця, де зустрівся з українським соц.-демократом П. Бензею, якого знав особисто ще з часів перебування Бензі на еміграції в Швейцарії. Довідавшись від Бензі про загальну ситуацію на нашому фронті й про те, що ми не сьогодні-завтра оголошимо війну Денікінові, він зараз же запропонував свої послуги бути посередником між нашим урядом і урядом Леніна для заключення військової конвенції проти Денікіна. Директорія і Петрушевич дали на це згоду. Через кілька днів Пляттен відїхав до Москви з пропозицією від нашого уряду.

У звязку з поліпшенням взаємовідносин з Петрушевичем оживилася також праця для скликання тимчасового законодатного органу — передпарламенту. Потреба в існуванні такого органу чим далі відчувалася все сильніше. Як я вже зазначав, комісії Трудового Конгресу втратили свій вплив на державне життя ще до переїзду уряду до Кам'янця. В половині липня вони й формально припинили свою діяльність на неозначений час. Тим часом відсутність поза Директорією ширшого законодатного органу несприятливо відбивалася як на веденні загального управління республікою, так зокрема на справі унормування відносин з Галицьким урядом. Деякі члени уряду вважали, що коли б був передпарламент, то вдалося б успішніше впливати не тільки на Галицький уряд, але й на провідників галицького командування в напрямі протиденікінському.

Звичайно, поки становище на фронті було непевне, не могло бути мови про скликання якогобудь законодатного органу. Як ми бачили, навіть Національно-Державний Союз у своїй «Записці» не ставив в цій справі ніяких конкретних домагань. Була загальна опінія, що парламент чи нова сесія Трудового Конгресу може бути скликана тільки після звільнення більшменш всієї території України.

Але коли наша армія посунулася вперед і захопила була навіть Київ, справа скликання передпарламенту була негайно поставлена на порядок денний. Міністерству внутрішніх справ уряд доручив спішно виготовити відповідний проект закону. В основу проекту мала бути покладена постанова наради членів

Трудового Конгресу, що відбулася 17. вересня в Кам'янці з участю представників від політичних партій, громадських та професійних організацій, тощо.

В постанові цієї наради говорилося, що треба негайно скликати передпарламент для «сконсолідування всіх творчих сил Української Народньої Республіки та упорядкування планомірного будівництва держави». Нарада домагалася, щоб передпарламент «був тілом тимчасово-законодавчим і контрольным та зєднав у собі без виїмки всі верстви нашої суспільности, які стоять на ґрунті української державности». Президія і комісії Трудового Конгресу мали ввійти в передпарламент, як рівноправні його члени. Передпарламент мав існувати до скликання Парламенту або сесії Трудового Конгресу.

Ця постанова була прийнята в той час, коли між нашою армією й армією Денікіна ще не було війни. Але за кілька днів ситуація на фронті так змінилася, що вже не можна було й думати про скликання якогобудь парламенту.

Як я вже зазначав, 22. вересня був перехоплений наказ Денікіна про наступ проти нашої армії. В зв'язку з цим на другий день відбулося спільне засідання Директорії (Петлюра, Макаренко, Швець), представників кабінету міністрів (Мазепа, Одрин, Лівіцький, Шадлун) і представників Галицького уряду (Петрушевич, С. Голубович, Витвицький). На цій нараді однодушно ухвалено негайно розпочати військові операції проти Денікіна й оголосити з приводу цього декларацію до населення України. Проект декларації, написаний товаришем міністра преси й пропаганди П. Феденком, був тут же ухвалений.

Одночасно вирішено вислати нову дипломатичну місію до Варшави, щоб навазати більш тривалі стосунки з Польщею і таким чином, забезпечивши свій тил, кинути всі свої сили проти Денікіна. Ще раніше (1. вересня) наша військова делегація на чолі з полк. Липком і з участю представників Галицької армії, сот. Ост. Луцького й сот. С. Магальяса, заключила перемир'я з поляками. Наслідком цього перемир'я від головної команди українських військ до Варшави виїхали сот. Б. Гомзін і сот. Ост. Луцький для зв'язку з польською головною командою, а від поляків для зв'язку з нашим командуванням прибув до Кам'янця кап. Чарноцький і пор. Войнович. Нова дипломатична місія мала в першу чергу подбати про те, щоб польський уряд не вступив у союз з Денікіном. На чолі місії, до призначення окремого голови, мав стояти керуючий міністерством закордонних справ А. Лівіцький.

На цій таки нараді постановлено реорганізувати постачання армії, обєднавши цю справу в одному органі. Для цього вирішено утворити окрему колегію з 3-х осіб на чолі з кооператором Мик. Стасюком, колишнім генеральним секретарем харчових справ за часів Центральної Ради. Незадовго перед тим Стасюк утік із Києва, спасаючись від денікінського терору. Крім Стасюка в колегію мали входити представник від Галицького уряду (був призначений Я. Селезінка) і представник від міністерства народнього господарства (Р. Трохименко).

На другий день (24. вересня) був остаточно ухвалений текст декларації й підписаний Директорією, «президентом Української Національної Ради» Петрушевичем і всіма членами ради міністрів. Декларація була оголошена на спеціально для цього влаштованому прийнятті в колишньому губернаторському палаці з участю Петрушевича, членів Директорії та уряду й численних представників українського громадянства, серед яких між іншим були також втікачі з того боку фронту, як проф. Д. Заболотний — відомий бактеріолог і пізніший президент Української Академії Наук, письменниця Л. Старицька-Черняхівська та інші. Всі промовці, що виступали на прийнятті (Петлюра, Петрушевич, Мазепа, Одрина, І. Вітик, М. Кочерган — представник від Буковини, Н. Петренко — від укр. с.-р., В. Черхівський — від укр. с.-д., О. Щадилів — від Сел. Спілки та ін.), закликали до об'єднаного національного фронту. До слова зголосилася також Старицька-Черняхівська і з великим піднесенням почала говорити, що селяни на Україні вже стали національно свідоміші, що вони ненавидять большевиків і денікінців і ждуть лише Петлюру. Петлюра, зворушений цією промовою, заплакав і покинув нараду.

В декларації уряду, що була прийнята бурею оплесків, між іншим говорилося:

«Широкі простори нашої рідної землі забрав царський генерал Денікін. За його полками йде ледаче панство, яке хоче надалі панувати над нашим народом, як панувало за царя...

Армія Денікіна вертає панам добуту селянською кров'ю землю і відбирає громадянські права у робітника. Денікін не дозволяє українському народові вчитися в школі рідною мовою, народній українській мові, нищить державних установ, українські книжки палить, нищить українську кооперацію та всі культурні й господарські товариства, жорстоко переслідує українських діячів. Російське панство намагається шибени-

цями, катуванням і розстрілами вірних синів України держатися на нашій землі.

Всі нелюдські вчинки добровольчої армії на Україні і дальше перебування війська генерала Денікіна на нашій землі викличуть тільки новий большевизм і нове поневолення України комуністами з Росії.

Директорія і Правительство Української Народньої Республіки не може допустити, щоб чужинці і надалі панували над нашим народом. В цей рішучий час нашої боротьби за визволення Вища власть Української Народньої Республіки оповіщає, що закони про передачу землі в руки трудящого селянства та закони робітничі лишаються в повній силі незмінно й нерушимо. В найближчому часі буде скликано вибраний на основі всенароднього, рівного, безпосереднього, тайного й пропорційного виборчого закона Парламент України з правами Установчих Зборів, якому має належати вся власть у самостійній Українській Народній Республіці.

Народня власть України буде до кінця боротися за нашу державну незалежність, свободу й народні соціально-економічні реформи.

Ми, Директорія і Правительство Соборної Української Народньої Республіки, звертаємося до нашого війська, селян, робітників і всього народу України з закликом непохитно боротися за здобутки української революції».

Деклярація кінчалася словами: «Народе Український! Настав слухний час. Всі, хто має силу і любов до свободи, в кому не згасло стремління до землі і волі, всі, кому дорога демократична Єдина Соборна Українська Республіка, вставайте до посліднього рішучого бою з нашим ворогом».

За час перебування Галицької армії на Наддніпрянській Україні це вперше у представників обох урядів знайшлася спільна мова в справі загально-національного значіння. Хоч виступ цей був спізнений майже не цілий місяць, проте він зробив велике вражіння на наше громадянство і військо. Здавалося, що лід взаємного недовіря між Наддніпрянським і Галицьким урядом нарешті проломлено і знайдено спільну лінію для продовження боротьби за незалежну Україну.

Але цього не сталося. Хоч Петрушевич підписав декларацію проти Денікіна, але це не перешкоджало йому, як і завжди, хитатися і міняти свої погляди під впливом людей з його оточення. В цьому особливо фатальну ролю відіграв своїми інформаціями та пропагандою зза кордону член української деле-

гації в Парижі В. Панейко. Без перебільшення можна сказати, що своєю злочинною і протисамостійницькою діяльністю він у першій мірі спричинився до тих сумних подій, що незабаром сталися на нашому фронті. Правда, деструктивна діяльність Панейка стала можлива на ґрунті загальної міжнародньої ситуації, дуже несприятливої для нашої справи.

Міжнародня ситуація протягом цілого 1919 року була не на користь українській справі. Хоч наші дипломати писали нам, що, мовляв, ось-ось вже незабаром Антанта визнає Україну, але в дійсності справа стояла інакше. Фактично цілий світ був проти нас. Коли ще в лютому—березні 1919 р. можна було надіятися на якесь порозуміння з представниками Антанти при переговорах у Галичині, а також в Одесі, то тепер, в так звану кам'янецьку добу, Україна стояла перед довершеним фактом: з одного боку Галичина за згодою Антанти була окупована польським військом, а з другого — та сама Антанта всіма способами намагалася, щоб також Наддніпрянську Україну підпорядкувати монархістам старої, дореволюційної Росії.

Вже в кінці травня 1919 р. Найвища Рада в Парижі признала адмір. Колчака «верховним правителем і вождем» для всіх протибольшевицьких армій на території колишньої Росії, а його уряд центром для будування «федеративної» російської держави. Майже одночасно (17. червня) французький міністр закордонних справ Пішон у своїй промові в палаті послів висловився від імени держав Антанти за відбудову «єдиної федеративної Росії». В кінці того ж червня державний секретар Злучених Держав Америки Лансінг в розмові з членами нашої делегації в Парижі А. Марґоліном, Т. Окуневським і К. Біликом заявив, що Мирова Конференція не погодиться на самостійність України та що українці мають тільки один шлях — порозуміння з Колчаком.

З приводу цієї розмови з Лансінгом Марґолін у своїх спогадах «Україна и политика Антанты» (стор. 162) пише: «Лансінг виявив сліпу віру в Колчака і Денікіна. Категорично настоював, щоб українське правительство признало Колчака верховним правителем і вождем всіх протибольшевицьких армій. Я знаю, сказав Лансінг, тільки про єдиний російський народ і єдиний шлях відродження Росії — це федерація на взір Злучених Держав Америки».

Отже держави Антанти були під повним впливом російської та польської пропаганди. Вони піддержували Колчака, Денікіна, Юденіча, Галлера. Але українська армія під проводом Директорії, що відмовилась підпорядкуватися Колчакові та Денікінові, була залишена на призволяще. В кінці червня 1919 р. конференція держав Антанти повідомила Колчака, що вона задоволена його програмовою декларацією, — в якій між іншим ні слова не було сказано про Україну, — і «готова допомогти Колчакові і всім тим, що приєдналися до нього».

Так великі демократичні держави світа викидали грубі мільйони на піддержку білих російських армій в їх боротьбі за відбудову старої, дореволюційної Росії і цілком ігнорували українську армію, що боролася за свої, українські цілі.

Майже одинокою світлою точкою на тлі цієї невітійної для нас міжнародної ситуації було порівнюючи прихильне відношення до нашої справи соціалістів різних країн Європи. Так, на початку серпня 1919 р. в Люцерні (Швейцарія) відбулася міжнародня соціалістична конференція з участю представників українських соціалістичних партій: М. Грушевського і Дмитра Ісаєвича від українських соц.- революціонерів і Бориса Матюшенка та Петра Дідушка від українських соц.-демократів. На цій конференції, на підставі матеріялів, представлених українськими та іншими делегатами, декларативно проголошено право на самостійність таких нових республік на території колишньої Росії, як Вірменія, Естонія, Грузія, Латвія, Литва, Україна і Північний Кавказ. В декларації заявлялося, що конференція «тішиться, бачучи, як відроджується незалежність націй, що звільнилися зпід панування держав, до яких їх приєднано було силою».

Декларація була прийнята одногосно. Лише делегати російських соц.-революціонерів (Гавронський, Зенінов, Русанов, Сухомлин) утрималися від голосування. Представник цієї делегації М. Сухомлин, родом з України, «теж малорос», у своїй промові особливо різко виступав проти постуляту української самостійности. Україна, казав він, не хоче самостійности. Ми стверджуємо, що на Україні не було жадного вільного народного голосування, яким би народ висловився за відділення від Росії. Відділення проголошено для того, щоб можна було заклочити сепаратний мир з німцями в Бересті. Чи ви знаєте, продовжував він, що собою уявляє той уряд, про визнання якого вас тут просять? Це є уряд, який визнає за найбільшу зраду всяку агітацію за федерацію з Росією, який закрив усі

соціалістичні газети і не дає жадної свободи ні говорити, ні писати. Директорія спирається на карикатуру большевицьких совітів. Наклавши заборону на невгодну їй пресу, вона покликкала до голосування лише національні партії. Влада зараз є в руках комісарів, зовсім так, як в Росії, Україна скривавлена погромами. Анархія і погроми — це є знаряддя управління Директорії.³¹⁾

Російські соц.-демократи меншевики голосували за декларацію. Від імени цієї партії промовляв старий Павло Аксельрод, один з основоположників російської соц.-демократичної партії. Він заявив, що хоч він сам є прихильник федеративної Росії, але вважає, що неможливо домогатися федерації Росії, поки не ліквідовано большевицького режиму силами демократії. Тому в цей час, казав він, єдино правильний крок — це признання самостійности нових республік.

Крім постанови на Люцернській конференції, також в поодиноких країнах Європи, як Бельгія, Голляндія, Данія, був. Чехословачина та інші, соціалісти ставились прихильно до нашої визвольної боротьби і навіть активно допомагали представникам наших місій в пропаганді української справи. Так, наприклад, голова нашої місії в Брюселі, А. Яковлів, в одному із своїх листів до голови місії в Швейцарії М. Василька (з 6. листопада 1919 р.) писав: «Місія наша потроху завойовує Голляндію та Бельгію. Уряд Голляндії дуже добре до нас відноситься і фактично нас визнав вже давно. Вся голляндська преса завжди до наших услуг і ми вміщуємо не тільки телеграфічні відомості, але й цілі статті. Бельгійську пресу ми також опанували всю і всіх напрямків. Особливо нас підтримує соціалістична і фляманська преса».

Але урядові чинники майже всіх великих держав світу ставились неприхильно до української справи. Деякі з цих держав, під впливом ворожої пропаганди, взагалі не вірили в політичну життєздатність України, як самостійної держави. Інші були заінтересовані політично й економічно в існуванні «єдиної великої Росії». Разом з цим великі держави світу неоднаково ставилися до справи Галичини. В той час, напр., як Франція йшла назустріч великодержавницьким планам Польщі, Англія була проти збільшення території Польщі через приєднання до неї Галичини.

³¹⁾ Як відомо, цей «землячок» разом з іншими російськими «демократами» в такому ж дусі провадив протиукраїнську пропаганду на сторінках французької преси підчас Мирової Конференції в Парижі.

Ось за таких міжнародних обставин серед деяких правих галицьких груп вже на початку 1919 р. стали ширитися думки і настрої за виділення справи Галичини в окрему «проблему», незалежну від справи Наддніпрянської України.

Треба сказати, що вже восени 1919 р. під час організації Української Національної Ради у Львові (після розпаду Австро-Угорщини) з боку правих галицьких політиків не було виявлено особливої охоти щодо зєднання Галичини з Наддніпрянською Україною. Як відомо, на українському національному конгресі у Львові, що відбувся 18. жовтня 1918 р. з участю делегатів з Галичини й Буковини, більшістю голосів, при демонстративному протесті соц.-демократів, що стояли за негайне прилучення українських земель Австро-Угорщини до Наддніпрянської України, проголошено окрему західньо-українську державу. З приводу настроїв, які панували на цьому конгресі, один з його учасників, колишній редактор львівського «Діла» Володимир Кушнір у своїх спогадах (віденська «Воля» з 3. січня 1920 р.) писав:

«Авторові цих стрічок були відомі партикулярні тенденції аранжерів конгресу. Їхав я на конгрес як гість, в тім переконанні, що лідерам української парламентарної політики ледве чи зможе вдатися переперти своє опортуністичне становище супроти єдиного бажання злуки усього населення Галичини й Буковини. Здавалося мені, що на зібранні самих чільних «батьків народа» почую ряд дуелів прихильників обох таборів, принципіалістів і опортуністів, і що ці останні будуть приневолені вжити всіх засобів краснорічivosti і інтелекту на те, щоби переперти своє становище, яке з якихось «вищих зглядів» веліло їм наперед в собі самих побороти своє власне гаряче бажання злуки. Та замість статсменських аргументів, почув я ряд плитких елюкубрацій партикулярістів і льокальних патріотів, а замість змагання побороти в собі самих нестримність ірредентистів, цілу бездну нерозуміння великого моменту і великанських подій на Сході Європи, нерозуміння суті й значіння імпозантної боротьби самого українського народа, почуття якоїсь сміхотворної вищости над Наддніпрянщиною, виразне почуття нехіті до злуки, а з уст деяких промовців навіть глузування з самої ідеї національного обєднання, — а над усім цим царив безграничний брак віри в саму українську справу в її цілому».

При таких «несоборницьких» настроях творилася перша законодатна установа західньо-українських земель — Українська

Національна Рада. Правда, незабаром, коли на Наддніпрянській Україні прийшло до величезного національного зриву проти влади гетьмана Скоропадського, опортуністична більшість Національної Ради, під натиском галицьких народніх мас, примушена була змінити свій погляд на справу. Наслідком цього 22. січня 1919 р. в Києві, при участі делегатів від українських земель колишньої Австро-Угорщини, проголошено злуку обох українських республік.

Але ця злука, як уже зазначалося раніше, не була доведена до кінця. На вимогу представників Західньо-Української Республіки³²⁾ Директорія погодилася з тим, що до часу скликання Всеукраїнських Установчих Зборів, як адміністраційні, так і законодавні функції в Західній Області об'єднаної України будуть провадитись самостійно і що фактична злука має наступити тільки згодом. До яких наслідків привела ця недокінчена злука у внутрішніх відносинах між Галичиною і Наддніпрянською Україною, ми вже бачили. Але що найгірше, цей внутрішній партикуляризм був винесений і на міжнародній форум.

Ініціаторами і головними пропагаторами галицького сепаратизму за кордоном були члени української делегації на Міровій Конференції в Парижі, В. Панейка і Ст. Томашівський. Як великі прихильники концепції самостійної галицької держави, незалежної від Великої України, вони від самого початку свого перебування в Парижі зачали самотужки «спасати тісну батьківщину». Приводом для цього було неприхильне ставлення Антанти до відділення України від Росії. Побачивши це, вони повели акцію за визнання Антантою окремої галицької держави.

Це була цілком сепаратна акція Панейки і Томашівського. Вона не тільки суперечила їхньому офіційному становищу — членів «об'єднаної делегації Української Народньої Республіки», але йшла проти позиції самого Галицького уряду в цій справі. На своєму засіданні 30. березня 1919 р. Галицький уряд в присутності членів Директорії Андрієвського, Петрушевича і Швеця та членів Наддніпрянського уряду Феценка-Чопівського, Симонова і Корчинського, постановив, що «Українська дипломатична місія для участі в Міровій Конференції в Парижі є спільною для обох частин України і називається: Делегація

³²⁾ В Києві на нараді представників західньо-української делегації з Директорією й з урядом 21. січня 1919 р., тобто напередодні проголошення злуки, з членів делегації тільки С. Вітик та О. Безпалко настоявали на негайному й повному об'єднанні обох республік.

об'єднаної Української Народньої Республіки на Мирову Конференцію в Парижі та заступає на конференції цілість української справи». В цій постанові говорилося, що «Делегація . . . складається з п'яти повновласних делегатів, а саме: Сидоренка (голова), Панейка (заступник голови), Шульгина, Матюшенка і Марголіна та полагоджує свої справи колегіяльно на підставі генеральної і спеціальних інструкцій міністерства закордонних справ і державного секретаріату закордонних справ».

Але Панейко й Томашівський (він був в делегації радником) керувалися якимись іншими директивами. Бо справу вони поставили так, що всі питання, які торкалися Галичини, вирішали самі й нікого з інших членів делегації не допускали до співпраці з собою. Взагалі провадили таємну від делегації роботу за визнання Антантою окремої галицької держави: писали ноти представникам чужих держав, влаштовували з ними побачення і т. д., заявляючи всюди, що Галичина є щось інше, ніж Надніпрянська Україна.

До якої міри доходила ця самочинна сепаратна діяльність Панейка і Томашівського, видно, напр., з такого факту. Коли на початку травня 1919 р., з доручення Галицького уряду, до Парижу приїхали в справах переговорів про польсько-українське замирення товариш державного секретаря закордонних справ М. Лозинський і державний секретар військових справ Д. Вітовський, то Панейко і Томашівський були цим дуже невдоволені. Лозинський у своїх спогадах («Галичина в рр. 1918—1920», стор. 115) про це пише: «Побачивши на наших повновластях назву «Західня Область Української Народньої Республіки», Томашівський з гнівом сказав: «Ми тут докладаємо всіх сил, щоби переконати Мирову Конференцію, що ми є окрема держава, а ви тут приходите з тим ідіотизмом».

В другому місці (віденська «Воля» з 31. січня 1920 р.) Лозинський оповідає, що «ціла акція Панейка в цілі рятування Сх. Галичини полягала на доказуванні представникам держав Антанти, що тільки Галичина доросла до державного життя і тільки вона з усіх українських земель не є заражена большевизмом, отже тільки з неї можна утворити базу протибольшевицької акції. Тим надіявся він досягнути признання Державного Секретаріату, як самостійного уряду Сх. Галичини під протекторатом Антанти».

Не треба говорити, які руїнницькі наслідки для нашої справи мала ця діяльність Панейка і Томашівського. Скажу лише про такий факт. На котрійсь з нарад Мирової Конфе-

ренції в Парижі один чужий дипломат вніс був пропозицію визнати незалежність України. На це представник Франції Клемансо зараз же заявив, що спочатку треба знати, про яку Україну говоримо. Я маю інформації, сказав він, що Галичина і Україна — це дві окремі справи. Галичина є спадщина Австро-Угорської Держави, Україна — спадщина Росії. Тому й говорити про ці країни треба окремо.

На другий день стало відомо, що Панейко ще перед тим побував у Клемансо і представив йому справу Галичини так, як це відповідало його сепаратній акції. Звичайно таке трактування української справи було лише на руку полякам, яких піддержував Клемансо.³⁹⁾

Так відповідальні представники Галицького уряду «рятували» українську справу на Міровій Конференції в Парижі.

Але на цьому не спинилася діяльність Панейка. Коли незабаром концепція самостійної Галичини скрахувала і Галичина, за згодою держав Антанти, була окупована поляками, він розпочав нову сепаратну акцію в напрямі порозуміння з «протибольшевицькою Росією». Саме в цей час зі сходу на Україну наступала армія Денікіна. Тому, користаючись становищем заступника голови паризької делегації, Панейко почав на власну руку провадити пертрактації з представниками Денікіна в Парижі: Маклаковом, Созоновом та ін. Рівночасно повів енергійну пропаганду серед провідників Галицького уряду для порозуміння з Денікіном ціною визнання «єдиної Росії». В своїх листах до Петрушевича він систематично радив йому орієнтуватися на протибольшевицьку Росію і доводив, що шлях до Антанти веде через союз з Денікіном при умові зречення від самостійности України.

Разом з цим Панейко навязав безпосередній зв'язок також з провідниками галицького командування. Так, скоро після того, як Галицька армія перейшла на Велику Україну, він

³⁹⁾ Поляки використовували всяку нагоду для того, щоб доказати представникам Антанти, що, мовляв, самі українці нічого не мають проти приєднання Галичини до Польщі. Клясичним прикладом цього був відомий договір, підписаний в квітні 1919 р. польським урядом Падеревського з одним із урядовців міністерства закордонних справ часів уряду Остапенка Б. Курдиновським, який, будучи у Варшаві, погодився, ні більше — ні менше, як віддати цілу Україну під державну зверхність Польщі. Поляки знали, що Курдиновський не мав для цього жадних уповноважень, а використовував лише в своїх особистих цілях невдало зрадаговане уповноваження, що його видав Курдиновському тодішній міністр закордонних справ К. Мацієвич. А проте договір з цим пройдисвітом вони підписали і потім використали на Міровій Конференції в Парижі.

прислав до Камянця одного із своїх співробітників в Парижі от. Ерле, який фактично став його агентом на нашому фронті. Через Ерле Панейко безпосередньо впливав на командування Галицької армії в напрямі «порозуміння» з Денікіном. До якої міри Ерле був придатний якраз для такого роду доручень, видно з того, що, напр., його ім'я, як скажу про це нижче, фігурувало при укладанні всіх трьох договорів Галицької армії: спочатку з Денікіном, потім з більшовиками, нарешті з Наддніпрянською армією підчас наступу її на Київ разом з поляками (в квітні 1920 р.).

Сам Панейко визначався не меншою здібністю до «еволюції». Це був абсолютно безпринциповий чоловік, якому, очевидно, інтереси свого народу були зовсім байдужі. Як відомо, цей колишній редактор львівського «Діла» і відповідальний член Галицького уряду пізніше зовсім перейшов до російського табору, ставши ренегатом і зрадником свого народу. Вже в 1922 р. він видав брошуру «Зєдинені держави Східної Європи», де радив українцям зректися самостійности і визнати єдину Росію навіть без автономії для України. Потім у 1935 р. почав писати в «Послѣдних Новостях», де доказував, що ніякого окремого українського народу не існує, а є лише єдиний народ російський, що український народ видумали німці і т. д. Треба лише дивуватися, як такого чоловіка можна взагалі було тримати на становищі фактичного керівника закордонною політикою Галицького уряду.

На жаль, пропаганда Панейка в 1919 році за союз з Денікіном знайшла ґрунт також серед ширшого галицького громадянства. Так, незабаром на сторінках «Українського Прапора», органу галицького посольства в Відні (в ч. 4 з 23. серпня 1919 р.) появилася стаття одного з найвизначніших провідників тодішнього правого галицького табору Костя Левицького під назвою «Куди дорога». В цій статті автор доказував необхідність союзу з «новою протибільшевицькою Росією» на основі «конференції обох держав, України й Росії». «Такою дорогою, — говорилося в статті, — зберемо «руські землі» українського народу для України та руські землі російського народу для Росії».

Через деякий час (20. вересня) ця стаття була передрукована в кам'янецькому «Стрільці», офіційному органі Галицького уряду й командування. Слідом за цим (25. вересня) в «Стрільці» появилася стаття самого редактора цього часопису О. Назарука, в якій урочисто заявлялося:

«Під природнім напором Польщі на схід ми тратили свою національну територію. Під Москвою ми не тільки що не втратили нічого з своєї території, але зискали так багато, що зі становища етнографічного стали великим народом».

Це писалося в той самий день, як декларація про війну з Денікіном вже була підписана обома урядами й оголошена українському громадянству й війську! Отже відповідальні представники Галицького уряду одною рукою підписували війну Денікінові, а другою дозволяли сіяти згубне для нашої справи москвофільство в рядах Галицької армії й цілого українського громадянства. Безпорадність Петрушевича, як політичного діяча, виявлялася тут дуже виразно. Він, «диктатор», хитався безпомічно то в один, то в другий бік і цим остаточно тратив вплив на командування Галицької армії, яке продовжувало йти за «директивами» Панейка та його однодумців. Вже кийські події показали, що Тарнавський з Кравсом та іншими своїми співробітниками робили, що хотіли.

Але треба сказати, що несприятлива міжнародня ситуація відемно вплинула також і на деяких наддніпрянських членів нашої делегації в Парижі. Панейко це використовував для своєї акції щодо порозуміння з Денікіном. З приводу цього М. Лозинський у своєму листі до Директорії з 16. серпня 1919 р. писав: «Застерігши собі монополію в галицькій справі, Панейко з другої сторони зовсім не відмовлявся робити дипломатичні заходи в справі Великої України. Тут робив він їх разом з Шульгином і Марголіном. Ці заходи виходили далеко поза рами, на які дозволяло самостійницьке становище Директорії. Вкажу на два факти. «Le Temps», містячи нашу ноту в справі самостійности (звернену проти договорів Антанти з Колчаком), заосмотрив її увагою, що вже по висилці тої ноти він одержав з українських кругів інформації, що ті круги віднесли як найліпше вражіння з промови Пішона про потреби відбудови «єдиної федеративної Росії». З дебат на засіданні делегації з цього приводу виявилось, що Панейко і Марголін дали згоду на таку увагу в «Le Temps» і. Другий факт: російські круги в Парижі при кожній нагоді інформують французів, що самостійницьке становище не має за собою однодушности українських діячів і вказують на те, що зболю дипломатичної акції Марголін, Панейко і Шульгин стоять на становищі федерації».

В кінці цього листа Лозинський зазначав, що існуючі відносини в делегації вимагають негайних заходів з боку уряду. «Треба, писав він, зарядити одноцілість в організації делегації

так, щоб вона не ділилася на «галицьких сепаратистів» і прихильників єдності всіх українських земель, ані на самостійників і прихильників федерації Росії, тільки була делегацією Української Народньої Республіки. Коли теперішній особистий склад делегації унеможливило таку одноцілість, треба перевести відповідні зміни».

Ще до одержання цього листа від Лозинського наш уряд вирішив покликати голову делегації Г. Сидоренка до Кам'янця для особистої доповіді про діяльність делегації.

Наша делегація в Парижі була одним з найважливіших українських представництв за кордоном. Париж був центром міжнародного життя. Там засідала Мирова Конференція, де писалася нова карта Європи. Отже в Парижі можна було найкраще знати про положення української справи на міжнародньому форумі.

Але в Кам'янці ми відчували, що наша паризька делегація не давала нам усіх потрібних інформацій, щоб можна було без ілюзій дивитися на справу нашого визнання за кордоном. Сидоренко здебільшого прислав оптимістичні повідомлення, що, мовляв, все гаразд і що українська справа швидко посувається вперед. Треба сказати, що в той час ми не мали психологічних підстав не вірити інформаціям Сидоренка. Це була доба, коли ентузіазм активних учасників нашої боротьби базувався на непохитній вірі в свою справу. По суті всі ми були тоді національні романтики. При всіх несприятливих умовах ми не тратили віри в свою кінцеву перемогу й фанатично захоплювалися ідеєю боротьби за вільну Україну. Коли б не цей ентузіазм і не ця безмежна віра в українську справу, то хто знає, чи взагалі була б можлива українська боротьба 1919 року. Отож не дивно, що наш уряд деякий час ставився з певним довірям до рожевих інформацій Сидоренка.

А проте ми бачили, що інформації Сидоренка занадто вже розходилися з реальною дійсністю, яка чим далі все більше давалася нам в знаки. Поруч з цим урядові стало відомо, що Сидоренко не має авторитету серед самих членів своєї делегації. Наслідком цього, на вимогу уряду, Сидоренко приїхав 17. вересня до Кам'янця, щоб безпосередньо поінформувати нас як про положення української справи за кордоном, так і зокрема про свою діяльність в Парижі.

Я раніше не знав Сидоренка і познайомився з ним лише тепер, після його приїзду в Кам'янець. Був це чоловік коло 45 років, особисто милий і приємний, освітою шляховий інженер. Як щирий український патріот, він твердо стояв на становищі самостійної Соборної України. Навіть оповідаючи нам в Кам'янці про свою діяльність в Парижі, він не міг без хвилювання говорити про те, як при різних переговорах з представниками чужих держав йому доводилося виступати в обороні самостійности та неподільности українських земель. Але як політик і дипломат Сидоренко, що був міністром пошт і телеграфів за часів Центральної Ради, справляв вражіння найвного провінціала. Великий оптиміст від природи, він бачив лише позитивні досягнення нашої боротьби і не помічав тих дефектів, що згубно впливали на нашу справу.

Вже при особистій доповіді Сидоренка на засіданні ради міністрів для всіх стало ясно, що йому не по силі нести тяжкі й дуже відповідальні обов'язки голови паризької делегації. Цей погляд ще більше зміцнився після того, як Сидоренко подав до уряду писану доповідь про діяльність паризької делегації. В цій доповіді все, що торкалося української справи, виглядало в рожевому світлі. Так, напр., в доповіді ні слова не було про Панейківщину і взагалі про дуалізм в діяльності делегації. Про міжнародне положення України в доповіді заявлялося, що «Українська Народня Республіка стала вже об'єктом міжнародних комбінацій і позаяк число прихильників єдиної неділимой Росії з кожним днем все падає, а прихильників Української Народньої Республіки зростає, то визнання самостійности України являється питанням самого близького часу».

На будучину армії Денікіна Сидоренко дивився приблизно так само, як наш уряд, тобто вважав, що вона довго не продержиться. Але разом із тим він був переконаний, що такого ж погляду на армію Денікіна є цілий світ. Тому в доповіді він заявляв: «Після того, як большевики розбили Колчака³⁴⁾, в усіх делегаціях прямо й відверто кажуть, що вони бачать тепер ясно, що справа Колчака програна, а в Денікіна абсолютно ніхто не вірить, бо він захопив пусту від большевиків територію, і кажуть, що він також буде ліквідований і нарешті чим скорше буде ця справа зліквідована, тим краще, і восени прийдеться знову вести переговори про самостійність окремих держав, при чому вириваються проекти, як і спочатку конфе-

³⁴⁾ В середині липня 1919 р. большевики взяли у Колчака Челябінськ, Оренбург і почали посуватися в глибину Сибіру.

ренції мира, признати при певних соціальних уступках большевицький уряд урядом Росії в етнографічних її межах за ціну визнання цим урядом самостійности нових національних держав».

В своєму рожевому оптимізмі Сидоренко йшов так далеко, що в доповіді писав, що з боку представників держав Антанти «щодо скоршого визнання самостійности Української Народньої Республіки ставляться вимоги», щоб ми твердо стояли на самостійности і неподілі українських земель, щоб при першій можливості було скликано конституанту на основі загального, рівного, прямого і таємного голосування, щоб на Україні не було державних переворотів на взір оскільківщини, щоб провадилась рішуча боротьба з жидівськими погромами і т. д.

Очевидна річ, що держави Антанти, які незадовго перед тим віддали Галичину Польщі, а тепер намагалися підпорядкувати Денкінові також Наддніпрянську Україну, не могли ставити українцям вимог ні про «самостійність», ні тим більше про «неподіл» українських земель. Це були вимоги самого Сидоренка. З цих вимог було видко, що при всіх своїх рисах вродженого оптиміста, він всетаки реальніше дивився на наші тодішні завдання, ніж права опозиція, хоч не був зв'язаний ні з якою політичною ідеологією, бо був безпартійний. Найголовніше було те, що він справді стояв твердо на провідній національній лінії — самостійности та соборности Української Народньої Республіки. А представники правої опозиції, як ми бачили, і на Україні, і там за кордоном почали здавати свої самостійницькі позиції, коли побачили, що з Денкіном треба воювати.

Але до Парижу Сидоренко вже не поїхав. Спочатку був проєкт, щоб призначити його головою нашої місії в Варшаві або міністром закордонних справ замість М. Славінського, від якого ми так і не дочекалися відповіді, чи він згоджується зайняти це становище. В кінці вирішено призначити Сидоренка послом до Відня замість В. Липинського, який ще в липні, через непогодження з політикою уряду, подався на демісію. На місце Сидоренка в Париж призначено голову української надзвичайної місії в Ватикані графа М. Тишкевича.

Приїзд Сидоренка до певної міри розкрив очі нашому урядові на дійсне становище української справи за кордоном. Стало ясно, що нам бракувало людей не тільки на Україні, але

ще більше там, на міжнародньому форумі, для успішної боротьби з ворогами України. Сидоренко був лише яскравим прикладом того, в якому незадовільному стані в цілому перебувала наша дипломатична акція за кордоном.

Особисто я переконався в цьому після того, як мав нагоду ознайомитися з одним дуже важливим документом, що надійшов до мене, як до голови ради міністрів, підчас перебування Сидоренка в Кам'янці. Цей документ кидає багато світла для зрозуміння невдач нашої тодішньої боротьби взагалі. Тому в інтересах історичної правди я спинюся на цій справі трохи докладніше. Маю на увазі тут оцінку діяльності нашої паризької делегації самими французькими політичними діячами, з якими Петлюра мав зв'язок ще з 1917 року.

Про цей зв'язок я довідався від самого Петлюри в кінці травня 1919 р., коли наш уряд находився в Тернополі, на території Галичини. Я був тоді у Петлюри в різних справах, що торкалися міністерства внутрішніх справ. По закінченні ділової розмови Петлюра почав жалітися мені на брак людей та на різні інші туднощі в нашому державному будівництві. В кінці, трохи хвилюючись, сказав: «Так що ж маємо робити з нашими молодими й слабими ще силами? На всякий випадок я ще в Києві нав'язав стосунки з деякими прихильними до нашої справи французами. Вірю, що ці визначні французькі політичні діячі допоможуть нам у нашій боротьбі за самостійну Україну».

Я нічого на це не сказав Петлюрі і не розпитував про подробиці.

Через якийсь час, коли я вже був головою ради міністрів, я дістав з канцелярії Головного Отамана разом з іншими паперами також копію листа до Петлюри (з 28. квітня 1919) від французького публіциста Жана Пелісьє, що восени 1917 р. був представником французького консульства при уряді Центральної Ради в Києві. З цього листа було видно, що Пелісьє займав в Парижі становище голови Національного Бюро при Парламентському Комітеті закордонних справ і дуже прихильно ставився до української справи, зокрема до Петлюри. З Петлюрою, як видно було з листа, він находився в постійному контакті й був посередником між ним і своїми однодумцями в Парижі. Так, в цьому своєму листі він між іншим писав Петлюрі:

«З великою радістю я дізнався, що верховна влада на Україні доручена Вам і Ваше військо ввійшло в Київ. Ви знаєте, що в героїчній боротьбі, яку Ви ведете з большевицькою анар-

хією, всі симпатії мої і голови нашого комітету п. Франклен-Буйона, енергійний виступ якого в палаті депутатів на Вашу користь Вам вже напевно відомий, цілком на Вашому боці.⁸⁵⁾ Коли б це залежало тільки від нас, то всі непорозуміння, які шкодили зносинам з Україною, були б не існували. Щодо мене, то я заявляв у Парижі ще в початку жовтня 1918 р., що гетьман Скоропадський не має ніякої популярності серед українського народу і що він буде скинутий Українським Національним Союзом, що Антанта, коли вона хоче підтримувати порядок на Україні, мусить підтримувати цей Союз. Україна, на своє нещастя, не мала тоді в Парижі ніякої видатної особи, яка б представляла Україну й обстоювала б правдивість моєї тези; я був примушений захищати її сам, і мене не послухали. Але останні події відкрили очі, і зараз в Парижі усі кола милостиво визнають, що в українських справах я є «авторитетом».

Я сподіваюся незабаром прибути з офіційною місією на Україну. Але покищо будьте певні, що я і декілька певних приятелів, яких я зумів зацікавити Вашою справою, зробили все можливе, щоб оборонити Вас від наклепів Ваших ворогів і щоб Ви могли дістати від Франції і від Антанти допомогу, якої Ви потребуєте для того, щоб успішно боротися з азіатським варварством».

В кінці Пелісьє додавав: «Я зробив усе можливе, щоб дістати перепустку до Франції для Української Місії і щоб полегшити її працю в Парижі. Я познайомив головних членів цієї місії п. п. Сидоренка, Шульгіна, Марголіна з нашими найбільшими видатними діячами, як п. п. Пішон, Пенлеве, Клемантель, Франклен-Буйон, Стег, Шоме, Ренодель, Альбер Тома, Оляр, Сеньобос, Мортен-Фулертон та інші».

Коли я прочитав цього листа, то подумав: «Так ось де ховається ще одна з причин того, чому Петлюра свого часу так уперто стояв за продовження переговорів з французьким командуванням в Одесі і взагалі весь час живе якоюсь невгасимою вірою в Антанту».

Вдруге я почув від Петлюри про його зв'язок з французькими політичними діячами в Кам'янці. Це було через кілька днів після того, як до нас з Парижу приїхав Сидоренко. Дуже піднесений настрої Петлюри підчас цієї моєї з ним розмови я пояснював тим, що саме в цей день (24. вересня) була підписана обома урядами декларація проти Денікіна. Але в кінці

⁸⁵⁾ Мова йде тут про якісь неправдиві відомості, бо починаючи з 4. лютого 1919 р. Київ знаходився в руках большевиків.

розмови я побачив, що мабуть тут грали роль ще інші обставини. Так, вже прощаючись зо мною, Петлюра мені сказав, що разом з Сидоренком до Кам'янця приїхав Шарль Дюбрей, француз-українофіл, для ближчого ознайомлення з українською справою.

Знову, як і колись в Тернополі, я вислухав Петлюру без яких-будь завважень із свого боку. Петлюра очевидно зрозумів це так, що я не надаю особливої ваги цим його зв'язкам. В кожному разі я Дюбрейя не бачив і взагалі для мене залишилося невідомим, чим саме скінчилася ця його місія в Кам'янці «для ближчого ознайомлення з українською справою».

Але незабаром після цієї розмови з Петлюрою, десь біля середини жовтня, я одержав від А. Ливицького, як керуючого міністерством закордонних справ, доповідь, написану на машинці, без підписів і без дати під назвою «Причини невдачі Української Місії в Парижі». Це був переклад з французької мови, зроблений, як зазначено в кінці тексту, 25. вересня 1919 р. в нашому міністерстві закордонних справ у Кам'янці. На першій сторінці вгорі рукою А. Ливицького було написано: «До голови Ради Міністрів». В кінці тексту по французьки додано: «Ecrit et traduit sous ma dictée. Ch. Dubreuil» (Списано і перекладено за моїм диктатом. Ш. Дюбрей).

З огляду на вагу цього документу подаю тут його повний текст:

«Причини невдачі Української Місії в Парижі.»

1. Місія невдало складена. В склад її входить багато членів некомпетентних, що не знають французької мови, а також дипломатичних звичаїв, без певних, означених завдань.

2. Немає єдності в напрямку, ні дисципліни. Кожний член місії бажає удавати великого дипломата і провадити свою персональну політику.

Панує повна незгода поміж членами (є три табори: сторонники цілковитої незалежності, федералісти і галичани). Боротьба всіх проти всіх. Вони не потурбувалися ввійти в порозуміння з прихильниками України в Парижі і слідувати їхнім порадам. Своїми інтригами перед представниками держав Антанти, аби принизити один одного своїми протилежними заявами французам, американцям та англійцям, вони викликали проти себе обвинувачення в нещирості і анархічності. Вороги України, поляки і москвини, влучно використали ці непорозуміння, щоб доказати державам Згоди, що Україна не є

центр організованості і ладу, що не можна базуватися на українській державі, що Україна є нова Мексика, захоплена анархією ще гіршою, ніж анархія Московщини і большевицьких країн.

Але з другого боку інтриги і безглуздя членів Української Місії надокучили політичним діячам Антанти, які передусім бажають встановити лад на Сході Європи, але бояться, бачучи те, що робиться в Українській Місії в Парижі, що не знайдеться певного міцного ґрунту на Україні.

3. Місія майже нічого не зробила, щоб ознайомити союзні держави з тим, що на Україні є уряд цілком сформований, в склад якого входять видатні особи, яким Антанта могла б цілком довірити. Вони не потурбувалися освітити велику фігуру Петлюри й оборонити його перед неправдивими обвинуваченнями в большевизмі, що закидали йому поляки і москвини.

4. Взагалі пропаганда на користь України була кепсько поставлена, без плану, без методи і без жадного порозуміння з прихильниками України, які добре знають те, що треба робити у Франції, і які примушені були працювати самостійно своїми власними силами для зближення України з Антантою, так, як нібито й не було Української Місії в Парижі. Не вважаючи на поради з боку прихильників України, члени паризької місії не потурбувалися аж до самого прибуття п. Галіпа³⁶⁾ встановити дружні відносини з румунами та чехами, що перебувають у Парижі, які бажали працювати для встановлення звязку з їх країнами.

Ось чому праця пропаганди українців у Парижі мусить бути відновлена наново особами новими і новою методою.

П. Франклен-Буйон заявляє від імені французьких кол, прихильних до України, що він не бажає більше розмовляти про українське питання інакше, як з одною особою, яка буде одна відповідальною і заяви якої не будуть спростовані її співробітниками, і просить Українську Директорію наказати голові місії в Парижі ввійти в тісний звязок з Комісією закордонних справ при палаті депутатів і Парламентською Комісією французької акції за кордоном (Commission Parlementaire de l'action française à l'étranger). Згідно з поглядом французьких політичних діячів, прихильних до української справи, п. Си-

³⁶⁾ Артем Галіп, родом буковинець, був в 1917 р. в Києві звязковим між французьким представником ген. Табуї й урядом Центральної Ради. За Скоропадського був радником, а потім товаришем міністра закордонних справ. В січні 1919 р. при формуванні делегації на Мирову Конференцію в Парижі був призначений членом цієї делегації.

доренко не може надалі бути головою Української Місії в Парижі з таких причин:

1) П. Сидоренко не досить добре знає французьку мову, щоб мати змогу успішно захищати українську справу і боронити інтереси своєї батьківщини.

2) П. Сидоренко не має жадної дипломатичної підготовки і, не знаючи звичаїв, характеру і умов життя на заході, віддалив від себе за час свого перебування на протязі восьми місяців у Парижі всіх прихильників України, не зумівши собі придбати нових приятелів.

3) П. Сидоренко, легко підпадаючи впливу всіх тих, хто підлещується до нього, відвернувся від всіх членів Української Місії, з яких дехто одверто працює проти нього біля політичних діячів Антанти, щоб знищити його діяльність.

4) П. Сидоренко і по своїй вдачі оптиміст і певний в тому, що українська справа буде зроблена, не звертає жадної уваги на ворогів України і на боротьбу в пресі, яку ведуть проти України, і нічого не вживає, щоб спростувати наклепи і брехливі інформації, які робляться проти України і її політичних діячів.

5) П. Сидоренко, певний, що Україна є велика країна, вживає в своїх нотах до Міжнародної Конференції виразів образливих і закінчує їх (ноти) завжди погрозами.

6) П. Сидоренко, непризвичасний до поведінки в вищих колах громадянства, не любить робити візити, робить їх рідко і коли він їх робить, має вигляд, що він чекає моменту, щоб відійти, і не користується зовсім нагодами захищати українську справу.

З огляду на все це, до прибуття до Франції п. Галіпа дипломатичне становище України в Парижі було цілком скомпромітоване, і в сучасний момент п. Франклен-Буйон — депутат і голова Комісії закордонних справ в Палаті депутатів, п. Пенлеве — бувший голова ради міністрів, п. Стег — бувший міністр внутрішніх справ, п. Лефер — міністр (сучасного кабінету) освіти, п. Сеньобос — професор Сорбони, Мортен-Фулертон — видатний американський письменник і політичний радник генерала Першінга і інші прохають Директорію, коли вона хоче, щоб українська справа захищалася і мала добрі успіхи, відкликати п. Сидоренка і замінити його людиною більш компетентною і кращим дипломатом».

Прочитавши цю доповідь, я побачив, що її привіз з Парижу Дюбрей, про якого мені говорив Петлюра. Чи відограла ця до-

повідь ролю і яку саме в справі звільнення Сидоренка з становища голови паризької делегації, мені невідомо. Пригадую тільки, що з її змістом я ознайомився вже тоді, коли було вирішено, що Сидоренко в Париж не поїде. Саме в цей час на нашому фронті почалися такі бурхливі події, що увага всіх нас була звернена в зовсім інший бік. Тому ні з А. Лівіцьким, що незабаром виїхав до Варшави, як голова нашої дипломатичної місії, ні з самим Петлюрою мені вже не довелося говорити з приводу тої доповіді.

Але пригадую, цей «голос Парижу» зробив на мене невимовно тяжке вражіння. Справді, паризька делегація, до якої були приділені наші найкращі дипломатичні сили, для якої уряд не жалів ніяких коштів, так скандально скрахувала. «Україна не є центр організованості і ладу. . . . Україна — нова Мексика!» — до таких висновків привела діяльність нашої паризької делегації навіть прихильників української справи в Парижі. Це був тяжкий удар для нашої справи.

Найтрагічніше було те, що ми не мали людей для кращого поставлення своєї справи за кордоном. Легко було сказати: розпочати наново свою пропаганду «новими особами і методами». Але де було взяти людей для пристосування тих «нових методів»? За кордон ще з Києва виїхали майже всі ті українці, що хоч трохи знали чужі мови та звичаї. Тепер, коли українські сили, під впливом большевицької фази революції, розбилися на кілька ворожих собі таборів, ми самі на Україні гинули від безлюддя і, само собою, ні одної нової відповідальної людини не могли дати за кордон для підсилення нашої дипломатичної акції.

Я бачив, що історія з паризькою делегацією мала багато спільного з нашими недавніми невдачами в Києві. Як там загальна слабкість та розеднаність наших сил спричинилися до скандального залишення своєї столиці, так тут ці самі причини були головною підставою наших неуспіхів на форумі міжнародньому.

Ось за таких умов в нашому уряді чим далі все більше почала зміцнятися думка про те, що треба розпочати нову дипломатичну акцію за кордоном, але не там, у Парижі, де ми в той час своїми слабкими силами не могли досягнути ніяких позитивних наслідків, а в новому, сусідньому для нас центрі — Варшаві. Був поширений погляд, що лише через своїх ближчих сусідів — Румунію та Польщу зможемо добитися кращого відношення до української справи з боку всесильної тоді Антанти.

Як зазначалося вже раніше, післати місію до Варшави вирішено одночасно з оголошенням війни Денікінові. На початку жовтня ця місія була вже в Варшаві. Трохи пізніше (16. жовтня) туди виїхав і голова місії А. Лівіцький.

Петрушевич цілком підтримував цю акцію. Він сам бачив, що воювати чи з большевиками, чи з Денікіном без забезпечення тилу з боку Польщі було неможливо. До складу членів місії, крім наддніпрянців: Леоніда Михайлова, Бориса Ржепецького, Прокопа Понятенка і Петра Мшанецького, увійшли також представники Галицького уряду: Степан Витвицький, Антін Горбачевський і Михайло Новаківський. Отже Петрушевич не мав підстав підозрівати, що наш уряд піде на якісь уступки полякам у справі Галичини.

В справі директив для місії 26. вересня відбулося спільне засідання Директорії (Петлюра, Швець, Макаренко), членів кабінету міністрів (Мазепа, Одрин, Лівіцький, Шадлун) і представників Галицького уряду (С. Голубович, С. Витвицький). Після обговорення справи вирішено:

1) Місія повинна заявити, що договір, підписаний Курдинським, а також заява Пилигчука недійсні.

2) Серйозні переговори з поляками почати лише після їх заяви, що вони не будуть піддержувати Денікіна і підпіратимуть Україну.

3) Домагатися, щоб кордонів між Польщею та Україною не встановляти до звільнення всієї України, а заключити покищо військовий договір з тим, що поляки охоронятимуть ліве крило нашої армії.

4) В найтяжчій ситуації йти на уступки Холмщини та Підляшшя й то умовно, до скликання Українського Парламенту, який остаточно має вирішити цю справу.

5) В справі Галичини не йти ні на які уступки з огляду на те, що цю справу вирішатиме Мирова Конференція.

Отже наш уряд не мав наміру заключати той чи інший союз з Польщею коштом Галичини. Тільки пізніше, як скажу про це нижче, коли наш соборний фронт фактично перестав існувати, утворився ґрунт для різних компромісових рішень в цій справі. Пригадую, за кілька днів до відїзду нашої місії до Варшави, до мене, як до голови ради міністрів, прийшли представники Січових Стрільців, от. Е. Коновалець і сот. Я. Чиж, і офіційно заявили, що вони цілком солідаризуються з політикою уряду.

Але треба сказати, що пропаганда в напрямі порозуміння з б. Польщею, хоч би й коштом Галичини, почала провадитись деякими українськими політиками за кордоном ще задовго до від'їзду нашої місії до Варшави. Москвофільська акція Панейка викликала контр-акцію в напрямі порозуміння Наддніпрянської України з сусідніми державами — Румунією й був. Польщею. Ініціатором і головним пропагатором цієї концепції був барон Микола Василько, голова української місії в Швейцарії. Спритний і гнучкий дипломат, він в протипагу Панейкові вже влітку 1919 р. почав енергійну акцію за порозуміння з Румунією, був. Польщею та був. Чехословаччиною коштом відповідних територіяльних уступок цим державам. Сам родом з Буковини, він був готовий для порозуміння з цими державами пожертвувати не тільки Басарабію, Галичину та Закарпаття, але навіть рідну Буковину. Концепція Василька йшла по лінії політики Франції, що прямувала до утворення «Великої Польщі». З другого боку, вона була скерована проти великодержавницьких планів Колчака та Денікіна. Василько рахувався з тим, що Денікін в разі своєї перемоги загрожував не тільки Україні, але й Румунії (Басарабія) і був. Польщі (як відомо, Денікін відмовився остаточно визнати самостійність польської держави до скликання Всеросійських Установчих Зборів).

Так серед наших дипломатів зявилося дві концепції, що взаємно себе поборювали. Представники одної з цих концепцій шукали виходу в союзі з Денікіном, представники другої, навпаки, вважали необхідним для боротьби з Денікіном порозумітися з західними сусідніми державами. Боротьба між прихильниками цих концепцій особливо загострилася після того, як наш уряд, спільно з Петрушевичем, оголосив війну Денікінові. Василько цілком одобрявав цей крок нашого уряду; він вважав, що це було в інтересі української справи. Панейко, навпаки, дуже критично поставився до оголошення війни Денікінові і на всі сторони заявляв, що, мовляв, тепер Україна загинула.

Так, у своїйому листі з 17. жовтня 1919 р. він писав Петрушевичеві: «Ситуація недобра. Як щодо Галичини, так і Соборної України . . . Видача війни Денікінові викликала тут в союзних кругах, особливо в англійських, просто обурення . . . Були часи, коли Англія домагалася від українців проєкту федерації, яку була б накинута тоді ще слабому Денікінові. Петлюра був би дістав зброю і поміч — тепер се виключене . . . Там (в Кам'янці — І. М.) живуть в рожевім оптимізмі щодо

міжнародного становища . . . Боюся, що ліквідація прийде скорше, ніж хтось думає».

Майже рівночасно Панейко писав Василькові (в листі з 20. жовтня): «На жаль, нічого веселого. Англія, котра, як самі знаєте, взялася тепер надобре до порядкування справ давньої Росії, — по проголошенню війни Петлюрою проти Денікіна не тільки махнула рукою на нас, а активно проти нас звернулася. Помисл, аби Румунією і Польщею неутралізувати політику Англії, дає вже свої овочі. Тепер вже не говориться не тільки про самостійність або федерацію, але навіть про автономію. А нині дізнався я, що Румунія і Польща одержали приказ блокувати Україну Петлюри нарівні з большевицькою Росією. Прошу подумати, що таке рішення означає! В дорозі Базель—Цюріх і потім (листами з Відня до Перушевича) я — тоді був останній час! — пробував переконати найповажніші наші особи політичні про konieczність глянути правді в очі і не пускати ся на румунсько-польську стежку. Мені не вдалося, а нині події здійснюють усі мої сумні побоювання».

У відповідь на це Василько (в листі з 24. жовтня) писав Панейкові: «Зміст Вашої картки від 20-го цього місяця зробив на мене велике вражіння, передусім повідомлення про стан нашої справи, а далі через зроблений мені — хоч в делікатний спосіб — закид, що я в тім також винуватий через мою, після Вас, помилкову орієнтацію (порозуміння з Румунією й Польщею).

Роздумавши, я успокоївся; факти і вчорашня розмова з румунським тут послом не дозволяють мені поділяти Вашого песимізму. Не думаю, щоб Румунія стала нам невірною. По проголошенні війни Денікіну дістали румунські старшини офіційний дозвіл вступити до нашої армії; сьогодні їде румунський курер до Букарешту і бере мою пошту для нашого уряду. Се ж не виглядає на блокування України! Коли справді одержали таке припоручення Румунія і Польща, то я сумніваюся, що вони виконають його, і тому не була помилкова моя орієнтація, на котру згодились також президент Петлюра і Петрушевич.

Вона була би довела до цілковитого успіху, наколи б були шире ведені переговори з нашого боку з Румунією і Польщею — як то я пропонував обом нашим президентам в моїм докладі з серпня — усіма нашими факторами, тобто і паризькою делегацією, котрі є відвічальні за нашу закордонну політику. На жаль, є в нас у Відні, Празі і навіть в Парижі так звані «мудріші», котрі їздили на різних кониках і все ще тепер їздять

замість того, щоб консеквентно старатися спеціально змінити відношення полків до нас. Мій концепт збудований головно на тім, щоби Румунія і Польща бачили в самостійності України охорону границь та вірили на будуче в наше щире до них відношення.

Тільки на таких умовах сподіваюся я, що зміниться вплив Антанти на Польщу супроти нас на нашу користь. Якщо це не станеться, то не була зла моя концепція і акцептована Петлюрою орієнтація, а непереведення її в життя».

Мені невідомо, чи справді Петлюра «акцептував» тоді орієнтацію Василька. Пригадую, про своє листування з Васильком він ні разу мені не говорив. Але самий факт існування концепції Василька з орієнтацією на сусідні західні держави штовхав галицьких політиків, а з ними і галицьке командування, в обійми Денікіна. Гасло: «Радше з чортом, ніж з Польщею» — що далі все більш опановувало настрої Галицького уряду і керівників Галицької армії.

Це був той психологічний ґрунт, на якому остаточно розбилися сили нашого соборного фронту, і незабаром прийшло до катастрофи.

XIV. ЛИСТОПАДОВА КАТАСТРОФА.

Нова ситуація на українському фронті на початку жовтня 1919 р. Махно руйнує заплілля денікінської армії. Українська армія ліквідує свій фронт проти большевиків. Нове загострення відносин між урядами Диктатури і Директорії. Нападки газети «Боротьба» на Є. Петрушевича. Початок боїв з армією Денікіна і сепаратна політика галицького командування. Приїзд Плятеня з Москви і відрядження уповноважених до XII. совітської армії. Державна нарада в Кам'янці 25. жовтня 1919 р. Тяжкий матеріально-санітарний стан нашої армії і заходи для його поліпшення. Військова нарада в Жмеринці. Сепаратний договір команди Галицької армії з Денікіном і катастрофа українського фронту.

До катастрофи на українському фронті прийшло головно внаслідок сепаратної політики команди Галицької армії. Сталося це, не вважаючи на те, що незабаром після проголошення війни Денікінові становище на нашому фронті змінилося на нашу користь. Велику роллю в ослабленні денікінського фронту відіграли масові повстання на Україні, зокрема відомий рейд Махна в кінці вересня і на початку жовтня 1919 року, що як вихор пронісся майже через цілу південну Україну.

Як я вже згадував, в грудні 1918 р. Махно вступив у союз з большевиками для спільної боротьби проти українського війська на Катеринославщині. Через деякий час (в березні 1919 р.), коли наша армія відступала на захід, а зі сходу почала наступати армія Денікіна, большевики утворили з повстанських загонів Махна т. зв. третю бригаду Задніпрянської дивізії і команду над нею доручили Махнові. Але цей союз Махна з большевиками тривав недовго. Вже в середині квітня 1919 р. в Гуляй-Полі відбувся з'їзд представників махнівських частин, який виразно пройшов під протибольшевицькими кличами за «вільні совіти», за «радянський лад без комуністів та чрезначайок» і т. д. Тому слідуючий з'їзд махнівців, що був призначений на 15. червня там же в Гуляй-Полі, большевики заборонили і оповістили участь в ньому за «державний злочин». Рівночасно большевицькому війську дано наказ про ліквідацію махнівщини. Тоді Махно відмовився від командування бригадою і з невеликим загonom утік на Херсонщину.

Це був час, коли повстанський отаман Григоріїв ще продовжував свою боротьбу проти большевиків. Успіхи Григорієва давно не давали спати Махнові. Він ніяк не міг примиритися з тим, що це не він «викинув французький десант в море». Тому, опилившись тепер в районі операцій Григорієва (Олександрійський повіт на Херсонщині), Махно задумав покінчити з цим своїм конкурентом. Зручну нагоду для цього дали самі большевики. Ще 12. травня, тобто зараз же після оголошення Григорієвим свого «універсалу» проти большевиків, Махно одержав від большевицького комісара Каменева телеграму, в якій говорилося, що Григоріїв виступив проти совітської влади, і пропонувалось Махнові негайно видати відозву проти Григорієва, як «зрадника революції». Махно після деяких вагань відозву проти Григорієва видав. Але тепер, пірвавши з большевиками, рішив використати момент для того, щоб забрати рештки армії Григорієва під своє командування.

Отож з такими намірами Махно в середині липня зустрівся з Григорієвим в районі с. Петрово, недалеко від його «столиці» — села Верблюжки, Олександрійського повіту. Підчас цієї зустрічі складено умову, на підставі якої Махно став головою «революційної воєнної ради», а Григоріїв командуючим всіма збройними силами повстанців. Але ця згода тривала недовго. Вже через два тижні (27. липня) Григоріїв, як оповідає Аршинов у своїй «Истории махновского движения», був убитий Махном і членом його штабу Чубенком підчас віча в с. Сентово, Слисавецького повіту³⁷⁾, за те, мовляв, що Григоріїв ухилився від боротьби з Денікіном. Тоді Махно перебрав недобитки григоріївського війська і посунувся на захід аж до нашого фронту.

Після вбивства Григорієва Махно почав тепер мріяти про те, щоб поволі взяти в свої руки також армію Української Народної Республіки через усунення Петлюри, як це він зробив з армією Григорієва.³⁸⁾ В кожному разі в середині вересня Махно підійшов до нашого фронту в районі Умані і в перший раз за весь час революції вступив в контакт з командуванням нашої армії. Між махнівською делегацією і нашим командуванням був заключений договір про згоду для спільної боротьби проти Денікіна. У звязку з цим в наказі Махна з 21. вересня до свого війська, виданому в с. Текуча, біля Умані,

³⁷⁾ Ф. Мелешко в своїх спогадах («Літопис Червоної Калини» 1935) подає іншу версію щодо місця вбивства Григорієва. За його відомостями, Махно вбив Григорієва в с. Лозовому, Олександрійського повіту.

³⁸⁾ Див. спогади Ф. Мелешка, брошуру В. Руднева «Махнівщина», Харків 1928 та ін.

говорилося: «Наше найближче завдання розташувати свої частини і згрупувати їх таким способом, щоб були готовими до переходу в наступ на всьому фронті спільно з петлюрівськими військами, які до цього готуються в найближчому часі» (М. Кубанин: Махновщина. Ленінград, ст. 109). Приблизно в цей час Махно відвідав українську команду в Умані, що була зайнята бригадою У. С. С., а його «міністр» Шпота побував у Кам'янці для навізання зв'язку з Центральним Повстанським Комітетом.

Але на цьому власне контакт між Махном і нашим командуванням скінчився. Саме в цей час з півдня і зі сходу проти нашої армії почали наступати денікінці. У відповідь на це наш уряд, як уже сказано, оголосив (24. вересня) війну Денікінові. В цих умовах Махно мусів або приєднатися до нашої армії для спільної боротьби з денікінцями, які в той час вже захопили Умань, або шукати якогось іншого виходу. Невідомо з яких причин, Махно вибрав це друге: залишивши нам своїх хворих та ранених, він вночі з 25. на 26. вересня раптом повернув на схід і з боєм прорвався через денікінський фронт.³⁹⁾

Вже через кілька днів Махно з своєю армією «на тачанках» був знову в гуляй-пільському районі. Його частини захопили Кривий Ріг, Нікопіль, Олександрівськ, Бердянськ, Мелітопіль, Маріупіль і нарешті Катеринослав. Фактично весь цей глибокий тил денікінської армії був зруйнований. Большевицькі історики махнівського руху стверджують, що цим своїм рейдом Махно підірвав Денікіна з середини. Це був тяжкий удар для денікінської армії і це зараз же відбилося на загальному становищі на фронті. Вже 19. жовтня большевики розбили кінноту денікінського генерала Шкури, а на другий день взяли назад Орел. Почався відступ денікінської армії на цілому фронті.

Рівночасно з цими змінами на денікінському протибольшевицькому фронті прийшло до поважних змін також на нашому фронті проти большевиків. Сталося це в зв'язку з розпочатими переговорами між нашим урядом і урядом Леніна в Москві.

³⁹⁾ Аршинов у своїй «Истории махновского движения» твердить, що Махно повернув на схід через те, що, мовляв, українське командування не додержало свого нейтралітету супроти Махна і почало переговори з денікінцями «для оточення та розгрому Махна спільними силами». Це твердження не відповідає дійсності. Українське командування в цей час не провадило і не могло провадити ніяких переговорів з денікінцями вже хоч би тому, що, як ми бачили, за два дні до початку Махном руху на схід наш уряд оголосив війну Денікінові.

Ні ми, ні совітський уряд в цей час не були заінтересовані в тому, щоб продовжувати війну між собою, маючи спільного ворога — Денікіна. Тому вже незабаром після відїзду Пляттена до Москви наш фронт проти большевиків (на лінії Чуднів—Бердичів) був фактично зліквідований. Наслідком цього в середині жовтня Січові Стрільці й 1-й та 2-й корпус Галицької армії були перетранспортовані з півночі на наш південний фронт проти Денікіна.

Але всі ці зміни на фронті, хоч і були на нашу користь, не змінили сепаратних настроїв галицького командування. Провідники Галицької армії продовжували твердо стояти на тому, що нас може врятувати тільки союз з Денікіном. Це впливало також на настрої Петрушевича, і він кидався безпорадно то в один, то в другий бік. Саме в цей час він наробив шуму в звязку з тим, що свосчасно не продовжено перемиря з поляками, і своїми поспішними наказами знову вніс небажану атмосферу у відносини між обома урядами. Річ у тому, що згідно з умовою військового перемиря з Польщею, що було підписане 1. вересня, термін перемиря через кожних 10 днів мав продовжуватися з порозуміння обох сторін. На цей раз трапилося так, що 11. жовтня кінчалося перемиря, але ще не було відомо, чи воно продовжене. Ніхто з нас не сумнівався, що це загаяння — результат якогось непорозуміння (дійсно, на другий день перемиря продовжено). Петрушевич на це реагував інакше. Цілою низкою розпоряджень, виданих сепаратно, навіть без відома нашого уряду і головного командування, він викликав переполох в армії і в запіллі: наказав галицькій залозі в Проскуріві вирушати на схід, негайно взяв з фронту 11-ту галицьку бригаду і перевів її до Камянця для зміцнення охорони Галицького уряду і т. д. У звязку з цим я післав (13. жовтня) листа Петрушевичеві, в якому протестував проти його розпоряджень, зроблених без якогобудь порозуміння з нашим урядом.

Все це привело до нового загострення відносин між урядами. Петрушевич знову перестав ходити на спільні засідання з Директорією. Рівночасно галицькі соц.-демократи почали гострі виступи проти Петрушевича у своїй газеті «Боротьба», що саме тоді почала виходити в Камянці.

Треба зазначити, що галицька опозиція проти диктатури Петрушевича весь час намагалася видавати свою газету. Наш уряд і Петлюра були проти цього. Ми вважали, що після того,

як ми стали на шлях мирної співпраці з Петрушевичем, не треба дразнити його тими чи іншими виступами хоч би й з боку галицької опозиції. Ми сподівалися, що такою тактикою зможемо найкраще досягнути єдності та порозуміння обох урядів. Тим більше, що була надія, що між галицькими партіями врешті прийде до якогось порозуміння щодо реорганізації Галицького уряду.

Переговори між представниками галицьких партій велися весь час, починаючи з липня. Галицькі соц.- демократи для унормування відносин між обома урядами пропонували такий вихід:

1. Зберегти окремих уряд для Галичини з тим, що форма диктатури касується і компетенція уряду обмежується лише галицькими справами.

2. Ввести в Директорію рівноправного представника Галичини, на кандидатуру якого погодились би всі галицькі партії.

3. Реорганізувати уряд У. Н. Р. так, щоб всі державно-творчі українські партії могли брати участь у відповідальній державній праці на платформі існуючого соціалістичного уряду.

Радикали від імени більшості своїх членів заявили, що вони в цілому підтримують цей проєкт. Але представники Української Трудової Партії (нац.-демократи), що були тоді найвпливовішою партією Галичини, поставились рішуче проти такого вирішення справи. Вони вперто стояли на тому, що існуючий уряд З. О. УНР мусить залишитись і що закордонна політика У. Н. Р. має провадитися обома урядами в порозумінні між собою. Іншими словами, вони настоювали на залишенні старих порядків.

В дискусіях підчас цих переговорів представники трудової партії, разом з О. Назаруком, весь час підкреслювали, що вони не можуть погодитись на підпорядкування Галицького уряду й армії єдиному проводові, в якому, мовляв, будуть переважати наддніпрянці, люди «неосвічені» і «нефахові». До якої міри прихильники диктатури Петрушевича були запаморочені цією хворобою титуломанії та якоїсь дивовижної загумінкової самопевності, видно, наприклад, з таких слів Назарука в його згадуваних спогадах (ст. 239, 268):

«Як хто кому повинен був передати владу над військом, то повинен це був зробити Наддніпрянський уряд на річ Галицького. Розуміється, зі скарбовістю та внутрішніми й іншими справами. Це було б уможливило завести якийсь лад у тім

хаосі, а бодай відсунути катастрофу. Бо яку внутрішню політику провадив наддніпрянський уряд? Яку він міг провадити, коли його міністри внутрішніх справ не уміли відрізнити закон від розпорядку! І де ж при таких стані можна говорити про якусь доцільну внутрішню політику? Про адміністрацію? Адже наперед треба, щоб бодай верхи знали, що це таке адміністрація. А того не знав ні Петлюра, не професор геології Швець, ні залізничний урядовець Макаренко, ні міністр внутрішніх справ Мазепа, зовсім так само, як Петлюра не знав військовости, як міністр закордонних справ не знав звичайно навіть одної чужої мови, як міністр праці Безпалко не мав поняття про це, як виглядає міністерство праці».

І далі: «Закони переходили через Раду Міністрів, в якій більшість мали люди, що не то з правом, але й зі звичайною на заході освітою мало мали спільного. А в Директорії (по уступленню Андрієвського) не було теж правника . . . І все те мав бути «уряд» великої держави!»

Нічого дивного, що при такому «широкому» підході до справи міжпартійні наради галичан затягнулися аж до 8. вересня і врешті скінчилися без наслідків. Тим часом події в Києві (31. серпня), а потім різкі виступи Назарука в «Стрільці» проти Петлюри, про що вже згадувалось, створили атмосферу, при якій галицька опозиція: С. Вітик, О. Безпалко та інші стали категорично домагатися від нашого уряду, щоб їм дозволено видавати свою газету. Вони жалілися, що наддніпрянській опозиції дозволено мати свій голос, тоді як опозиції галицькій затуляється рота. Наше лояльне ставлення до Петрушевича, казали вони, справі не допомагає, навпаки — лише влещує йому й галицькому командуванню робити те, чого вони хочуть. Тимчасом є багато козаків і навіть старшин в Галицькій армії, які стоять за єдиний провід і підтримують Петрушевича тільки тому, що не знають, як в дійсності стоїть справа з українським проводом.

Уряд і Директорія в кінці погодились на тому, щоб задовольнити цю вимогу галицької опозиції. Вітик і Безпалко зобов'язались, що газету будуть вести в мирному тоні в напрямі порозуміння обох урядів. Отож перше число цієї газети, під назвою «Боротьба», вийшло 12. жовтня без якихбудь протестів з боку Галицького уряду, хоч в одній зі статей критикувалося Петрушевича за його консерватизм та протисборницьке ставлення. Але вже в другому числі, що вийшло другого дня, в зв'язку зі згаданими сепаратними наказами Петрушевича

з'явилася стаття під назвою «Сіячі паніки» з різкими нападами на Петрушевича.

«Вже цілий тиждень — говорилося в цій статті — Камянець і Проскурів внаслідок діяльності деяких кругів при «диктатурі» не мають спокою. Державні галицькі установи спакувалися і готові були до відїзду. В суботу п. Петрушевичем, без порозуміння з правительством і командою, видані накази про переїзд його в інше місто. Ми запитуємо — що се за політика? Чого хоче п. Петрушевич? В той час, коли не було й немає ніякої загрози, він видає накази про евакуацію. З погляду державного це злочин, бо паніка може перенестися й до фронту і вплинути розкладаюче. Нащо так робити? Аджеж цим порушується декларація Директорії і Правительства, підписана також п. Петрушевичем.

Ми запитуємо нашу суспільність: чи помагає таке поведіння п. Петрушевича нашій боротьбі за самостійність? Ні, тільки шкодить. Нам, галичанам, соромно за Петрушевича, як галичанина й українця, що він видає свої недоречні розкази. Чому не попередити наддніпрянці?»

Стаття кінчалася словами: «Геть з панікою та з полохливими «народними героями!» Проч з сепаратною політикою!»

В тому ж таки числі «Боротьби» в полемічній статті з редакцією «Стрільця» заявлялося: «Нам, соціялістам, неоднаково, коли ведеться сепаратна політика щодо Денікіна. Неоднаково, коли галицька реакція шукає порозуміння з найгіршим ворогом України — денікінцями. Коли тими ж реакціонерами пускаються провокаційні чутки, ніби Денікін визнає самостійну Галичину, і інші, не менш абсурдні поголоски. Не байдуже нам, коли той, хто віддав без бою Київ нашим ворогам, доси має силу в галицькім війську. Нам не однаково, коли ми знаємо, що час наступу на Денікіна пропущено через дитячу політику галицької реакції, яка думала дійти до згоди з Денікіном».

Петрушевич продовжував мовчати і ніяких протестів з приводу «Боротьби» не заявляв. Був лише огірчений на мого листа до нього в справі його сепаратних наказів. В день виходу другого числа «Боротьби» він прислав до мене свого премера С. Голубовича, щоб цей конфлікт між нами якось залагодити. Я сказав Голубовичеві, що це залежить від самого Петрушевича, треба лише, щоб він відповів мені або голові Директорії, що його розпорядження — результат непорозуміння і що лінія політична й надалі залишається у нас спільна.

Петрушевич ніякої відповіді не прислав. Тимчасом в черго-

вому числі «Боротьби» (з 19. жовтня) знову появилася різка стаття проти Петрушевича в звязку з тим, що він перестав ходити на спільні засідання з Директорією. В цій статті говорилося: «Чи дав би хто віру, що від двох неділь диктатор Петрушевич не порозуміваєсь ані з Директорією, ані з Головним Отаманом, ані з урядом Української Народньої Республіки? З урядом УНР він не уважав гідним ані разу зійтися, відколи приїхав до Камянця, а з Директорією пірвав зносини уже від двох неділь. Чи не є нашим святим обовязком про усі ці справи голосно кричати, коли знаємо й бачимо, що не о забаву ходить, але о існування цілого народу України, що так гірко кривавиться.

Які ж важні й відповідальні ми зараз переживаємо хвили! З одного боку поляки, з другого . . . большевики . . . Денікін. І серед сего натовпу ворогів, в тих часах, коли кожний хибний крок може спровадити для цілого нашого народу катастрофу, не порозумітись, не уложити спільної тактики, не обговорити щоднини випадків хвилі, чи ж не є се легкодушність?

Сей стан дикої окремішности двох урядів триває від трьох місяців. До чого ж довела окрема тактика зглядом Денікіна? До сумної, негеройської здачі Києва, до запропащення геройських здобутків наших козаків. А з Денікіном отсі звязки йшли далі, потайки через окремих людей. І чи се не може тривожити уряд Наддніпрянщини, чи се не може тривожити цілу суспільність?»

І далі: «Тут треба змін, безпроволочних змін! Ми не є барани, щоби нас одна людина вела хочай би на заріз, а щоби ми усі були непевні, що завтра станеться. Нас, галичан, на Україні разом з військом є близько 100.000, а Україна є 46 мільйонний народ; ніхто отже не погодиться, щоби одна одиниця й то з такими змінчивими химерами нас усіх вела не знати куди!

Ми знаємо, що армія мусить бути не тільки здисциплінована, але мусить мати один провід. Усі справи повинні розважитися серед більшого гуртка людей. Аджеж у інших народів радять над тим сойми, парламенти, а в нас в такий рішаючий для нас мент навіть верховні голови з собою не говорять! Чи се не гроза! Чи так дальше ми можемо існувати! І нехай молоді люди на нас лютяться, ми на сі страшні хиби не перестанемо вказувати, бо відвічальність за упадок України впаде на голови усіх нас! Покоління усіх нас будуть проклинати за вину одної одиниці».

Петрушевич і на цей виступ «Боротьби» не реагував ніякими протестами. Але командуючий Галицькою армією Тарнавський того ж дня прислав на імя Петлюри телеграму з домаганням: «вислідити редактора часопису «Боротьби» та авторів статей, звернених проти галицького правительства і галицького командування», негайно заарештувати «злочинців» і «поставити їх під военний суд, в якому мали б засідати також галицькі старшини». Рівночасно генерал-квартирмейстер Штабу Головного Отамана Курманович зголосив свою демісію, а Тарнавський заявив про свою солідарність з Курмановичем.

Петлюра був на фронті. Тим часом треба було реагувати на ці нові ускладнення в наших відносинах з Галицьким урядом і командуванням. З огляду на те, що фактичним редактором «Боротьби» був член нашого уряду О. Безпалко, я на другий день скликав кабінет міністрів і вніс на його рішення справу дальшого виходу «Боротьби».

Це був час, коли наша армія вже почала наступ проти Денікіна. Перші дні перемога була на нашому боці. Але вже приблизно через тиждень денікінці зробили великий прорив на нашому фронті якраз в районі, де оперувала Галицька армія. Наслідком цього вже 17. жовтня наше військо залишило Брацлав, Гайсин, Тульчин. Якраз на цьому засіданні кабінету міністрів, де мала обговорюватися справа «Боротьби», головний державний інспектор В. Кедровський робив доповідь про становище на фронті. Він заявив, що нам бракує набоїв і що наше військо часто відступає, бо не має чим стріляти. Але головна причина прориву на фронті, казав він, є сепаратна політика галицького командування. Галицькі частини наче навмисно весь час відступають перед менш численним ворогом. Кедровський не сумнівався в сепаратних планах галицького командування.

Коли після доповіді Кедровського кабінет перейшов до обговорювання мого внеску, що робити далі з «Боротьбою» — дозволити видавати її чи негайно закрити, то всі члени кабінету висловилися проти закриття, хоч не одобряли різкої форми виступів проти Петрушевича. Як на головний мотив, указувалося на те, що ми своєю дотеперішньою «мирною» тактикою супроти Галицького уряду фактично не досягнули ніяких позитивних наслідків, зокрема не уникли сепаратної політики з боку галицького командування. Тому тепер, коли маємо нові докази того, що провідники Галицької армії знову,

як і перед тим у Києві, хотять накинати нам свої сепаратні рішення, є особлива потреба в органі, який указував би на хиби в Галицькому уряді та командуванні й цим самим помагав уникнути небезпеки, що загрожує цілій нашій дальшій боротьбі. Звичайно, казав на цьому засіданні Д. Одріна, Тарнавський і Курманович не бачать якогось злочину в тому, що орган Галицького уряду й командування «Стрілець» вже три місяці займається критикою й нашого уряду й нашого командування. А коли тепер одна з галицьких газет спробувала заговорити про недостатки, які існують в Галицькому уряді й командуванні, то вони зараз же йдуть до нас з вимогою «покарати злочинців». Після дискусій вирішено «Боротьби» не закривати.

На другий день з фронту вернувся Петлюра. Він покликав мене й схвильований почав говорити, що в галицькій команді не все гаразд і що мусимо бути готові до всяких несподіванок з боку керівників Галицької армії. З приводу дальшого виходу «Боротьби» він лише зазначив, що це внутрішня справа самих галичан і що було б наївно з нашого боку примушувати галицьку опозицію в цей момент «мовчати». Продовжуючи розмову, Петлюра радив мені подумати над тим, чи не слід було б нам на випадок невдачі на фронті вже тепер подбати про будівання мостів через Дністер в Жванці, Могилеві, тощо.

— Ви гадаєте, сказав я йому, що уряд і військо після того, що сталося свого часу з нашим Запорізьким корпусом, захотять іти в Румунію? Чи не краще нам, в разі чого, прорватися на денікінські тили й там продовжувати боротьбу, поки буде можливо.

Петлюра на це нічого не відповів. Але я побачив по його обличчю, що в ньому заговорило почуття старого революціонера. За хвилину він почав з піднесенням говорити, що Денікін нас не переможе, що народ буде з нами, а тому мусимо боротися до кінця. В такі моменти піднесеного настрою Петлюра любив посилатися на різні «втішні» інформації від наших представників зза кордону. Отож тепер, продовжуючи розмову, він сказав, що від голови нашої місії в Букарешті К. Мацієвича він одержав листа з повідомленням, що в найближчому часі на Україну приїде делегація від Антанти, щоб помирити нас з Денікіном. Також з Варшави, казав їй пишуть йому, що Клемансо прислав польському урядові телеграму, в якій пропонує взяти на себе посередництво між нами й Денікіном

для припинення війни та встановлення демаркаційної лінії. Так з надіями на кращу будучину він закінчив свою розмову зо мною.

Тим часом через кілька днів (25. жовтня) з Москви повернувся Пляттен. Він приїхав з позитивною відповіддю. Хоч Денікін, як уже сказано, почав відступати перед більшовиками, але Київ був ще в його руках. Тому московський уряд був заінтересований в тому, щоб якнайскорше навязати контакт з нами для спільної боротьби з Денікіном.

Зміст доповіді, яку Пляттен зробив мені в той же день, був такий:

1. Світська Росія згоджується на військову конвенцію проти Денікіна, як перший крок порозуміння з нами.

2. Світська Республіка готова очистити певні території для зайняття їх нашими військами з тим, що на цих територіях не буде переслідовано більшовиків.

3. В разі нашої на це згоди треба вислати з обох боків уповноважених: з нашого боку до дванадцяті більшовицької армії, з їхнього — до нашої армії, яка розташована найближче до світського фронту.

4. Після цього починаються політичні переговори.

Пляттен заявив, що резолюцію Ц. Комітету комуністичної партії він залишив у командуючого XII-ою армією Муралова, від якого привіз дозвіл на приїзд наших делегатів. Муралов, казав він, має наказ Троцького видати нам після того, як обміняємося представниками, 20.000 рушниць з набоями (по тисячі на кожну рушницю), 12 нових гармат і потрібну кількість кулеметів та амуніції.

В кінці Пляттен поділився зо мною своїми вражіннями, які він виніс від розмов з представниками Галицької армії підчас своєї подорожі через нашу територію. Він сказав, що галицькі старшини дуже займаються політикою і не викликають до себе довіря. Між старшинами й козаками нема ідеологічного порозуміння, у старшин є великий нахил вправо. Лише коло четвєртини старшин ставиться прихильно до нашого уряду, тому невиключені несподіванки. Щоб усунути цей ненормальний стан, він радив дати до галицьких частин політичних комісарів з широкими правами.

Про зміст доповіді Пляттєна я негайно поінформував Директорію і Петрушевича. Запропоновані умови були прийняті. В порозумінні з Петрушевичем, з яким відносини знову унор-

мувалися,⁴⁰⁾ наш уряд негайно вислав військову делегацію до большевицького фронту в складі: Гладкого, О. Красовського і Неїла. Взагалі приїзд Пляттена з Москви сприятливо вплинув на настрої галицького диктатора. Ще в більшій мірі, як раніше, він почав схилитися до тої думки, що іншого виходу нема, як те, щоб битися з Денкіном, зліквідувавши одночасно наш фронт з большевиками. В такому дусі тісної співпраці з наддніпрянським урядом він висловився і на державній нараді, що саме в день приїзду Пляттена відбулася в Кам'янці. Метою наради було: хоч трохи «провітрити» напружену атмосферу, щс, як ми бачили, знову запанувала була в наших відносинах з Галицьким урядом.

Державна нарада була скликана Директорією в порозумінні з урядом і відбулася з участю численних представників нашого громадянства. Крім членів Директорії, уряду і представників Галицького уряду на чолі з Петрушевичем, були присутні заступники політичних партій, професійних і кооперативних організацій, земських установ і т. д. Як раніше підчас прийняття з нагоди оголошення війни Денкінові, так тепер майже всі промовці, що виступили на нараді (Петлюра, Петрушевич, Мазепа, В. Петрів, С. Голубович, А. Крушельницький, Одинець — від Сел. Спільки, П. Феденко — від укр. с.-д., М. Любинський від укр. с.-р., С. Вітик, О. Безпалко та інші) говорили за необхідність об'єднання українських сил.

Дещо несподівана була промова Петрушевича. Відповідаючи, очевидно, авторам статей в «Боротьбі», в яких говорилося проти дуалізму влади, він між іншим сказав: Галицький уряд, громадянство й армія стоять твердо й непохитно на становищі акту Національної Ради з 3. січня 1919 р. і акту Трудового Конгресу з 22. січня 1919 р. про об'єднання обох областей України і утворення Соборної України. Згідно з конституцією Національної Ради, аж до ратифікації акту злуки Українськими Установчими Зборами, Західня Область УНР мусить мати своє територіяльне правительство. Через те і з огляду на інтереси армії та міжнародню ситуацію Галицький уряд не сміє зложити своїх повноважень, аж доки галицьке громадянство не зможе виявити своєї збірної волі в цій справі.

⁴⁰⁾ Петрушевич став знову бувати на засіданнях Директорії з участю представників кабінету міністрів, але поставив умову, що на ці засідання не будуть запрошуватися ні О. Безпалко, ні С. Вітик. Довідавшись про це, Безпалко прислав мені офіційну заяву, в якій гостро протестував проти «неконституційних» порядків і загрожував своїм виходом із уряду.

Але галицьке громадянство — заявляв Петрушевич — леліє ті самі національні ідеали, що й Наддніпрянська Україна, а наддніпрянська армія своєю кровю від Збруча до Києва позначила хрестну дорогу любови до Соборної України. Вона підлягає одному спільному командуванню й спільно з наддніпрянськими лицарями прямує до одної високої мети. В усіх справах нашого державного життя Галицький уряд думає й творить одну волю з урядом Наддніпрянським, а його армія освячує цю святу єдину волю своєю кровю.

Після такої урочистої з'явки Петрушевича навіть представники деяких правих українських груп почали було говорити про необхідність боротьби з Денікіном консолідованим фронтом і збиралися поповнити уряд своїми представниками.

Але заява Петрушевича на державній нараді залишилася без наслідків. Своім постійним хитанням і нерішучістю він стратив авторитет у керівників галицького командування. Вже події в Києві 31. серпня показали, що долею галицької армії керував хтось інший, тільки не Петрушевич. Ще більше ця прірва між диктатором і галицьким командуванням вироста після того, як Петрушевич згодився призначити слідство в справі залишення Києва нашим військом. Це страшно обурило керівників Галицької армії, що звикли до безконтрольного політиканства. Між Петрушевичем і галицьким командуванням настали напружені відносини. З приводу цього один із тодішніх відповідальних членів Галицької армії, Ст. Шухевич, в своїх «Споминах з українсько-галицької армії» (Львів 1929, ч. III, стор. 50), наприклад, пише:

«Переведення слідства ген. Гембачовим у справі київської пригоди випроварило з рівноваги частину Начальної Команди. Посипалися громи на Петрушевича. Диктатора й його оточення уважали за останніх лінтяїв, неробів і не дуже проворних. Всюди йшла лайка на Диктатора, всюди вишукувано колючки, аби післати під його адресою. Зі свого боку урядовці диктатури старалися не лишитися в довгу перед Начальною Командою і робили їй різні пакості . . . Взагалі відносини, в яких минав вересень і жовтень, ставали неможливими і не до видержання».

Нічого дивного, що в таких умовах майже повного відсепарування від свого політичного проводу галицьке командування рішилося на крок, якого, очевидно, сам диктатор не сподівався. В той самий день, як Петрушевич виголосив свою урочисту промову на державній нараді про «одну волю» обох урядів і «одне командування» обох армій, Тарнавський цілком тасно

від штабу Наддніпрянської армії, вислав делегацію до денікінського командування для заключення з ним сепаратного договору.

В інтересах історичної правди треба зазначити, що рішення галицького командування про сепаратні переговори з Денікіном формувалися під впливом тяжких матеріальних умов, в яких опинилася ціла наша армія з наступленням ранньої й холодної зими в 1919 р. Ще в вересні стояла суха й тепла погода, але в жовтні почалися безперестанні холодні дощі, а в кінці місяця упав великий сніг. Він швидко розставав, потім знову напав, аж поки земля змінилася в густе, непролазне болото.

В цих умовах серед нашого війська почала шаліти страшна донів, як уже зазначалося, руйнувала всі наші плани і всю працю пошесть плямистого та поворотного тифу, цих звичайних попутників всіх війн, що провадяться в умовах зруйнованого заплілля. Вже влітку, за браком належної санітарно-медичної організації, в нашому війську траплялися часті випадки захворювання на тиф. Тепер, з наступленням гнилої і холодної осені, ця хвороба стала масово поширюватися в нашій армії, надзвичайно підриваючи її боеву силу.⁴¹⁾ Ситуація погіршувалася тим, що ми не мали в своєму розпорядженні потрібних засобів для боротьби з пошестю тифу. Крім теплого одягу й чобіт, нам особливо бракувало санітарного майна та ліків. Ці предмети, внаслідок зруйнованого господарського життя на Україні, ми могли діставати лише зза кордону. Проте всі заходи нашого уряду в цьому напрямі не мали успіху. Фактична блокада наших кордонів, як уже зазначалося, руйнувало всі наші плани і всю працю. Ми мали закордоном свої торговельні і навіть спеціальні військово-санітарні місії для заupu всього необхідного для нашої армії. Але позитивних наслідків від цих місій не було ніяких.

Як приклад того, як ми гинули через цей бойкот нас „великими державами світу”, наведу такі факти. Як уже зазначалося, нам не вдалося одержати назад від румунів зброю, яку вони забрали у нашого Запорізького корпусу та в інших військових частин в квітні 1919 р. після переходу їх на територію Румунії. Сам румунський уряд був ухвалив постанову про повернення нам цієї зброї і копію цієї постанови ми одержали в Кам'янці.

⁴¹⁾ С. Шухевич у своїх споминах (ч. III, стор. 57) зазначає, що в кінці жовтня 1919 р. в Галицькій армії налічувалося коло 11 тисяч хворих, тобто, коло 22% цілого складу армії. Приблизно такий самий відсоток хворих був в цей час і в армії Наддніпрянській.

Але коли голова нашої місії в Румунії К. Мацієвич на офіційній аудієнції у румунського прем'єра Войтояну звернувся з проханням про переведення цієї постанови в життя, Войтояну йому сказав: „Ми собі нічого не мали б проти того, щоб повернути вам всю зброю. Але боїмося, що ви з своїм військом не втримаетесь на Україні, а тоді зброя попаде в руки большевиків, і ми будемо мати за це великі неприємності від держав Антанти”. Мацієвич запевняв Войтояну, що його побоювання безпідставні. Але це не допомогло, і нам зброю назад не повернули.

Другий факт торкається історії з т. зв. американським майном. Ще в червні 1919 р. наша паризька делегація закупила від Американської ліквідаційної комісії в кредит на п'ять років різне військове майно, що складалося переважно з одягу, різних санітарних матеріалів, білизни тощо, всього на суму коло 8 мільйонів доларів. Це дуже цінне для нас майно було предметом великих надій нашого уряду й армії. Але ні одного вагону цього майна не вдалося перевезти на Україну з огляду на фактичну блокаду українських кордонів.⁴²⁾

Майже одинока медично-санітарна допомога, що прийшла до нас зза кордону, це був санітарний потяг Міжнародного Червоного Хреста з шпиталем на 200 ліжок, що був закуплений Галицьким урядом ще на початку 1919 р. у Відні. Але й цей транспорт прибув до нас вже аж в кінці жовтня через Румунію до Могилева, бо польський уряд не схотів перепустити його через Галичину; тому він тільки на початку листопаду поступив в розпорядження галицького командування у Винниці. До того часу як Галицька, так і Наддніпрянська армія мусіли задовольнятися лише тими дрібними пакунками різного медично-санітарного майна, що іноді привозили нам літаками разом з нашими грішми.

З наступленням осінньої доби навіть потреба в зброї не відчувалася на нашому фронті так гостро, як потреба в санітарно-шпиталевому майні та в ліках. Бо всетаки деяку зброю й амуніцію нашої армії вдавалося відбити від ворога на фронті, а де-що ми приватно купували, головню в Румунії. А санітарного майна та ліків ми при всіх своїх зусиллях не мали звідки діставати. Взагалі треба сказати, що з усіх наших сусідів румуни, коли не рахувати сумної історії з майном Запорізького корпусу, поставились найбільш прихильно до навязання торговельних

⁴²⁾ Про історію заupu й ліквідації цього майна див. статтю М. Добриловського в «Збірнику пам'яті Симона Петлюри». (Прага 1930)

зносин з нами. Румунія не була заінтересована в воєнних успіхах ні „червоної”, ні „білої” Росії, бо як большевики, так і Денікін однаково були страшніші для Румунії, як незалежна Україна. Це примушувало румунський уряд з певною симпатією ставитися до нашої боротьби за свою самостійну державу. На слідком цього вже влітку 1919 р. наше міністерство народнього господарства склало умову з групою румунських банків про постачання для України різних товарів в обмін на наші товари: цукор, збіжжя тощо. А коли почалася війна з Денікіном і вимоги армії збільшилися, уряд ухвалив (7. жовтня) делегувати до Букарешту міністра народнього господарства М. Шадлуна і міністра фінансів Б. Мартоса для урухомлення товарообміну з Румунією.

Майже рівночасно з цим (на початку жовтня) був підписаний торговельний договір з Польщею. Але виконання цього договору почалося лише з нашого боку, в форму вивозу до Польщі коло 20 тисяч пудів цукру. Польща в обмін на це до кінця 1919 р. не дала нам нічого.

Поруч з заходами за кордоном, уряд робив все можливе для організації заготівель для армії власними силами на своїй території. Але й тут на перешкоді ставали різні непереможні труднощі. Крім недостачі грошей, про що вже згадувалося, найбільше давала себе в знаки наша загальна слабкість та невідготованість. Майже всі державні установи були переповнені чужим або непевним з національного боку елементом. Всюди було повно росіян, поляків та помосковцених „малоросів”, що менше всього дбали про українські інтереси. Були випадки, коли наших мобілізованих селян навіть не було кому прийняти на збірних пунктах або, прийнявши, не було чим їх нагодувати та вдягнути. Звичайно мобілізовані розбігалися. А в деяких волостях розпорядження влади в справах, що торкалися мобілізації, залишалися по кілька тижнів без всякого виконання. Про все це наш уряд знав, але за браком людей не було змоги перевести чистку державних апаратів. Пригадую, в цю Кам'янецьку добу я особисто дуже часто почував себе так само, як колись в Катеринославі, коли мені довелося стояти там на чолі губернійної влади в квітні 1918 року. Відчувалося майже повне безсилля організувати владу власними силами.

Фактично ми не мали організованого запілля. В багатьох випадках влада на місцях як цивільна, так і військова існувала лише на папері, бо чужий національно елемент саботував нашу

справу. В цих умовах значні кошти, що видавалися органам постачання армії, не використовувались як слід і часто заготовлені матеріяли через різні зловживання просто не доходили до армії.⁴³⁾ Цей факт в постачанні армії, на мою думку, був найважливіший. Бо навіть при обмежених коштах всетаки можна було багацько зробити для поліпшення матеріяльного стану нашої армії. А так, коли в державних апаратах майже всюди переважав ворожий нашій справі елемент, а на фронті раз-ураз повторялися випадки переходу поодиноких старшин і навіть цілих груп на бік Денікіна, фактично не було кому організувати цю справу, хоч на чолі військового міністерства весь час, починаючи з кінця червня, стояла фахова людина — полковник генерального штабу В. Петрів.

Пригадую, яскравим прикладом цієї нашої внутрішньої слабости був жахливий стун залізниць. Справою шляхів у нас в Кам'янецьку добу керував спочатку М. Шадлун, потім його наступник в моєму уряді С. Тимошенко, обидва інженери з високою освітою, пізніше професори української господарської академії в Подєбрадах (на еміграції). Але до уряду систематично приходили жалоби на те, що потяги не ходять або ходять дуже несправно, спізняються і т. д. Коли ця справа була докладніше з'ясована, то виявилось, що поза загальною руїною транспорту в більшості випадків причиною безладдя була недостача палива. Це торкалося таких багатих на ліси районів, як Волинь, Київщина. Отже самого палива не бракувало, але не було кому організувати заготівлю та довіз дров на станції, де службовий персонал складався переважно з чужого елемента. Наслідком цього залізниці працювали несправно, а матеріяли та майно, що перевозилися для армії, нерідко зникали, невідомо куди. Коли на початку жовтня Галицька армія одержала наказ, щоб перекинути свої всі відділи з північного

⁴³⁾ Цікаво, що постачання армії у нашого противника — Денікіна теж не було на висоті. Так, напр., згадуваний член денікінського уряду Соколов у своїх спогадах (ст. 185, 192) пише: «Рубель катастрофічно падав і грошових знаків ніколи не вистачало; провінціальні установи, залізниці і фронті частини нерідко сиділи зовсім без грошей!... Наша армія була незмінно погано вдягнута й оплачена. При відступі в кожному місці, яке покидало наше військо, противникові залишалися величезні інтендантські запаси, а частини відходили напівроздягнені. Восени вже було ясно, що з наступленням морозів військо буде мерзнути».

Коли так стояла справа постачання в армії Денікіна, якому не бракувало ні своїх підготованих людей, ні широкої матеріяльної допомоги з боку держав Антанти, то що було казати про нашу армію, бідну на свої власні сили й залишену цілим світом на призволяще!

(протибольшевицького) фронту на південний (протиденікінський), то в значній мірі через саботаж залізничників, що були настроєні проти української влади, це пересування тривало мало не цілий місяць. Звичайно все це дуже допомагало денікінцям в боях, що в першій половині жовтня почалися на нашому фронті.

Як уже зазначалося, трохи ліпший апарат постачання мала Галицька армія. Але Галицький уряд і командування весь час нарікали на те, що, мовляв, міністр фінансів Мартос не дає грошей для армії. В дійсності було інакше. Мартос гроші видавав однаково для обох армій, але через недостачу грошових знаків не завжди міг задовольняти вповні вимоги нашого військового постачання, а крім того він брав при цьому на увагу також збіжжя, цукор та деякі інші предмети постачання, що їх Галицька армія, як про це згадувалося, в значній кількості одержала натурою. Галицьку команду все це не задовольняло, і вона почала жалітися, що Мартос спеціально для Галицької армії не дає грошей. Більше того. Назарук та його однодумці стали ширити «інформації», що, мовляв, Наддніпрянський уряд свідомо не дає грошей для Галицької армії, бо хоче викликати в ній незадоволення Галицьким урядом, а тоді повалити диктатуру, щоб мати вільну руку в справах закордонної політики.⁴⁴⁾

Все це була неправда. Гроші видавалися обом арміям, і ніякої різниці між ними не робилося. Зокрема закордонні справи не грали при цьому ніякої ролі. Тому, щоб усунути всі ці безпідставні нарікання та обвинувачення, в кінці вересня, як уже згадано, справа військового постачання була централізована. На чолі об'єднаної інтендантури обох армій поставлено колегію з трьох людей, до якої входив також представник Галицького уряду. Колегія мала право вибирати собі людей з урядовців всіх без винятку державних установ. Крім того, на вимогу голови колегії М. Стасюка, уряд погодився, щоб всі гроші, які поступали в державну скарбницю (за винятком незначних сум на загально-державні потреби), видавалися в розпорядження колегії постачання.

⁴⁴⁾ Деякі мемуаристи вважають, що начебто одною з причин непорозуміння між урядами було те, що міністерство фінансів, згідно з законом 4. липня, відмовлялося видавати гроші Галицькій армії інакше, як тільки через міністерство галицьких справ. Це не відповідає дійсності. Міністерство галицьких справ після того, як наш уряд став на шлях мирної співпраці з Петрушевичем, фактично було фікцією і ніяких функцій щодо фінансування Галицької армії не виконувало.

Наділена такими широкими правами колегія почала свою працю 1. жовтня. Але розчарування прийшло швидче, ніж можна було чекати. Стасюк, якого всі ми знали, як енергійного й діяльного кооператора, не виправдав надій, які покладалися на нього, як на голову новоутвореної колегії постачання. Замість того, щоб почати з меншого, але реального, він захопився широкими планами, притягнув до заготівель для армії кооперативні організації, яким видав ті гроші, що одержав з державної скарбниці для колегії постачання, і цим ще більше загальмував справу. Бо для того, щоб поставити постачання на інші, нові рейки, очевидно було замало днів і навіть тижнів. Тим часом армія потребувала поліпшення свого матеріального стану негайно без зволікань. Справа ускладнялася ще тим, що саме в цей час відчувалася велика недостача в грошових знаках. Сталося так, що один з найбільших літаків (останній, що віз нам гривні зза кордону в кінці вересня) упав на території Румунії. Жадні заходи перед румунами про негайну передачу грошей з літака нашій місії в Букарешті та перевіз їх до Кам'янця не мали успіху.⁴⁵⁾ Тим часом довіз нових гривень зза кордону через наступлення осінніх туманів та непогоди припинився зовсім. А тих грошових знаків, що друкувалися в Кам'янці, не вистачало для задоволення потреб армії.

Так реформа постачання армії не дала бажаних наслідків. Це зараз же використали «фахові» інтенданти, що не були заінтересовані в нових порядках. Вони почали ширити провокаційні чутки, що, мовляв, колегія постачання закупила на 300 мільйонів гривень повідла та варення в той час, коли армія гола й боса. Звичайно це було не так. В замовленнях, які колегія зробила кооперативам, дійсно фігурувало повідло для хворих вояків в шпиталях, тільки не на 300 мільйонів, як це ширилося в армії, а всього на 300 тисяч гривень. Але провокація зробила своє діло: вона викликала обурення й протести як з боку Галицької, так і Наддніпрянської армії.

Вже раніше, як ми бачили, серед галицького громадянства ширилися неправдиві відомості, начебто наш уряд менш уважно дбав про матеріальне забезпечення Галицької армії. Тепер у звязку з невдачами нового органу постачання з боку галицьких інтендантів, сот. І. Цьокана та інших, знову посипа-

⁴⁵⁾ В цей час румуни ще не мали підписаного мирового договору з Німеччиною. Тому ні літака, ні залози, що були німецькі, вони не схотіли випустити. Літак вони сконфіскували, членів залози інтернували, а гроші з літака (300 мільйонів гривень) передали нашій місії в Букарешті; ті гроші дісталися до українського уряду аж в 1920 році.

лись обвинувачення проти нашого уряду в тому, що, мовляв, Наддніпрянська армія одержує теплий одяг та все інше, а Галицька нічого.

Ці обвинувачення робилися в той час, коли наддніпрянське командування криком почало кричати, що наші козаки голі й босі. Так, Сальський в своїй телеграмі з 28. жовтня на імя Головного Отамана, голови ради міністрів і військового міністра повідомляв:

«Маю відомості, що до Камянця прибуло два транспорти грошових знаків, які вже розійшлися, але в доручену мені армію з них попало тільки 11 ½ мільйонів карбованців . . . Наслідки цього: поставки по підрядах припинені, козаки, які як були голі й босі, так і лишилися, вся армія за два-три місяці не одержувала утримання».

І далі: «Значна кількість грошей з прибувших транспортів, як мені відомо, пішла не на задоволення гостро-пекучих біжучих потреб армії, а видана кооперативам на майбутні заготовки для армії. Першою такою заготовкою для армії від кооперативів оказалась конфітури і повидла, це в той час, коли великих зусиль приходиться вживати, аби давати хорим булку; манної крупи для тифозних і досі нема».⁴⁶⁾

Телеграма кінчалася словами:

«Для того, щоб армія могла виконати покладені на неї сучасними обставинами стратегічні завдання, необхідно:

1. Зараз же здобути чоботи, білизну, теплий одяг, яких би грошей це не коштувало.
2. Зараз же дати не менш 20 тисяч рушниць, бо в сучасному складі армія існувати не може, а поповнитися може тоді, коли будуть рушниці.
3. Забезпечити безупинне постачання амуніції.
4. Поліпшити санітарне становище . . .»

⁴⁶⁾ Звичайно, О. Назарук у своїй книзі (ст. 220) з приводу діяльності колегії постачання пише інакше: «Кінець кінців створено одну колегію постачання для обох українських армій, котра мала бути свого рода «диктатурою постачання». Рішено зрвати з дотеперішньою системою і опертись на кооперативи. Міністер Мартос свято запевняв, що зараз видасть тій колегії 100 мільйонів. На тій основі позаключувала колегія контракти, надавала їй завдатки, але Мартос виплатив 50 мільйонів, цілковито поминувши ту колегію постачання, Наддніпрянській армії, а про других 50 мільйонів заявив, що «нема». На тім розбилася властиво діяльність Колегії, бо ні купці, ні кооперативи не хотіли вже з нею говорити». Як бачимо, Назарук малює справу зовсім противно тому, як це було в дійсності.

На другий день по одержанні цієї телеграми. Петлюра прийшов до мене дуже схвильований. Ми разом з ним поїхали до міністра фінансів Мартоса, щоб з'ясувати, чи не можна негайно задовольнити хоч актуальніші потреби обох армій тими грошовими знаками, що друкувалися в Кам'янці. З розмови з Мартосом з'ясувалося, що наша ситуація не була безнадійна, але всетаки тих грошей, що виготовлялися в Кам'янці, було замало для негайного задоволення потреб армій. Тому уряд негайно зарядив реквізицію одягу та взуття в самому Кам'янці (реквізиція по інших містах була переведена раніше.⁴⁷) А на другий день (31. жовтня) Мартос і Шадлун виїхали до Букарешту (бо саме тоді прийшов дозвіл від румунського уряду на їх візд в Румунію) для того, щоб прискорити закуп амуніції та іншого військового майна. Одночасно до нашої місії в Варшаві була послана вимога якнайшвидче закупити в Польщі все, що тільки можливо, для нашої армії. В одному з своїх листів А. Лівичкому до Варшави Петлюра трохи пізніше писав, що «5.000 пар чобіт і плаців і 5.000 рушниць з набоями могли б врятувати наше становище на фронті проти Денікіна».

Але всі ці заходи не помогли. З того часу, як почалася війна з Денікіном, ми незалежно від стану нашого постачання фактично з дня на день котилися до катастрофи. Бо в той час, як Наддніпрянська армія шукала виходу з важкого положення в порозумінні з своїм урядом, керівники галицького командування, не звертаючи уваги на свого диктатора, шукали порятунку власними силами.

Звичайно, коли б в той час проти нас наступав не Денікін, а скажемо поляки, то можна з певністю сказати, що ніякі страхіття тифу та інших несприятливих умов нашої тодішньої боротьби не зломлю б моральної сили провідників Галицької армії і не кинули б її в обійми ворога. А так, при існуванні окремої психології в масах Галицької і Наддніпрянської армії, Начальна Команда Галицької армії пішла по лінії найменшого спротиву, здійснюючи «програму» свого паризького дипломата — В. Панейка. Не треба забувати, що серед галицького воєцтва, як уже згадувалось, весь час було сильно поширене гасло: «Хоч з чортом, тільки не з поляками».

⁴⁷) Наказ про реквізицію теплого одягу був виданий за підписом Петлюри і військового міністра Петрова ще 2. вересня.

Перші відомості про сепаратні кроки галицького командування були одержані в нашому уряді на другий день після державної наради 25. жовтня. Саме в цей час галицьке командування счинило великий галас з приводу того, що, мовляв, через переважаючу силу противника дальше ведення війни є безвиглядне. У звязку з цим до Винниці, де тоді стояла Начальна Команда Галицької армії, виїхали Петрушевич, Петлюра і Сальський. Як потім мені оповідав Петлюра, Тарнавський на цій нараді тримався підозріло і не промовив майже ні слова. Зате молодші старшини з Начальної Команди в один голос заявляли, що стан армії неможливий і що взагалі галицькі стрільці не хотять битися проти Денікіна. З цієї наради Петлюра вернувся дуже занепокоєний. Ніколи я не думав, — казав він мені, — що галицькі старшини в такій мірі заражені політиканством. Боюся, що Петрушевич вже не може впливати на свою армію.

На пропозицію Сальського, на 4. листопада була скликана в Жмеринці ширша військова нарада з участю представників наддніпрянського командування (Сальський, Капустянський, Коновалець, Ю. Тютюнник, Удовиченко, Загородський, Кудрявців), представників галицького командування (А. Ерле, Дм. Паліїв, С. Шухевич, О. Лисняк, О. Букшований та ін.) і представників обох урядів (Петлюра, Петрушевич, Макаренко, Мазепа, Шрамченко). З відповідальних представників Наддніпрянської армії на нараду не міг прибути через серйозне становище на фронті лише тодішній командуючий Запорізькою групою М. Омелянович-Павленко.

Ця нарада була яскравим показчиком настроїв, які в той час переважали в верхах української армії. На мене нарада зробила дуже тяжке вражіння. Було видно відразу, що в команді Галицької армії не все гаразд. Цим пояснювалось, що ні сам Тарнавський, ні начальник штабу Шаманек не приїхали на нараду. Лише потім стало відомо, що в цей час вони вже розпочали сепаратні переговори з командуванням денікінської армії і їх делегати вже навіть вернулися назад, виконавши свої доручення. З приводу цього один з учасників жмеринської наради Шухевич у своїх спогадах (ч. III, стор. 84) оповідає: «Коли 3. листопада я їхав до Жмеринки на нараду, то от. Лисняк зібрав нас усіх в салоні і там обережно оповів, як їздив з Левицьким до Добрармії. Мене обурило це, що говорено не тільки про завіщення зброї, але також про перехід до Денікіна».

Звичайно наддніпрянські учасники наради нічого не знали про ці сепаратні переговори. Не знав, очевидно, і сам Петрушевич. Але з того, що говорили представники Галицької армії на нараді, було видно, що справа переговорів з Денікіном є передрішена.

Нарада почалася під головуванням Петлюри в одній з кімнат штабу Наддніпрянської армії. Спочатку військові представники давали звіти про стан своїх частин. Майже всі вони жалілися на брак теплого одягу та санітарно-медичної допомоги. Оповідали про масові захворювання на тиф, про те, що число хворих з кожним днем зростає все більше і більше. Не вважаючи на це, представники наддніпрянських частин заявляли, що моральний стан війська добрий. Треба лише, казали вони, усунути недостачі матеріяльні. Представники Галицької армії, навпаки, малювали ситуацію, як цілком безнадійну. Єдиний вихід бачили вони — в порозумінні з Денікіном. Різким дисонансом серед цих розпачливих промов галицьких представників був виступ підполк. К. Долежала, начальника військової канцелярії Петрушевича. Посилаючись на приклади інших армій, що виходили переможними з подібних ситуацій, він кликав учасників наради не тратити духа й не впадати в зневіру. Ситуація, казав він, не є безнадійна. Денікін довго не продержиться, тому мусимо всіма способами боронитися, щоб не розсіпатися до того часу, коли ворог остаточно розпадеться.

Це був правильний погляд на справу. Але сталося так, що ні командуючий наддніпрянською армією Сальський, ні начальник штабу Капустянський, що промовляли після Долежала, виразно не піддержували його погляду. Капустянський, говорячи про стратегічне положення на фронті, закінчив свою доповідь песимістичним висновком, що ворог сильніший за нас мілітарно і що ми не маємо куди відступати для того, щоб відпочити та реорганізуватися. Так само Сальський в своїй промові виходив з простого порівняння військових сил нашого фронту з фронтом Денікіна і не брав на увагу загального критичного становища, в якому вже тоді находилась денікінська армія. Тому, указавши на тяжкий матеріяльний стан нашої армії, він закінчив заявою, що, мовляв, військо зробило все, що могло, а тепер політика мусить знайти вихід, як зберегти армію від фізичного знищення.

Слухаючи промову Сальського, я зрозумів, чому Петлюра так довго не хотів звільняти Василя Тютюнника з становища командуючого Наддніпрянською армією. Не було сумніву, що

В. Тютюнник стояв би на цій нараді за продовження боротьби з Денікіном, тоді як Сальський був добрий військовий фахівець в умовах нормального часу, але не зовсім надавався для боротьби в тих умовах, що створилися на нашому фронті в кінці жовтня і на початку листопада 1919 року. На цьому прикладі я побачив, що Петлюра, хоч і не завжди вдало, але вмів вибирати людей відповідно до моменту. Біда була лише в тому, що не було з кого вибирати.

Після промов Капустянського й Сальського стало ясно, що серед військових керівників переважали настрої втоми й відчаю. Всі хотіли передишки, спочинку. Тоді взяв слово я й почав говорити, що тяжка ситуація на нашому фронті — це лише одна сторона справи. Але є ще друга сторона — це загальне становище нашої справи й становище на фронті противника, про що не мусимо забувати, коли хочемо знайти правильний вихід із ситуації. Я указував, що наша справа за кордоном поліпшується, тим часом денікінська армія відступає на польшевицькому фронті, і кінець її неминучий; тому мусимо продержатися ще якийсь час, а тоді перемога буде по нашому боці. В кінці я сказав, що уряд має відомості від голови нашої місії в Букарешті, що не сьогодні-завтра до нас приїде антантська комісія, щоб мирити нас з Денікіном. Отже вже з огляду на це ми не можемо сьогодні вирішати остаточно питання про ті чи інші переговори з денікінським командуванням. Це вирішать представники наших урядів, як тільки зясується справа приїзду антантської комісії.

Після мене говорив Петлюра. Він розвивав ту саму думку, що армія Денікіна швидко розпадеться, а тому кликав продовжувати боротьбу. В кінці спинився на справі постачання армії і сказав: «Коли нашому війську бракує одягу та взуття, то чому не задовольняти цих потреб хоч би шляхом реквізиції в населення? Я переконаний, що енергійні заходи нашого командування могли б тут багато допомогти, щоб вдягнути голіх і босих. Не треба тільки впадати в одчай».

Було видно, що промова Петлюри, як і моя, не знайшли співчуття серед учасників наради. Петрушевич мовчав. Тоді Петлюра, скінчивши промову, оголосив перерву.

Петрушевич зараз же відійшов з представниками Галицької армії на свою окрему нараду. Петлюра і я пішли на збори представників наддніпрянського козацтва, що зійшлися в помешканні залізничного клубу. Коли ми прийшли туди, то велика театральна зала клубу була вже вщерть виповнена коза-

ками. Вже по тому, як нас урочисто зустріли, було видно, що в настроях цих простих вояків була велика різниця в порівнянні з настроями «верхів» нашої армії. Зібрання почалося інформаціями делегатів козацтва про стан нашого війська. Всі указували на недовстачу теплою одягу, головою взуття. Але рівночасно всі заявляли, що козаки вірять Головному Отаманові та урядові і будуть битися до останньої можливості.

На цих зборах ми залишалися щось коло двох годин. Петлюра виступав декілька разів. Він був чудовий промовець для такої аудиторії. Багато козаків плакало. Про становище на нашому фронті він казав, що мусимо продержатися ще якихсь пару тижнів, бо армія Денікіна розпадається, а тим часом зза кордону незабаром надійде одяг і взуття для нашої армії. Відповідаючи на наші промови, козаки урочисто заявляли, що, не дивлячись ні на що, будуть свято виконувати накази і фронту не покинуть.

Коли ми вийшли з залі, Петлюра, звертаючись до мене, сказав: «Ось герої! Їм не треба доказувати, що за Україну мусимо боротися до загибелі».

Тим часом Петрушевич закінчив свою нараду з представниками Галицької армії. Підчас цієї наради він одержав від Тарнавського телеграму, в якій той заявляв, що, коли нарада в Жмеринці не вирішить про потребу негайних переговорів з командою Денікіна, то він буде примушений почати переговори на власну руку. Цей «ультимат» обурило Петрушевича, і він голосно в присутності представників Галицької армії сказав: «Вже з огляду на такий хід справи я щодо ген. Тарнавського й шефа штабу Шаманека витягну якнайдалі конвенції».

На самій нараді з представниками Галицької армії Петрушевич, як оповідає Шухевич у своїх споминах (ч. III, ст. 91) з приводу телеграми Тарнавського заявив: «Пан Тарнавський сміє в так скрутній хвилині ставити мене в таке важке положення і посилає мені погрози. Я вже від часів нещастя в Києві завважав, що Начальна Команда не виконує приказів, що, як треба було згідно Бердичева перекинути сили, то замість робити це відразу, виконувано частками, аби Добармія змогла вибивати наші частини в малих відділах. І багато інших прикладів. Тепер п. Тарнавський телеграфує, що стрільці жадають переходу до Денікіна. Я знаю дуже добре, як виглядає та воля стрільців. Її фабрикують в Начальній Команді і по командах корпусів, так, як захоче п. Тарнавський. Так само не відповідає

правді, аби армія ще не могла видержати один або два тижні. Я маю докладні відомості, що армія витримати може».

В якій мірі ці слова Петрушевича відповідали дійсності, це видно з того, що напр. другий учасник жмеринської наради, тодішній адютант Тарнавського Д. Паліїв, в своїх спогадах («Літопис Червоної Калини», Львів 1930) пише: «Сьогодні, з 10-літньої перспективи розглядаючи ту сторінку історії (сепаратне порозуміння Галицької армії з Денікіном — І. М.), немає думок поділених. Всі стоять на становищі, що політично був це промах, якого не можна допускатися навіть в найкритичніших хвилях (наука pro futuro). З військового становища був це крок наскрізь фальшивий, а поповнено його наслідком злого поставлення розвідчої служби при Начальній Команді УГА. Це й спричинило, що ми дивилися на Денікіна, як на грізну мілітарну силу в той час, як денікінська армія вже відступала на цілому большевицькому фронті, представляючи собою здеморалізовану отару».

Отже провідники Галицької армії дивилися в той час на Денікіна, як на «грізну мілітарну силу», а це не могло не відбитися на рішеннях жмеринської наради. Коли я й Петлюра вернулися з козацьких зборів до свого вагону, то там уже були Петрушевич і Сальський. Петрушевич схвильованим голосом почав нам оповідати, що всі представники Галицької армії дивляться цілком безнадійно на дальшу війну з Денікіном. Навіть Долежаль, казав він, який на спільній нараді був за продовження війни, тепер говорить щось зовсім інше. При цім Петрушевич кілька разів підкреслив, що він ніколи не сподівався, що Тарнавський поставить його в таке прикре положення.

Після короткого обміну думок вирішено дальших нарад не робити. Умовилися на тому, що, коли до 6. листопада не приїде антантська місія з Букарешту, то дозволити командуванню обох армій вислати спільну делегацію для переговорів з командою Денікіна. Приймаючи таке рішення, представники Наддніпрянського уряду і командування мали на увазі, що делегація з участю представників від обох армій буде триматися певних директив і вестиме переговори лише в справі підписання військового перемир'я. На цьому жмеринська нарада скінчилася.

На другий день в Кам'янці відбулося засідання Директорії з участю Петрушевича і представників нашого уряду. Вирішено замість В. Петрова військовим міністром призначити

В. Сальського, а командування Наддніпрянською армією доручити знову Вас. Тютюнникові. Рівночасно Петрушевич, з огляду на відомості про сепаратні кроки галицького командування, дав наказ про звільнення Тарнавського й начальника штабу Шаманека. На їх місце призначено полк. Микитку і полк. Ціріца з підвищенням їх одночасно в ранги генералів.

Тим часом ніяка місія з Румунії не з'являлася. Наші дипломати, як і раніше це не раз траплялося, знову збили нас з пантелику своїми інформаціями. Про історію цих нових інформацій я довідався вже пізніше на еміграції. В Букарешті в той час був французьким послом Камбон. Коли в середині жовтня на нашому фронті почалися бої з Денікіном, він покликав до себе голову нашої місії К. Мацієвича та представника денікінського командування в Букарешті ген. Геруа і запропонував їм, чи не могли б вони поїхати на місце та вплинути на одну й другу сторону в напрямі мирного порозуміння. На це Геруа дипломатично заявив, що, мовляв, він завжди був прихильником об'єднаного протибольшевицького фронту. Але на цьому справа й завмерла. Наш уряд навіть не був поінформований про те, що обіцяна місія до нас не приїде.

Тому, прождавши ще одну добу, Штаб Головного Отамана на другий день (6. листопада), за згодою Петрушевича і нашого уряду, повідомив командуючих обох армій, що їм дозволяється вислати спільну делегацію до денікінського командування для заключення військового перемиря.

Але на другий день стало відомо, що делегація Тарнавського вже підписала сепаратний договір з Денікіном. Катастрофа фронту була доконана.

Негайно були викликані на ст. Деражня, між Жмеринкою та Проскуровом, Сальський, Капустянський і новопризначений начальник штабу Галицької армії Ціріц. З Кам'янця в Деражню виїхали: Петлюра, Петрушевич, Макаренко, Мазепа, Шрамченко. Ціріц привіз текст сепаратного договору, підписаного 6. листопаду на ст. Зятківці біля Гайсина делегацією галицького командування в складі от. А. Ерле, от. О. Лисняка і сот. Ос. Левицького. З боку денікінського командування договір підписали полк. Дубяго, полк. Коновалов і полк. Самборський. Зміст договору був страшний. Так, в ньому говорилося:

«Галицька армія переходить у повнім своїм складі з етапними установами, складами і залізнодорожним майном на сторону російської добровольчої армії і віддається в повне розпорядження Головного Команданта озброєних сил Півдня Росії

через команданта військ Новоросійської області . . . Галицьке Правительство застановляє часово , з огляду на недостачу території, свою діяльність і переходить під опіку російської добровольчої команди. До часу визначення місця його осідку переселиться Галицьке Правительство в Одесу, куди негайно виїде . . . »

Отже згідно з договором Галицький уряд фактично касувався, а Галицька армія переходила в «повне розпорядження» денікінського командування. Коли був прочитаний текст договору, Сальський заявив, що це «ганебна зрада». Петрушевич заплакав. Я звернув увагу Петлюри, що поміж тими, що підписали договір, є також Ерле. На це Петлюра сказав: «Так, нитки цієї справи ведуть до Парижу». Сальський і Капустянський дуже хвилювалися. Сальський ввесь час повторяв, що в чудо він не вірить, а що тепер тільки чудо може врятувати нас.

Підчас дальших нарад зясувалося, що Тарнавський таємно від Петрушевича ще 25. жовтня вислав до денікінського командування своїх делегатів от. Лисняка, сот. Левицького і сот. Г. Курицю, які підписали 1. листопада триденне перемиря на термін до 5. листопада. Через це на жмеринську нараду 4. листопада Тарнавський не з'явився, а на другий день, з огляду на закінчення терміну перемиря, поспішив вислати тих самих делегатів (лише замість сот. Куриці був призначений от. Ерле) для підписання остаточного договору з Денікіном.

З приводу цього свавільного поступовання Тарнавського Шухевич у своїх спогадах (ч. III, ст. 100) пише: «Мені дуже заболів поступок Тарнавського й тому того ж дня я сказав йому:

— Вибачте, пане генерале, але я вважаю цей поступок за невідповідний. Команда армії може в остаточності переговорювати з ворогом тільки в справах, що не доторкають політичних питань. Перехід української армії до москалів — це крок, що може мати дуже далеко йдучі політичні наслідки; про це може рішати тільки уряд, а ніколи Начальна Команда. Диктатор виразно заборонив висилати делегацію перед третьою годиною дня 6. листопада, а ви, мимо цього виразного наказу, вислали її вже нині. Місія мала їхати разом з відпоручником Дієвої Армії, а поїхала сама. Вкінці, які там і не були б відносини обох урядів, то все ж таки обі армії є українські-братні і тому скривати переговори з Добрармією перед Дієвою Армією незручно, тим більше, що ворог може використати спокій на нашому фронті і може всі сили з нашого відтинку перекинути

проти Дієвої Армії і тоді знищить її, тим більше, що Команда Дієвої Армії нічого про висилку місії не знає і не догадується.

На це Тарнавський сказав:

«Я мушу спішитися з переговорами і з заключенням якогось такого перемир'я, бо по лічницях повно наших хорих. Коли б ми відступили, то мусіли б їх всіх оставити на ласку і неласку ворога. Вони попали б в полон, а добре знаєте, яка доля чекала б їх там. Я випровадив армію з Галичини і я відповідаю за її цілість, а не п. Диктатор. Переговори не мають ніякого політичного підкладу, тільки чисто військовий. Команда Добармії не потребує нічого перекидати з нашого відтинку проти Дієвої Армії, бо ця армія і так розлітається і на її розбиття аж надто вистачатиме ті ворожі сили, що є тепер проти неї».

— Все це дуже гарно, — відповів я, — але що важніше, чи ідея чи тих кілька тисяч хорих?

— Ви говорите зовсім як Петлюра — відповів ген. Тарнавський, а звертаючись до полк. Шаманека, сказав до нього . . . — Гляди, Шаманек! Це другий Петлюра!»!

Нарада в Деражні тривала недовго. Було вирішено: Тарнавського, Шаманека і тих, що підписали договір, арештувати і віддати під суд,⁴⁶⁾ а самий договір анулювати і наказати Галицькій армії пробиватися назад.

Але з цих заходів нічого не вийшло. Вже підчас наради в Деражні Ціріц заявив, що, починаючи від 1. листопада, н і один наказ Штабу Головного Отамана не був виконаний галицьким командуванням, а тому, казав він, ледве чи вдасться привести Галицьку армію в боєвий стан і відтягнути її назад з району розташування денікінського війська. Крім того, як потім виявилось, Ціріц був не менш завзятим прихильником порозуміння з Денікіном, ніж Тарнавський і Шаманек. Нарешті сам Петрушевич, як скажу про це далі, анулювавши договір з 6. листопада, вже через кілька днів дав дозвіл новопризначеній Начальній Команді закінчити переговори з Денікіном і підписати остаточний договір.

Наслідком всього цього денікінське командування, скориставшись пасивністю галицьких відділів, негайно почало енер-

⁴⁶⁾ Суд над Тарнавським і Шаманеком відбувся 11. листопада 1919 р. в Винниці. Як оповідає Кравс у своїх спогадах (стор. 67), була це «тільки про форма», бо вислід суду був наперед передрішений. Суддями були виключно галицькі старшини. По дводенній розправі суд видав увільнюючий вирок.

гійний наступ проти решти нашої армії. В цих умовах наддніпрянські частини, напівоточені ворогом, страшно прибиті морально поступованням галицького командування, стали спішно відступати в напрямі Проскурів—Старокостянтинів—Шепетівка, поки не дійшло до цілковитої ліквідації українського фронту.

Коли все це сталося, Петрушевич скликав свою останню нараду в Кам'янці (12. листопада) з участю представників галицького громадянства і деяких членів нашого уряду (А. Макаренка, В. Сальського) і на цій нараді заявив, що мусимо залишити думку про самостійність і шукати порятунку в порозумінні з Денікіном. Лінія Директорії власними силами, казав він, це ризикований шлях. Ми мусимо годитися з Польщею або з Денікіном. З Польщею неможливо, бо вона може забрати собі Правобережну Україну. Росія не є так страшна, як Польща. Треба погодитися на автономію, бо ми ще не досі до самостійности. Україні бракує для державного будівництва освіти, інтелігенції, тому думати сьогодні про самостійну Україну — це просто фантазія!

Цими словами Петрушевич сам дав яскраву характеристику тої політики «малих діл», яку він провадив за допомогою Панейка, Назарука та інших своїх «дорадників». Справді, комукому, а Галицькому урядові в 1919 р. бракувало насамперед ентузіазму, запалу, тої непохитної віри в свою справу, без якої ні один поневлений народ не здобув собі свободи. Провідники Галицького уряду не вірили в справу, за яку боролися. Це було тим головним муром, що розділяв нас з ними і не давав можливости знайти одну мову для спільної боротьби за українську справу.

Дві психології й дві політики, одна — галицька консервативно-партикулярна і друга — наддніпрянська революційно-соборницька, — ось це все власне, а не що інше, як наслідок окремих історичних умов життя в Галичині і на Вел. Україні, було тим головним ґрунтом, на якому виросла кам'янецька драма, що врешті привела до катастрофи цілого українського фронту.

ЗИМОВИЙ ПОХІД

(6. грудня 1919 — 6. травня 1920)

XV. ЛІКВІДАЦІЯ РЕГУЛЯРНОГО ФРОНТУ І ПОХІД НАДДНІПРЯНСЬКОЇ АРМІЇ В ВОРОЖЕ ЗАПІЛЛЯ

Відступ Наддніпрянської армії в район Проскурів—Старокостянтинів. Евакуація Камянця. Відізд Є. Петрушевича, А. Макаренка і Ф. Швеця за кордон. В дорозі між Камянцем і Проскуровом. «Пашківська республіка». Польська криводушність. Події в Проскурові та Війтівцях. Військова нарада в Старокостянтиніві. С. Петлюра збирається за кордон. Переїзд уряду до Любара. Виступ Волоха, Данченка і Божка. Ліквідація регулярного фронту. Любарська декларація уряду. Відізд С. Петлюри у Варшаву. Початок Зимового походу.

Психологічна прірва між провідниками галицькими й наддніпрянськими продовжувала існувати й після листопадової катастрофи. Ціла доба т. зв. Зимового походу була яскравим прикладом того, як дві українські армії, перебуваючи на тій самій території, фактично йшли різними шляхами. В той час, як Наддніпрянська армія після ліквідації українського фронту розпочала сміливу партизанську боротьбу в запіллі ворога, Галицька армія, залишена своїми політичними провідниками на призволяще, безпомічно кидалась то в один, то в другий бік, поки не розсипалась остаточно.

План походу Наддніпрянської армії в запілля ворога постав зараз же після підписання Начальною Командою Галицької армії сепаратного договору з Денікіном. Вже на нараді в Деражні (8. листопада) було ясно, що евакуація Камянця неминуча. В звязку з цим повстало питання, куди відступати нашому війську. Військовий міністр Сальський і начальник штабу дієвої армії Капустанський запитали мене, який вихід намічає наш уряд в цій ситуації. Я сказав, що для нас залишається лише один шлях — відступ на Проскурів — Старокостянтинів. Вони проти цього не мали нічого. Коли ми вернулися в Камянець, то Василь Тютюнник, що саме в цей час був

знову призначений командуючим Наддніпрянської армії замість Сальського, також висловився за те, щоб відступати в околицю Старокостянтинова.

На другий день В. Тютюнник і начальник Штабу Головного Отамана Юнаків виїхали в Проскурів, щоб там разом з Сальським остаточно вирішити, чи ми можемо боронити Камянець і як довго. Але до якогось однодушного рішення вони не прийшли. В той час, як В. Тютюнник стояв за те, щоб відступати на Проскурів і далі на Старокостянтинів, Юнаків і Сальський були проти цього. Вернувшись до Камянця, вони заявили Петлюрі і мені, що вважають наше становище безнадійним, що Камянець боронити не можна й відступати на Проскурів недоцільно. Армія, казали вони, буде лише фізично стомлена, деморалізована й нічого від неї не останеться.

Я вважав, що такий погляд на справу пояснюється нерозумінням нашої загальної ситуації. Тому я запросив до себе Сальського і в розмові з ним зясував мій погляд на наше загальне становище. Я казав, що відступ на Старокостянтинів потрібний нам, як єдиний вихід, щоб хоч на якийсь час продовжити існування українського фронту. А коли нам це не пощастить, тоді перейдемо до партизанської боротьби на тилах ворога. В такому випадку, сказав я, разом з військом має виїхати також провідний осередок з участю відповідальніших членів уряду, в тім числі його, як військового міністра.

На це Сальський сказав, що він не почуває себе придатним до партизанської боротьби, тому не може обіцяти своєї участі в такій справі. На мою думку, сказав він, відповідальніші представники уряду в теперішній ситуації повинні виїхати за кордон і там почекати кращих часів, провадячи відповідну дипломатичну акцію на користь української справи. На цім наша розмова скінчилася.

Тим часом, для ознайомлення з становищем на фронті, до Нової Ушиці виїхали Петлюра, головний державний інспектор Кедровський і державний секретар Шрамченко. На другий день (13. листопада) вони вернулися до Камянця з такими висновками: настрої козаків добрий, відступ на Проскурів можливий. Тоді ввечері відбулося засідання ради міністрів з участю Петлюри і Юнакова для остаточного вирішення цієї справи.

На цьому засіданні я, як головуючий, виступив з пропозицією, щоб негайно почати евакуацію Камянця на Проскурів — Старокостянтинів, взявши з собою лише мінімальний урядовий

апарат; війську дати наказ відступати в тому ж напрямі. Указуючи на критичний стан денікінської армії, я доводив, що кожний день і година мають для нас велике значіння, бо можуть принести радикальну зміну на нашу користь. Я звертав увагу на те, що за відомостями уряду поляки в разі евакуації Камянця збираються обсадити своїм військом лінію Камянець—Проскурів, а це забезпечувало б наше праве крило з боку денікінської армії. Крім того відступ в цьому напрямі гарантував би урядові найлегші зносини з своїми делегаціями у Варшаві і Москві, що виїхали туди незадовго перед листопадовою катастрофою. Тому я пропонував ні в яким разі не поспішати з ліквідацією фронту, а розташуватися на якийсь час в районі Старокостянтинів—Шепетівка і звідти після відпочинку та реорганізації почати нову акцію проти Денікіна. Я казав, що в даний момент для нас всякий вихід можливий, тільки не самоліквідація.

Сальський разом з Юнаковим відстоювали план негайної ліквідації регулярного фронту. Указуючи на безнадійність нашого становища, Сальський пропонував, щоб частину уряду вислати за кордон для продовження дипломатичної акції, а військо і решту цивільних пропустити «струмочками» через фронт ворога і таким способом утворити на Україні осередок повстанського руху, поки не надійде знову слухний час для відновлення боротьби регулярним фронтом.

Я боронив свою пропозицію, Сальський свою. Врешті план Сальського відкинуто голосами всіх проти Сальського і керуючого міністерством фінансів А. Маршинського. Міністр ісповідань Огієнко втримався від голосування. Петлюра на нараді мовчав і взагалі не заняв якоїсь позиції. На нараді вирішено 16. листопада залишити Камянець. Разом з урядом мала виїхати лише частина урядовців. Решта урядовців, а також експедиція заготівлі державних паперів мали залишитися в Камянці. Обовязки головноуповноваженого уряду на тих землях, які поляки збиралися зайняти своїм військом, доручено І. Огієнкові.

Щоб уникнути самовільного приходу польського війська без всяких умов з нашого боку, Штаб Головного Отамана по згоді з кабінетом міністрів послав польському командуванню телеграму, в якій пропонував зайняти район Камянця польським військом з умовою залишення в ньому української цивільної влади, збереження прав українського населення і цілоти дер-

жавного майна Української Народньої Республіки, яке залишається в Камянці.

Тим часом нашому урядові стало відомо, що Петрушевич готується до відїзду за кордон. В звязку з цим у нас виникла думка, чи не настав відповідний момент, щоб нарешті перевести обєднання обох армій. Нам здавалося, що Петрушевич мусів би дати на це свою згоду. Тому на другий день після згаданого засідання ради міністрів Петлюра, Шрамченко і я поїхали до Петрушевича з цією справою. Але Петрушевич рішуче відмовився зректися своєї влади над військом. В розмові з нами він самовпевнено повторив те саме, що вже не раз говорив і раніше: мовляв, бачу лише один порятунок — утворення нового уряду, з яким міг би говорити Денікін. Для нас стало ясно, що всякі надії на обєднання обох армій марні. Це був останній момент нашої співпраці з галицьким диктатором.

На другий день (15. листопада) Петрушевич дав дозвіл новопризначеному командуючому Галицькою армією Микитці й начальнику штабу Ціріцові на підписання окремого договору з Денікіном.⁴⁹⁾ Рівночасно в Камянці відбулося останнє засідання Директорії з участю Петлюри, Швеця, Макаренка і членів кабінету міністрів: Мазепи, Черкаського, Шрамченка, Безпалка і Красного. На цім засіданні ухвалено постанову про відїзд за кордон «в державних справах» членів Директорії А. Макаренка і Ф. Швеця. Згідно з цією постановою на час відсутности Макаренка і Швеця з території У. Н. Р. «верховне керування справами Республіки покладається на голову Директорії Головного Отамана С. Петлюру, який іменем Директорії затверджує всі закони та постанови, ухвалені радою народніх міністрів». Окремою постановою Макаренкові і Швецеві надано широкіх уповноважень.

Вони мали право:

1. Брати участь в Міровій Конференції в Парижі та інших міжнародніх конференціях для заступництва інтересів У. Н. Р.

2. Мати вищий контроль над діяльністю усіх урядових інституцій У. Н. Р. за кордоном і окремих урядових осіб з правом скорочення штатів цих інституцій і зміни розміру утримання персоналу.

⁴⁹⁾ Для нових переговорів з армією Денікіна 9. листопада була вилана делегація з участю представників від обох армій. Але денікінський уповноважений ген. Шілінг заявив, що має доручення говорити тільки з галицькою делегацією. Тоді з дозволу Петрушевича галицькі делегати підписали 17. листопада в Одесі остаточний договір з денікінською командою. Своїм змістом він майже нічим не відрізнявся від попереднього.

3. Заключати прелімінарни договори і політично-мілітарні договори від імени У. Н. Р. з іншими державами і т. д.

На цьому ж таки засіданні була ухвалена постанова в звязку з писаною доповіддю голови варшавської місії А. Лівіцького в справі надання йому остаточних директив. В цій постанові, яку вирішено держати покищо в тайні, говорилося:

«Маючи на увазі всі умови й обставини, в яких перебуває У. Н. Р. в сучасний момент, визнати необхідним дати згоду на встановлення кордонної лінії між У. Н. Р. і Республікою Польською по лінії Бертелемі через територію Галичини⁵⁰⁾ і по річці Турії через територію Надніпрянської України, а в випадку необхідности — по річці Стирі. Зазначений територіальний кордон є той максимум, на який може піти уряд.

Щодо поставленої вимоги негайного принципового визнання урядом в справі аграрній — принципу власности, то визнати можливим лише заявити, що остаточне вирішення принципових і інших основ, на яких має бути переведена аграрна реформа, належить лише Парламенту У. Н. Р.»

На другий день почалася евакуація Камянця. Це був страшний день. Ще напередодні за кордон виїхали члени Директорії А. Макаренко і Ф. Швець. Вдосвіта до Румунії виїхав Петрушевич. Того ж дня рано (16. листопада) помер від тифу міністр здоровля Д. Одрина. Пополудні Камянець покинув Петлюра. Коли пригадати, що ще раніше за кордон виїхали в різних державних справах такі відповідальні члени уряду, як міністр юстиції і керуючий міністерством закордонних справ А. Лівіцький, міністр фінансів Б. Мартос і міністр народнього господарства М. Шадлун, то можна собі уявити, яким важким тягарем лягла на мої плечі ця евакуація нашої столиці. Вже пізно ввечері я почав лагодитись для відїзду на вокзал, коли раптом до мене зявився представник головного польського командування пор. Войнович і заявив, що польські відділи вже прибули до Камянця, щоб зайняти місто. Я сказав Войновичеві, що наш уряд стоїть на тому становищі, яке було зазначене в телеграмі Штабу Головного Отамана до польської команди. На це Войнович відповів, що польські війська якраз мають наказ зайняти Камянець згідно з умовами, зазначеними в телеграмі Штабу Головного Отамана.

⁵⁰⁾ Малася на увазі демаркаційна лінія, що її запропонувала Галицькому урядові 28. лютого 1919 року комісія держав Антанти під головуванням французького генерала Бертелемі. Ця лінія приблизно відповідала тодішній лінії фронту між українською і польською арміями.

Коли я приїхав на вокзал (десь біля 2-ої години ночі), то там вже стояли три урядові потяги, з них один — військового міністерства і другий — міністерства фінансів, готові для відїзду на Проскурів. Члени уряду, а також скорочений штат урядовців вже сиділи в вагонах і чекали, що ось-ось потяги рушать. Але де там! Чекати довелося аж до 3-ої години пополу́дні наступного дня. То казали, що нема паротягів, то шлях був забитий . . . і так без кінця.

По відїзді з Кам'янця справа не покращала. З Кам'янця до Гречан (коло 100 км) ми їхали аж до ранку 19. листопада, тобто зі швидкістю приблизно 2½ км на годину. І це, не вважаючи на те, що на чолі потягу стояв сам тодішній міністр шляхів С. Тимошенко.

Яка була причина такої «швидкості» нашої їзди? Коли не брати на увагу деякої загальної руїни, що настала наслідком раптової катастрофи нашого фронту, то головну роль тут відіграв саботаж залізничних урядовців, здебільшого росіян та поляків. Памятаю, що майже на кожній станції керівникам потягу, в якому я їхав, доводилось дослівно з револьверами в руках виривати у залізничної адміністрації пропуск на дальший проїзд.

Але в Гречанах і далі в Проскурові нас чекали ще більші «несподіванки». Коли ми приїхали в Гречани, то денікінці були вже в Богданівцях (станція за Проскуровом). Петлюра при побаченні зо мною сказав, що становище наше тяжке, бо армія потребує спочинку, тому є небездатна. Взагалі з інформацій Петлюри виходило, що Проскурів кожного дня міг перейти в руки ворога. Я й інші члени уряду стояли за те, щоб урядові потяги негайно їхали далі на Старокостянтинів. Але Петлюра заявив, що мусимо почекати представника польського командування Чарноцького, який їхав сюди з Кам'янця після своєї подорожі до Варшави. На думку Петлюри, Чарноцький мав привезти важні для нас інформації від Пилсудського.

На другий день Чарноцький дійсно приїхав в поїзді військового міністерства разом з Сальським. Ми всі троє негайно поїхали до Петлюри в Проскурів. В моїй присутності Чарноцький зробив доповідь Петлюрі, зміст якої був приблизно такий: Ми, поляки, вас не ліквідуємо, хоч цього домагається Антанта. Ховаючи від держав Антанти своє прихильне до вас відношення, ми примушені йти на такі умови перемир'я з вами,

якими є останні⁵¹⁾), щоб показати, що ми на вас навідаємо. Тому про порозуміння з нами не турбуйтеся — все буде. Умови мира будуть остаточно встановлені через шість тижнів, коли Пільсудський взагалі має вирішити справу цілої Росії. Мусите продержатися цих кілька тижнів. Пільсудський обіцяв допомогти вам всім, чим тільки може.

Продовжуючи свої інформації, Чарноцький сказав, що польське командування згоджується зайняти лінію Камянець—Проскурів з тим, що наше військо може розташуватися в районі Проскурів—Шепетівка—Чуднів. Крім того нам забезпечувався вільний транзит по лінії Шепетівка—Новгород-Волинський (Звягель)—Коростень—Житомир. З большевиками, казав Чарноцький, закладайте покищо тільки військовий союз. Денікін гине. При зустрічі з польським військом він битися не буде. Тільки заявить протест з приводу того, що поляки зайняли Волинь і Поділля, і на тому кінець. Мусите підтримувати контакт з Румунією.

Чарноцький говорив таким тоном і наводив такі мотиви, що трудно було не повірити в щирість його слів. Після цієї його доповіді в сусідньому купе вагону відбулася коротка нарада з участю Юнакова, Василя Тютюнника, Сальського, Чарноцького і моею. Чарноцький знову заявив тут, що лінію Проскурів—Камянець беруть поляки, а наше військо має зайняти район між Проскуровом і Чудновом з вільним транзитом через Шепетівку і Старокостянтинів на Камянець. Словом, обіцянок надавав багато.

Але скоро виявилось, що всі ці солодкі слова Чарноцького були нещирі. В кожному разі вони обійшлися нам дуже дорого. Через розмови з Чарноцьким наші потяги затрималися в Гречанах більше як на два дні. Тим часом становище на фронті так погіршилося, що на Старокостянтинів ми вже не могли відіхати.

Коротко дальший хід подій в Гречанах і Проскурові був такий. 21-го листопада пополудні наші потяги мали вже вирушити з Гречан на Старокостянтинів. В цей час були одержані відомості, що на ст. Климашівка (Пашківська волость) почалося заворушення селян. Станцію заняли озброєні ватаги, які грабували ешелони з військовим майном. Пашківські селяни вже раніше були нам відомі своїми анархічними виступами. Так, на мобілізацію проти Денікіна вони не пішли. Коли у ве-

⁵¹⁾ Йде мова про умови перемир'я з 9 листопада, які були такі ж тяжкі для нас, як і всі попередні.

ресні 1919 року в цю волость був посланий відділ війська, щоб узяти новобранців, то селяни цей відділ роззброїли. Чому? «Ми не йдемо, казали вони, проти українського правительства, але нам набридла війна». Тепер пашківські селяни почали озброєні сутички на ст. Климашівка, бо хотіли покористуватися військовим майном, яке перевозилося в цей час в напрямі на Старокостянтинів.

Після одержання цих відомостей про непорядки на ст. Климашівка, ми вживали заходів, щоб негайно послати туди який-небудь військовий відділ. Але Вас. Тютюнник заявив, що на фронті критичне становище і він не може дати ніякої озброєної сили. Тоді, щоб залагодити справу іншим шляхом, уряд негайно вислав до «пашківців» делегацію в складі Панаса Феденка і Назара Петренка, членів Центрального Повстанського Комітету, що був утворений вліті 1919 р. в Кам'янці для координації та зв'язку з українськими повстанськими організаціями проти большевиків і Денікіна. Обидва вони знали психологію мас і вміли промовляти до розбурханої стихії. Делегація виконала своє завдання. На другий день в с. Климашівці відбулося віче, на якому після промов Феденка і Петренка селяни заявили (і підписали відповідний протокол), що проти українського уряду вони виступати не будуть.

Та було вже пізно! Коли по закінченні віча Феденко зателефонував з Климашівки на ст. Гречани, то там наших потягів вже не було. Сталося так, що ми мусіли покинути Гречани, не дочекавшись повороту делегації. Приблизно години через дві після відїзду делегації, до мого вагону несподівано 'з'явилися керуючий справами Директорії М. Миронович і осаул Головного Отамана О. Доценко. Схвильовані вони заявили, що денікінська кіннота обійшла наших юнаків, які боронили фронт, і знаходиться 3 верстви від Проскурова, що Головний Отаман і Чарноцький їдуть на Чорний Острів і наші потяги мають також негайно вирушити в тому ж напрямі. Потяг Петлюри, додали вони, вже стоїть в Гречанах на лінії Проскурів—Волочиськ.

Я негайно покликав до себе Сальського і Тимошенка, щоб вирішити, як бути. Справа з нашими потягами ускладнялася тим, що дістатися до Чорного Острова ми могли лише через Проскурів, бо тільки звідти можна було повернути на лінію, що йде через Чорний Острів на Волочиськ. Тому Сальський запитав телефонічно В. Тютюнника про становище на проскурівському фронті. Тютюнник відповів, що зможе тримати Про-

скурів до полудня наступного дня. Тоді ми вирішили їхати слідом за Петлюрою через Проскурів.

Але тут знову почався саботаж залізничників. Спочатку нам казали, що паротяг зіпсувався, потім що нема палива, і так везли нас до Проскурова (всього 7 км) аж до 9 годин ранку. Але вершком цього саботажу була подія, що сталася на вокзалі в самому Проскуріві. Коли ми туди приїхали, нас зустрів В. Тютюнник. Він заявив, що має надію вдержати Проскурів ще яких пару годин, але кожну хвилину чекає артилерійського обстрілу з боку денікінців. Тому радив нам якнайшвидче виїздити з Проскурова.

Саме в цей момент із Гречан назустріч нашому поїзду, що вже був готовий до відїзду, раптово виїхав якийсь паротяг, що, не вважаючи на закритий семафор, вривався в наш потяг, розбивши два середні вагони. На щастя, обійшлося без жертв. Але шлях на Чорний Острів, як і на Гречани, був запертий розбитими вагонами.

— Хто це міг зробити? — запитав я Тютюнника.

— Хто ж, як не якийсь денікінець! — сказав він і почав схвильованим голосом говорити, що, мовляв, цих «приятелів» у нас всюди є досить.

Майже дві години довелося чекати, поки шлях був очищений і наш поїзд вирушив на Чорний Острів.

Свого часу, коли в березні 1919 року большевицький уряд переїздив із Харкова до Києва, то харківський «Комуніст» з приводу цього писав: «Радянське правительство і всеукраїнська че-ка переїхали до Києва. Сама історія цього переїзду показує, що в той час Україна уявляла собою суцільне бандитське (повстанське — І. М.) гніздо, через яке можна було не так пересуватися, як пробиватися силою. Не вважаючи на те, що потяг че-ка був дуже добре озброєний, довелося зміцнити його ще одним панцирним потягом і просуватися до Києва з боєм» («Комуніст» з 11. лютого 1923).

Можна без перебільшення сказати, що вся наша боротьба в роках 1917—1920 нагадувала цей большевицький переїзд із Харкова до Києва. Ріжниця була лише та, що нашому просуванню вперёд ставили перешкоди переважно неукраїнські елементи, в руках яких фактично перебували майже всі організаційно-технічні засоби нашої боротьби. Ми не мали своєї технічної інтелігенції, і це нам найбільше шкодило.

Коли ми виїздили з Проскурова, саме в цей час назустріч нам із Гречан їхав потяг міністерства фінансів на чолі з А.

Маршинським. Знаючи від Тютюнника, що денікінці кожної хвилини могли почати обстріл прокурівського вокзалу, я дав розпорядження, щоб обидва потяги спинилися і щоб всі важніші цінності було переложено з потягу міністерства фінансів до потягу ради міністрів. Це затримало нас ще на якусь годину. Тим часом денікінці почали обстрілювати Проскурів. Тоді потяги міністерства фінансів і військового міністерства, не доїжджаючи до Проскурова, повернули назад до Гречан і далі на Гусятин, де переїхали на територію Галичини.

Отже всі три урядові потяги, що прибули з Камянця, виїхали з Проскурова в повній цілості, коли не рахувати тих двох вагонів, що були розбиті. Ніякого грабунку чи грошей, чи якогобудь іншого майна з цих потягів не зробили ні денікінці, ні хтось інший. Тому даремно деякі мемуаристи оповідають про ці події в Проскурові зовсім неправдиві, просто фантастичні речі. Так, напр., Винниченко в своїм «Відродженні Нації» (ч. III, ст. 472) пише, що «уряд з Камянця відступив в напрямі Проскурова по лінії залізниці. Але денікінці гнались за ним неодступно й він мусів кинути поїзд з усією державною скарбницею, яку було розграбовано населенням та денікінцями».

Так само Назарук в своїй книзі «Рік на В. Україні» (ст. 217) заявляє: «Як відомо, денікінці розграбили в листопаді 1919 р. великий скарб Петлюри, в яким було багато золота й цінних паперів англійських, французьких, американських та ін. Десята частина того скарбу була б вистарчила на заосмотрення Галицької армії».

Але «рекорду» досягнув в своєму «Літопису» О. Доценко. Невідомо, на підставі яких даних (бо сам він в той час не був у Проскурові, отже не міг бачити, як воно було в дійсності), він пише (кн. 4, ст. 326): «Добровольці вже наближалися до Проскурова. На станції панував хаос і безладдя . . . розпочався грабїж, посипалися стріли в повітря. Залізничники, як і завжди при таких ситуаціях, порозбігалися, а один з них пустив паротяг, який вривався в вагон з державними грїшми, розбив його і зійшов з колїї. Мазури з околиць Проскурова почали мішками таскати державні грїші, а українські юнаки і поодинокі козаки наповнювали кишені сріблом. Сила народного майна, грїші й архїви залишилися тут для грабежу, пожару і надходячому воровові».

Так пишеться історія! В дійсності ні один вагон з державними цінностями чи з якимнебудь іншим майном не був роз-

битий і ні одна гривня з державної скарбниці не була втрачена. Всі грошові цінності, як уже сказано, ще до обстрілу Проскурова денікінцями були переложені в запакованих скринях з потягу міністерства фінансів до потягу ради міністрів та евакуовані разом з цим потягом під доглядом директора евакуаційного відділу державного банку І. Шарого, І. Паливоди і коменданта потягу сот. Вербецького. На другий день окрема комісія, призначена урядом, в складі: державного секретаря Л. Шрамченка, заступника міністра народної освіти Н. Григорієва, керуючого міністерством пошт і телеграфів І. Паливоди і товариша міністра народного господарства Солодаря, встановила точну суму державних цінностей, що була взята з потягу міністерства фінансів. Ця сума виносила: 190 тисяч французьких золотих франків, 39 тисяч російських золотих рублів, коло 30 тисяч срібних рублів, коло 1½ мільйона рублів різною російською паперовою валютою, 6 мільйонів українських карбованців і 3 мільйона совітських рублів. Ось це був той «великий скарб», про який оповідають наші мемуаристи!

Так, замість Старокостянтинова, наш уряд, слідом за Петлюрою, опинився спочатку в Чорному Острові, потім на ст. Війтівці (18 км від Збруча). Цим була зроблена непоправна помилка. Наш і без того зруйнований фронт попав тепер під останній удар завдяки свідомому небажанню поляків нам допомогти. Ще перед відїздом уряду і Петлюри з Чорного Острова туди приїхав з Волочиська невеликий польський відділ, який зайняв був залізничну станцію. Всі ми гадали, що це початок польської акції згідно з тим планом, про який нам говорив Чарноцький в Проскурові. Але розчарування наступило швидче, ніж можна було чекати.

Чарноцький слідом за нами також приїхав до Війтівців. Але вночі він раптом, нікому про це не сказавши, відїхав на Волочиськ, забравши з собою той військовий відділ, що напередодні прибув до Чорного Острова. Відїжджаючи, він залишив на ім'я Штабу Головного Отамана листа, в якому повідомляв, що польські війська з наказу своєї головної команди мусять «з мотивів стратегічних» відступити за Збруч і там очікувати денікінських військ. Далі в листі зазначалось, що коли б український уряд разом з військом захотів перейти кордони Польщі, в такому випадку ці війська будуть роззброєні. В кінці листа додавалось, що «Шан Головний Отаман може числити на гостинність польського уряду».

Цей лист Чарноцького і його раптовий відїзд були повною

несподіванкою як для уряду, так і для Петлюри, що був усім цим страшно збентежений. Адже ж тепер вже не було сумніву, що це Чарноцький постарався про те, щоб Петлюра й уряд заїхали в цей сліпий куток, з якого вже не було виходу. Правда, ні я, ні інші члени уряду в той час не знали, чому власне Петлюра, без порозуміння з урядом, поспішив відїхати на Чорний Острів. Але О. Доценко в своїому «Літопису» (кн. 4, ст. 327) з приводу цього виразно зазначає: «Відїзд Головного Отамана іменно сюди відбувся для того, щоб не втратити звязку з польським звязковим старшиною кап. Чарноцьким, який був посередником між українською головною командою і головною командою військ польських і мав полагодити цілий ряд питань, дотичних надходу добровольців, евакуації, руху армії на північний захід і вияснити позицію поляків щодо всього цього. Інший звязок на той час був унеможливлений».

Отже Чарноцький блискуче виконав своє завдання, продиктоване йому згори: він наобіцяв нам на словах золоті гори, а фактично поставив нас ще в більш безвихідне становище. Само собою, трохи згодом поляки зайняли ввесь цей район від Збруча до Проскурова і навіть далі на схід, але все це вони зробили вже тоді, коли наш фронт перестав існувати. Цей польської криводушної поведінки я й досі не можу забути. Поляки постаралися все зробити, щоб прискорити ліквідацію нашого фронту.

Після короткого засідання ради міністрів з участю Петлюри вирішено негайно кинути вагони і, скоротивши урядовий апарат до мінімуму, переїзджати автами та кіньми на Старокостянтинів. Уряд скорочено до п'яти осіб: Мазепа, Черкаський, Шрамченко, Безпалко і Красний. Одночасно Петлюра видав наказ армії, щоб всі частини скупчувались в Старокостянтиніві і відходили в напрямі на Шепетівку. Щодо штабу армії було наказано: всім, хто бажає, вирушити походом з армією, решту розформувати.

Петлюра того ж дня відїхав автом на Старокостянтинів. Майже всі урядовці і штабові старшини, між ними от. Сінклер, полк. Капустянський і начальник постачання Бондарівський, під загальним керуванням товариша міністра внутрішніх справ П. Христюка і товариша міністра освіти Н. Григорієва, виїхали до Волочиська і далі в Польщу. Останніми на другий день покинули Війтівці члени уряду і коло 30 чоловік урядовців, які автами і кіньми помандрували на Старокостянтинів. Всі архіви, яких не можна було вивезти, спалено.

Події в Проскуріві й Війтівцях зруйнували той план, що був намічений нашим урядом на останньому засіданні в Кам'янці. Після того, як поляки відмовилися зайняти лінію Проскурів—Дунаївці, наше військо вже не могло спинитися для реорганізації та спочинку в районі Старокостянтинів—Шепетівка. Бо денікінці, захопивши Проскурів, продовжували переслідувати наші частини, що відступали.

Не вважаючи на все це, уряд вважав, що ще не настав час для ліквідації регулярного фронту. Був проєкт розташувати військо десь далі на північний схід і там дати йому спочити. Тому по приїзді (26. листопада) в Старокостянтинів, на спільному засіданні уряду і Петлюри, з участю Юнакова, вирішено продовжити відступ в напрямі на Бердичів, щоб відірватися від денікінців і якнайшвидше ввійти в безпосередній зв'язок з большевицьким військом, що з півночі наступало проти армії Денікіна.

Всі ми дивилися на цей план, як на останній крок для продовження боротьби регулярним фронтом. В разі успішного виконання цього плану, малося на увазі транспортувати потрібну кількість грошових знаків з Берліну через Польщу, а також дістати з Кам'янця через Галичину тих 300 мільйонів гривень (з літака), що в той час уже були в дорозі з Румунії до Кам'янця. Так само урядовців, що залишилися в Кам'янці та в Польщі, був намір перевезти потім сюди.

В згоді з цим планом члени уряду і Петлюра мали виїхати в напрямі на північний схід. Ні Петлюра, ні Юнаків нічого не висловлювали проти такого рішення. В кінці засідання Петлюра повідомив, що на 5 годин в місцевих казармах призначена військова нарада з участю членів уряду, командирів усіх частин і представників від козацтва. «Треба, казав він, підняти настрої вояків та поінформувати їх про те, як стоїть наша справа».

На жаль, ця нарада не дала позитивних наслідків. Вона показала лише, що відступ в тяжких умовах і всі наші останні невдачі на фронті вплинули деморалізуюче на деякі військові частини. Почалася нарада мою промовою і промовою Петлюри про внутрішнє і міжнародне становище. В своїй промові я підкреслив, що наші невдачі зійшлися з моментом, коли почало поліпшуватись міжнародне положення України. Я указував, що плани відбудови монархічної Росії за допомогою Антанти розбилися, армія Денікіна розпадається. В таких умовах наше завдання за всяку ціну вдержатися мілі-

тарно й політично на поверхні життя. Ми не можемо, казав я, йти на чужу територію, ми мусимо вдержати хоч малу частину власної землі і там дати нашій армії відпочити. Тому я кликав прогнати настрої безнадійности й одчаю і після «передишки» знову почати боротьбу з ворогами України.

Петлюра в палкій промові доказував, що наше становище не безвихідне. Нам треба, казав він, вирватись із цього тісного кутка, виспатись і відпочити, а тоді ми підемо вперед. Ми на короткий час відходимо на північ, щоб відтіль рушити на південь проти денікінських частин, які самі розпадаються. Петлюра підкреслював, що ми мусимо зберегти своє військо і що було б помилкою, коли б ми стали базуватися тільки на повстаннях. В нашій боротьбі, казав він, рішальну роль грає регулярне військо. Тому візьмемось всі до праці, щоб в цей тяжкий момент зберегти єдину надію України, нашу регулярну армію.

Після Петлюри говорив командуючий армією В. Тютюнник. Як я вже зазначав, це був ідеалістично настроєний вояк, відданий українській справі. Був він із козацької родини з с. Єньки, Хорольського повіту на Полтавщині. На вигляд суворий, з сірими, щирими очима, він у своїм вояцькім плащі зовнішньо мало чим відрізнявся від простих вояків. За влади Скоропадського йому не було ходу в війську, і тільки за протигетьманського повстання міг В. Тютюнник виступити в перші ряди української армії. Як і Петлюра, він міряв людей своїм ідеалізмом, забуваючи, що саме в час війни виявляються в масах як кращі, ідеальні риси, так одночасно виходять нагору і нахили гірші, відемні. В. Тютюнник любив своїх козаків і старшин, як батько своїх дітей, вірив, що можна обійтись без уживання великої строгости, — і це приводило до того, що він сам мусів пізніше нарікати на недостатню дисциплінованість частин нашої армії.

В. Тютюнник не похитнувся в своїй гарячій вірі в нашу перемогу над ворогами України до остатнього. На нараді в Старокостянтинові він, що носив уже в собі смертоносні бактерії тифу, ще кликав виснажених боями старшин і козаків до дальшої боротьби. В своїй промові він зазначив, що перевтома війська — головна причина того катастрофального стану, в якому опинилася наша армія. Ми відступаємо, казав він, перед ворогом, який не має й 600 багнетів. Тому сором був би нам не продовжувати боротьби до остаточного загину ворога.

Але на цій самій нараді знайшлися й розкладові елементи, як напр. отаман Гайдамацької бригади Волох, широкоплечий бородач з покопаним віспою обличчям, у високій шапці з червоним верхом, словом — якась мішанина українського гайдамаки з донським козаком Омеляном Пугачевом. Як уже було зазначено, Волох ще в березні 1919 року, перед переходом Запорозького корпусу до Румунії, відіграв руйнівницьку роль у нашій армії, бажаючи повернути її до большевиків. З того часу він не перестав хитатися вправо і вліво й тепер, очевидно, рішив остаточно пірвати з армією Української Народньої Республіки. В своїй промові Волох заявив, що він бачить єдиний порятунок для нашої армії — це визнати радянську форму влади на Україні і в союзі з російськими большевиками почати війну проти буржуазії цілого світу. Критикуючи діяльність уряду й командування, він особливо нарікав на «фахівців» української армії. Це вони, казав він, розкрали постачання армії, залишивши вояків без одягу та чобіт. Судячи по формі й по тону промови Волоха, це був одвертий виступ проти Петлюри, як головного отамана армії.

Коли Волох почав говорити про фахівців, Петлюра, що головував на нараді, не витримав і перервав йому промову. Після різкої відповіді, яку дали Волохові Петлюра, я і Черкаський, нараду закрито.

Виступ Волоха на цій нараді показав, що в нашому війську готується нова авантюра. Отже треба було цю авантюру негайно зліквідувати. Для цього була повна можливість. Але коли я почав про це говорити Петлюрі, то побачив, що він ухилився від рішучих заходів. Як колись в Рівному перед виступом Оскілка, так тепер він обмежився лише наказом, щоб Волох з гайдамаками залишався в районі Старокостянтинова в підлеглості командуючому Запорізькою групою. Але Волох цього наказу не виконав. Того ж дня він подався з гайдамаками до Любару, куди якраз мали переїхати Петлюра, уряд і штаб на чолі з В. Тютюнником.

Тим часом я помітив, що виступ Волоха і всі останні події несприятливо вплинули на настрої Петлюри. Завжди бадьорий і повний енергії, він тепер зробився байдужий до всього того, що діялося навкруги нього. Під впливом цих настроїв, очевидно, він прийняв рішення їхати за кордон. В кожному разі тут, в Старокостянтинові, я вперше довідався про намір Петлюри виїхати за кордон. Коли на другий день після згаданої військової наради члени уряду зійшлися в помешканні Пе-

тлюри для спільної з ним наради щодо дальшого плану боротьби, то Юнаків покликав мене в окрему кімнату і почав говорити, що Петлюра, на його думку, мусить виїхати за кордон, що там він може зробити більше для української справи, ніж тут на Україні, де, мовляв, тепер на якийсь час його присутність не є необхідна. Юнаків зазначив при цьому, що без згоди уряду Петлюра за кордон не поїде. Я сказав Юнакову, що поставлю цю справу на обговорення уряду.

Того ж дня я мав ще одну нагоду переконатися в тому, що Петлюра справді переживав в цей час якусь внутрішню кризу й збирався виїхати за кордон. Сталося так, що члени уряду: Шрамченко, Черкаський, Безпалко і Красний після наради у Петлюри виїхали до Любару. Я залишився в Старокосянтинові, щоб написати листа до голови нашої місії в Варшаві А. Лівницького, куди якраз їхав курер. Пізно вночі Петлюра прислав до мене свого осаула Доценка з просьбою, щоб я негайно приїхав до нього в важливій державній справі.

В кімнаті, де відбулося побачення, крім Петлюри був от. Андрій Мельник. В його присутності Петлюра дав мені прочитати проект свого листа до уряду, в якому заявляв, що при тих обставинах, які склалися, він вважає необхідним відійти від державних справ, а тому передає свої уповноваження, як голова Директорії і головний отаман, раді міністрів під моїм головуванням.

Я запитав Петлюру про мотиви такого рішення. Він сказав: «Я бачу, що для збереження нашої армії необхідний контакт з совітською армією, а тут, очевидно, на перешкоді буде моя особа. Крім того контакт з більшовиками напевне вимагатиме зміни нашої політики, а я не хотів би цим компромітувати ні себе, ні до певної міри українського руху, що весь час ішов під прапором справжнього демократизму. Нарешті в теперішніх обставинах все може бути: можуть мене убити десь по дорозі або я можу сам застрілитись».⁵²⁾

Вислухавши Петлюру, я категорично заявив, що відмовляюся прийняти його пропозицію. Я сказав, що вважаю таке рішення помилковим і небезпечним для української справи. В нашій теперішній ситуації, казав я, може бути два виходи:

⁵²⁾ З цих слів Петлюри видно, що він не мав ілюзій щодо своєї подорожі до Варшави. Вже пізніше, на еміграції, мені напр. оповідали, що Петлюра під час свого перебування в Варшаві не раз хотів утікати з Польщі й тільки А. Лівницький, голова української місії в Варшаві, настояв на тому, щоб він цього не робив.

або ліквідація державного центру взагалі, в такому випадку не один з нас може відійти від активної праці, або продовження організованої боротьби, тоді відхід головного отамана зовсім не до речі, бо вояки наші тоді скажуть: «Петлюра покинув поле бою, отож і нам нема чого далі залишатися в армії». Врешті, доводив я, ми ще не знаємо, чи взагалі дійде до якогось контакту між нами і більшовиками. А коли б і дійшло, то це ще не значить, що ми мусимо змінити свою політику.

Мельник відстоював пропозицію Петлюри.⁵⁵⁾ Але після докладнішої розмови Петлюра взяв свою заяву назад.

Цей перелом у настроях Петлюри віщував недобрі наслідки. Вже на другий день, відіжджаючи з Старокостянтинова, я довідався, що в Любарі отамани Данченко і Божко затівають якусь авантюру. Вони ширили інформації, що, мовляв, правительству вже нема, бо всі розбіглися, що Петлюра захворів і кудись виїхав і т. д. Мало того. Вони приступили вже до утворення своєї «влади»: перетворили Волинський Губерніяльний Повстанський Комітет у «Волинську Краєву Революційну Раду» на чолі з місцевим боротьбистом Ковалем і з участю представників від своєї військової групи, в якій начальником штабу був Божко.

Треба зазначити, що «Запорізька Січ» Божка була розформована ще в вересні 1919 року за невиконання наказів, а сам Божко з наказу Вас. Тютюнника був заарештований і відданий під військовий суд. На прозьбу Божка Петлюра видав наказ про його помилування. Але все це не змінило свавільної вдачі Божка, і коли сталася листопадова катастрофа, він разом з деякими іншими «отаманами» став шукати порятунку для України в організації української армії під червоним прапором.

Данченко був людиною авантюрної вдачі. До Любару він попов разом з Божком після того, як в середині листопада, в звязку з катастрофою на нашому фронті, В. Тютюнник призначив його, як волиняка, що знав місцеві умови і людей, головнокомандуючим повстанцями на Волині. Перед тим він командував окремою частиною Запорізької групи. Перед відїздом на Волинь Данченко порозумівся з Волохом і Божком. Всі три «отамани» мріяли про владу «рад» і бачили вихід із

⁵⁵⁾ А. Мельник був в цей час помішником командуючого групою Січових Стрільців Є. Коновальця. З цього я виводив, що Петлюра робив мені свою пропозицію в порозумінні з командою Січових Стрільців.

ситуації в порозумінні з большевиками. Тимто Данченко і Божко йшли тепер в Любарі в спілці з місцевими комуністами.

До Любару я приїхав разом з своїм урядовцем для доручень Ю. Чубуком десь коло 6-ої години ввечері 28. листопада. Саме в цей час там засідала Волинська Рада з участю Данченка і Божка. Довідавшись про мій приїзд, Божко зараз же прийшов до мене. Він мав переляканий вигляд, і видно було, що почував себе ніяково. Признався мені, що Данченкові він не вірить і пішов до нього лише через те, що не було, мовляв, іншого виходу. Я радив йому не звязуватися з Данченком і відійти від нього. Через якийсь час прийшов Данченко і з великою самопевністю заявив мені, що, мовляв, з ним ведуть переговори боротьбисти й представники большевицької влади в Житомирі і що напевне скоро прийде до порозуміння.

З цих розмов з Данченком і Божком я побачив, що якась аванюра дійсно готується. Це був зручний момент для ліквідації їх планів, бо Волоха ще не було в Любарі. Тому, коли на другий день приїхав Петлюра, а за ним В. Тютюнник з своїм штабом, я поінформував їх про ситуацію в Любарі і просив вжити необхідних заходів проти авантюристів. Вони обіцяли це зробити, але не зробили. Петлюра старався мирним шляхом уникнути нового заколоту. Тютюнник виправдувався тим, що всі військові частини були розташовані поза Любаром, в самому ж Любарі находилась лише охорона Головного Отамана та юнацька школа під командою полк. Вержбицького. Тим часом до Любара прийшов Волох з своїми гайдамаками. Це відразу надало сміливості «отаманському тріумвіратові».

На другий день (30. листопада) Волох і Данченко з'явилися до мене неначе з скаргою, що, мовляв, уряд готує проти них репресії. В дальшій розмові заявили, що, на їх думку, нашу справу не можна далі вести старими шляхами, що треба якнайшвидше змінити дотеперішню політику уряду й об'єднатися з большевиками. Інакше, мовляв, вони з своїм військом залишать армію і вийдуть з Любара.

На це я сказав, що уряд добре знає, яку в даний момент треба провадити політику й ніяких протидержавних виступів не допустить.

Після цієї розмови я знову попередив Петлюру і В. Тютюнника, що отаманську затію треба негайно зліквідувати. Але ні Тютюнник, ні Петлюра знову ніяких заходів не вжили.

«Отамани» ставали все сміливіші. На другий день Волох влаштував прилюдний парад своєму війську, вивісивши червоний прапор з написом «Хай живе радянська влада на Україні». Так само свою промову до війська він закінчив большевицькими гаслами. Рівночасно він прислав листа Петлюрі, в якому вимагав відмовитися від влади і передати йому армію.

Тільки після цього був даний наказ юнацькій школі роззброїти військо отаманів, а їх самих заарештувати. Рівночасно наказано Ю. Тютюнникові негайно прибути з своєю частиною в Любар. Але було вже пізно. Ю. Тютюнник не зміг за один день дістатися з с. Мацевичі до Любару, а юнаки під впливом свого командира Вержбицького, що був у змові з отаманами, не виконали даного їм наказу, бо хиталися й не знали, як їм поступити. Цим скористалися змовники й над ранок 2. грудня захопили державну скарбницю (коло 2^{1/2} мільйонів українських карбованців і до 30 тисяч срібних царських рублів), що знаходилась на пошті під охороною юнаків. Був знову даний наказ Вержбицькому відібрати скарбницю й ліквідувати виступ отаманів. Але Вержбицький, замість виконати наказ, скликав мітинг юнаків, на якому прийнято постанову «утриматися від проливу крові». Тоді Петлюра послав півсотню своєї охорони. Але й це не допомогло. Отамани з скарбницею і з частиною охорони Петлюри, що перейшла на їх бік, покинули Любар і подалися з своїм військом в напрямі на Чуднів для зеднання з большевиками.

Щоб уникнути нових «несподіванок», Петлюра, В. Тютюнник з своїм штабом і уряд негайно виїхали до сусіднього містечка Нова Чорторія, де стояли Січові Стрільці.

Події в Любарі показали, що ми, як регулярна армія, існувати не могли. Щоб зберегти решту армії від деморалізації й розкладу, треба негайно переходити до інших форм боротьби. Для вирішення цієї справи з переїздом до Нової Чорторії зібралася нарада з участю Петлюри, членів уряду (Мазепа, Шрамченко, Черкаський) і представників війська (В. Тютюнник, С. Коновалець, А. Мельник). Я виступив з пропозицією, щоб негайно перейти до партизанських способів боротьби. Всі присутні піддержали цю думку⁵⁴).

⁵⁴) Підчас цієї наради були видані уповноваження новій військовій делегації до большевицького командування в складі Ю. Ярослава, Комінського і Н. Петренка, які негайно виїхали в Житомир. Делегація була сформована ще в Любарі в зв'язку з рішенням уряду відступати з військом в район Бердичева.

На другий день в зв'язку з цим рішенням уряд ухвалив окрему відозву до населення України, яку підписав Петлюра і всі члени уряду. Текст цієї відозви виробили О. Безпало та П. Феденко. Вона була підписана в Чорторії, але навмисне датована 2. грудня в Любарі, щоб уникнути немилозвучної назви «Чортория». Ось ця відозва:

«Від Правительства Української Народньої Республіки.

В будуванні Самостійної Української Народньої Республіки в цей момент кінчається один період — період нечуваної героїчної боротьби і великих страждань українського народу. Доля судила, що український народ на шляху до самостійного життя не мав реальної підтримки серед держав світу. Територія України вважалася і вважається, як принадна здобич для кожного, хто може свої бажання піддержати оружною силою, а не як хата вільного українського народу і свободних, рівноправних меншостей цієї країни.

Російські комуністи бажують за допомогою матеріальних багатств України піддержати свою Совітську Республіку. Російські контр-революціонери почали відновлення російської царської імперії походом на Україну. Імперіялістичні держави Європи будують свою політику на Сході через поневолення України. Тому не дивно, що український народ, полишений лише на власні сили, не міг досі твердо стати на ноги в будівництві своєї держави.

З моменту евакуації Києва, після повалення гетьманського насильства, Українська Народня Республіка була вічно під страшною загрозою захоплення ворогами. І лише завдяки надзвичайному героїзмові народу і війська держалися ми проти наших противників.

За час цієї боротьби в боях полягло велике число нашого вояцтва, а ще більше вірних синів України гинуло від усяких заразних хвороб. Держави світу не тільки байдуже дивилися на те, що український народ гине без всяких санітарних засобів, а навіть забороняли привозити на Україну потрібні нашому війську лікарства.

Правительство Української Народньої Республіки і республіканське військо, які заводили лад і порядок на території України, не були в силі виконати свої завдання, бо буржуазно-демократична Європа відрізала нашу територію від взаємовідносин з світом, в наслідок чого наш край знову кинутий в чорну, страшну анархію.

Через все те наше державне діло стояло многократно перед катастрофою: в січні 1919 року — в Києві, в лютім — в Винниці, в травні — в Волочиську, в червні — в Камянці. Все це етапи українського народу по дорозі на Голгофу.

Бичований і знеможений піднімався він у своїм завзятті до свого самостійного життя, до нових спроб стати вільним і рівноправним громадянином світу. І напевно наше робітниче і селянське військо виконало б свої завдання, коли б тяжкий іспит історії не знесилив матеріально і морально наших організованих сил.

Перехід Галицької армії на сторону Денікіна поставив нашу армію в надзвичайно тяжке стратегічне положення, бо одночасно з передачею ворогові сили військового майна для його наступу була відкрита наша головна комунікаційна лінія.

Це примусило державний апарат нашої Республіки і військо залишити район Камянця, Проскурова та Старокостянтинова і перейти в місцевість, де наша армія могла б відпочити, поправитись і знову, як організована і дисциплінована сила, піти в наступ проти ворога. Відступ армії в тяжких умовах розстроїв наш державний урядовий і фінансовий апарат і зруйнував постачання армії.

В цей критичний для української державности момент, коли наша армія зосереджувалася в районі містечка Любара, купка авантюристів, прикриваючи свої плани совітськими лозунгами, задовольнила свої хижацькі заміри тим, що зрадницьки ограбувала державну скарбницю. Цим наша армія поставлена в ще більш скрутне матеріальне становище.

В звязку з зазначеним станом річей Правительство Української Народньої Республіки заявляє, що воно тимчасово переходить на інші способи боротьби за нашу державність. Військо одержить від вищого командування ті завдання, які воно повинно надалі виконувати. Правительство Республіки для державного діла перебуватиме в певному місці, щоб, маючи звязок з народом і військом, керувати справами України і заступати її перед другими державами і народами так, як цього будуть вимагати інтереси нашої Республіки.

Правительство не припиняє своєї діяльності і доложить всіх сил, щоб боротьба українського народу за визволення була доведена до успішного кінця.

Панські порядки нового гетьмана генерала Денікіна вже підняли проти себе весь трудящий народ України . . . Понад Дніпром ідуть великі повстання українського народу проти

російських чорносотенних завойовників. Окрім повстання в тилу добровольчої армії, її силу підриває наступ червоної армії із Східної Росії.

Господаруванням чужоземців Україна доведена до крайньої руїни і безладдя. Народ України і наше республіканське військо знає, що в большевизмі порятунку немає. Большевицький комунізм на українському ґрунті не приймається, він може посягти тільки нову міжгромадянську війну, нове кровопролиття, втретє знищити Україну матеріально.

Вояки Української Армії і весь народ України! Нехай ваша віра в нашу народню справу не захитається ні на мить.

Тяжкий момент, який переживає наш рідний край, вимагає від вас великої саможертви. Але ніщо на світі не дається без боротьби. Двохрічною своєю боротьбою з ворогами України ви поважно поставили перед усім світом справу визволення нашого народу. Всесвітній соціалістичний конгрес в Люцерні 8-го серпня цього року одногосно признав Українську Самостійну Республіку. Весь світ дивується нашій впертій і невпинній боротьбі з своїми ворогами за національну і соціальну справедливість.

Успіхи наших ворогів не довговічні, бо на чужі гроші і чужою допомогою, а не своєю внутрішньою силою держиться армія Денікіна. Українська Народня Республіка держиться своїми власними силами і наперекір нашим лютим ворогам вона буде жити вільно і самостійно. Як раніше, так і тепер нашим кличем буде Самостійна Народня Республіка. Тільки в самостійній республіці може трудящий народ України, без різниці національностей, здобути собі землю, волю і громадянські та національні права.

Нехай живе вільний народ України і його Незалежна Народня Республіка!»

На другий день (4. грудня) до Чорторії прибули командуючі всіх груп для остаточного вирішення справи. Відбулося спільне засідання уряду і представників війська з участю Петлюри, В. Тютюнника, М. Омеляновича-Павленка, С. Коновальця, Ю. Тютюнника, О. Загородського, Е. Мишківського, А. Долуда і В. Трутенка, який заступав хорого на тиф О. Удовиченка. Була прочитана відозва уряду до населення. Представники війська заявили, що зміст відозви відповідає настроям армії. Ю. Тютюнник, даючи звіт про стан Київської групи, зазначив, що дух і віра в справу не погасли у війську і що є велике бажання продовжувати боротьбу. Коновалець

повідомив, що група Січових Стрільців вирішила демобілізуватися, бо Січові Стрільці перевтомлені, вважають дальшу боротьбу за безвиглядну і не бачать доцільности продовжувати збройну боротьбу в партизанських формах. Омелянович-Павленко заявив, що настрій в Запорізькій групі бойовий, протибольшевицький, але для остаточного рішення справи він мусить порадитись з своїми підлеглими. Те саме сказав Загородський за Волинську групу і Трутенко за 3-тю дивізію. Тоді призначено ще одну нараду на 6. грудня, на якій мав бути ухвалений план військових операцій і спосіб звязку з урядом і військом.

Але на цій нараді Петлюра вже не був присутній. Сталось так, що на другий день він раптом виїхав до Варшави. Очевидно, вже в Старокостянтинові він вирішив їхати за кордон і, не порозумівшись з урядом, готувався до цієї подорожі. Так, напр., ще з Любара за кордон виїхав осаул Ф. Крушинський з дорученнями до Варшави.⁵⁵⁾ В уряді я порушив питання про подорож Петлюри за кордон лише в Чорторії, після того, як вирішено про ліквідацію регулярного фронту. Всі члени уряду (це було 5. грудня) висловились в тому напрямі, що на цей переходовий час подорож Петлюри за кордон є доцільна. Указувалось на те, що в звязку з ліквідацією українського фронту треба насамперед зберегти міжнародне становище України, а головнo запобігти хаосу та дезорганізації серед наших місій за кордоном. Крім того малось на увазі, що за допомогою Петлюри вдасться перевести за кордоном хоч невеликі формування з наших полонених⁵⁶⁾. Для координування діяльності Петлюри з урядом ухвалено делегувати за кордон двох членів уряду: Л. Шрамченка і О. Безпалка⁵⁷⁾.

⁵⁵⁾ Про те, що Ф. Крушинський був делегований за кордон, уряд наш знав, і я сам підписував йому уповноваження в Любарі (напередодні виступу Волоха) «на предмет переведення військових формувань за кордоном та перевезення їх на Україну». Але про те, що він мав від Петлюри окреме уповноваження «в державних справах до Варшави» і зокрема до Пілсудського (див. «Літопис» Доценка, кн. 4, ст. 349), мені нічого не було відомо.

⁵⁶⁾ Як відомо, в той час за кордоном, в Угорщині, Німеччині, Італії та деяких інших державах, знаходилась досить значна кількість полонених українців з часів світової війни. В одній лише Італії восени 1919 року зареєстровано їх понад 35 тисяч чоловік. Для організації та перевозу цих вояків на Україну в Італії, як уже було зазначено, існувала окрема українська місія на чолі з О. Севрюком.

⁵⁷⁾ Не знаю, чим це пояснити, але Петлюра про свій відїзд з України в одному з своїх листів до наших послів за кордоном з 4. березня 1920 р. (див. «Літопис» Доценка, кн. 5, ст. 380) писав:

Та саме коли це засідання уряду закінчилося, Петлюра покликав мене і сказав, що на завтрішній військовій нараді він вже не зможе бути. Він показав мені листа від Крушинського, який повідомляв, що Пилсудський дозволив вільний проїзд до Варшави Головному Отаманові, начальникові його штабу та двом його осаулам і що сьогодні ввечері буде готовий для них окремих вагон в Шепетівці. «Я мушу, — сказав Петлюра, — їхати сьогодні, бо потім може розбитися вже налагоджений план переїзду». Я поінформував Петлюру про постанову уряду, зокрема про те, що Шрамченкові і Безпалкові доручено їхати разом з ним. Петлюра, очевидно, був проти цього, бо сказав: «Для Шрамченка і Безпалка ще треба просити дозволу на їх вїзд до Польщі і в разі відмови можуть бути неприємності». Петлюра просив мене прийти до нього перед відїздом, який був призначений на 9-ту годину вечора.

Виходячи від Петлюри, я нагадав йому, що на завтрішній військовій нараді, між іншим, має рїшатись справа призначення нового командуючого армією в звязку з новими завданнями, які одержує військо. Я просив Петлюру побачитися до свого відїзду з В. Тютюнником і залагодити цю справу. Він обіцяв це зробити.

Коли в призначену годину я прийшов до Петлюри, то він уже був готовий до відїзду. Привітавшись зі мною, він приніс з сусідньої кімнати звичайну козацьку шинелю і, даючи мені, сказав: «Ось вам, Ісааку Прохоровичу, моя шинеля. Візьміть її з собою в дорогу. Це шинеля щаслива. Ось дивіться, — сказав він, показуючи на дірку в передній частині шинелі приблизно на висоті грудей, — куля пройшла через шинелю, а мене не ранила. Це було, коли ми боронили київський арсенал від большевиків. Я певен, що й вам вона придасться. Тільки, бонь Боже, не загубіть її і привезіть назад».

Я взяв шинелю, подякував. Вона дійсно придалася мені потім підчас подорожей по Україні. Але в цей момент мене турбувала справа завтрішньої військової наради. Тому я спи-

«Мій відїзд з України стався внаслідок військово-державної наради за участю п. п. Міністрів, Начальників всіх Дивізій Дієвої Армії в м. Любарі 3-го грудня 1919 року (йде мова, очевидно, про нараду 4. грудня в Чорторії, бо ніякої «військово-державної наради» в Любарі не було — І. М.). Нарада та під моїм головуванням прийшла до необхідности — перемінити методи провадження боротьби з ворогами української державности, а мені виїхати за кордон для провадження державної акції».

Це твердження Петлюри помилкове. Нарада 4. грудня зовсім не займалася справою його відїзду за кордон.

тав Петлюру, чи він залагодив справу з командуючим армією. З неясної відповіді Петлюри я побачив, що справа не залагоджена. Тоді я запропонував йому та Юнакову, який був присутній при цій розмові, щоб вони написали наказ про призначення Омеляновича-Павленка командуючим армією, а Ю. Тютюнника його заступником. Вони це зробили.

Оскільки я знав М. Омеляновича-Павленка і Ю. Тютюнника, вони, на мою думку, найбільше надавалися для керування армією в нових умовах: Омелянович-Павленко був добрий військовий фахівець, а Ю. Тютюнник — талановитий, досвідчений партизан, який до всього того досить добре розбирався в тогочасній політичній ситуації на Україні. Тому, коли Петлюра і Юнаків підписали наказ про їх призначення, я був спокійний за долю нашої армії в запіллі ворога.

За півгодини Петлюра відіхав. Які він мав плани, покидаючи Україну, мені осталося невідомим. Відіхав спокійний, мовчазний. Ані слова не сказав ні про те, що маємо робити на Україні, ні про те, яка саме мета його подорожі за кордон⁵⁸⁾.

Після раптового відїзду Петлюри Шрамченко і Безпалко відмовилися їхати до Варшави.

День після відїзду Петлюри був для мене дуже тяжкий. Багато сил треба було докласти для того, щоб і ті рештки армії, що залишилися (коло 10.000 людей), не розійшлися, хто куди хотів. Причиною невдоволення військових був несподіваний відїзд Петлюри за кордон.

Вже з ранку до Чорторії зіхались всі командуючі групами для остаточного вирішення справи дальшої боротьби. Довідавшись, що В. Тютюнник занедужав і лежить хворий (саме тоді у нього починався тиф, від якого він незабаром, 19. грудня 1919 року, помер в Рівному на Волині), я пішов до нього, щоб умовитися щодо військової наради, яка мала того дня відбутися.

⁵⁸⁾ О. Доценко в своїому «Літопису» (кн. 4, ст. 350) пише, що нібито Петлюра, відїзжаючи за кордон, «давав останні розпорядження правительству про те, що мають робити на Україні, про зв'язок та про план своєї роботи за кордоном» і т. д. Це рішуче не відповідає правді. Взагалі треба сказати, що автор «Літопису» дуже «вільно» описує перебіг подій та фактів і своїми оцінками та коментарями до тих документів, які подає в своїй книзі, лише затемнює справжній хід революційної боротьби на Україні. Що правда, він намагається всюди виправдати, захистити Петлюру. Але, на мою думку, Петлюра такої «оборони» не потребує.

У Тютюнника я застав Є. Коновальця. Обидва вони зустріли мене якись невдоволені. Коновалець зараз же мене запитав: «Пане премєре, де Головний Отаман?»

Я подивився на їх обох і зрозумів, у чім справа.

— А хіба ви, сказав я, не бачились вчора з Головним Отаманом і не говорили з ним перед його відїздом?

— Не бачились і нічого не знали про його відїзд.

Я поінформував їх, як стояла справа з відїздом Петлюри. В. Тютюнник обіцяв прийти на нараду, але заявив, що є перетомлений і хворий, тому просив звільнити його надалі від обовязків командуючого армією.

Нарада відбулася під моїм головуванням, в дуже напруженій і тяжкій атмосфері. Крім членів уряду, були присутні всі командуючі групами на чолі з Василем Тютюнником. Особливе хвилювання серед учасників наради викликала вістка, що поляки захопили наш броневик на сусідній станції Миропіль і забирають також майно нашого постачання, заявляючи при цьому, що роблять це з наказу Головного Отамана⁵⁹). З великими труднощами вдалося довести нараду до кінця. Вирішено одногосно почати похід в запілля ворога.

На мій запит, чи бажано, щоб правительство перебувало постійно при війську, командуючі групами висловились проти цього. Указували на те, що це притягало б увагу ворога до армії, а крім того звязувало б рухливість частин, яка мусить бути якнайбільшою при партизанській боротьбі. Тому ухвалено, що уряд має перебувати окремо від армії, але делегує до кожної дивізії своїх політичних референтів, які мали провадити політичну роботу серед населення і піддержувати звязок з правительством.

З новим командуючим армією я умовився, що представники уряду і армії в міру потреби будуть зїздитися для взаємного контакту. Перша така зустріч була призначена в Липівці 15. грудня. Референтами до армії я призначив: П. Феденка, В. Скляра, Ю. Чубука, М. Герасима, Загурського, М. Левицького і В. Совенка. На цьому нарада скінчилася. Члени уряду покинули Чорторію.

Того ж дня армія вирушила в Зимовий похід.

⁵⁹) Поляки дійсно взяли тоді на ст. Миропіль наш броневик, бо без цього відмовлялися перепустити «якогось» там українця. Петлюра їхав до ст. Полонне під чужим прізвищем.

XVI. ГАЛИЦЬКА АРМІЯ НА РОЗДОРІЖЖІ.

«Нова політика» російських большевиків на Україні. Останні дні денікінської влади у Вінниці. Моє побачення з Ю. Тютюнником у Липівці. Договір 24. грудня 1919 року про злуку обох армій. Відозва «Всеукраїнського Революційного Комітету». Нова хвиля українського радянофільства. Боротьбисти і Волох. Плани українських соц.-революціонерів і нарада членів уряду У. Н. Р. в Літині. У Вінниці перед приходом большевиків. Невдала подорож до армії. Нарада в Брацлаві. Перехід Галицької армії до большевиків. Відхід українських соц.-революціонерів від активної праці в уряді. Моя подорож до Камянця.

В той час, як Наддніпрянська армія починала свій героїчний марш в запілля ворога, совітська Москва готувала нову окупацію України. На цей раз, під впливом своїх помилок та невдач, які виявилися в 1919 році, московські большевики йшли на Україну з новими гаслами і новою національною політикою, щоб потягнути українські народні маси за собою.

Вже 6. грудня, тобто саме в день початку Зимового походу, Центральний Комітет російської комуністичної партії ухвалив постанову, якою фактично була започаткована доба т. зв. «українізації України». В цій постанові говорилося:

«Неухильно переводячи принцип самоозначення націй, Центральний Комітет вважає необхідним ще раз підтвердити, що російська комуністична партія стоїть на становищі признання самостійности української соціалістичної совітської республіки.

З огляду на те, що українська культура (мова, школа й т. д.) на протязі століть придушувалася царатом і експлуаторськими клясами Росії, Ц. К. російської комуністичної партії ставить в обовязок усім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови й культури. Оскільки на ґрунті многовікового пригноблення серед українських мас спостерігаються націоналістичні тенденції, члени російської комуністичної партії обовязані ставитися до них з надзвичайною терпимістю й обережністю . . . Члени російської комуністичної партії на тери-

торії України повинні . . . учитися і зноситись у всіх радянських установах рідною мовою, протиділаючи спробам штучними засобами відтиснути українську мову на другий план, прямуючи, навпаки, перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти працюючих мас».

І далі: «Негайно мають бути вжиті заходи, щоб у всіх радянських установах була потрібна кількість урядовців, які знають українську мову, і щоб надалі всі службовці вміли говорити по українськи» .

В цій же постанові в справі земельної політики на Україні наказувалося: «Радянські господарства будувати тільки в необхідних розмірах, рахуючись з життєвими інтересами місцевого селянства. В справі обєднання селян у комуни, артїлі й т. ін. суворо переводити політику партії, яка не припускає в цьому відношенні ніякого присилування, передаючи це виключно на вільне вирішення самих селян і суворо караючи за всякі спроби внести в цю справу засоби примусу».

В згоді з цією постановою Троцький видав проклямацію до червоних російських військ, що наступали на Україну, в якій заявляв, що червона армія йде на Україну для «визволення, а не поневолення». Проклямація кінчалася словами «Нехай живе совїтська незалежна Україна».

Так само Ленін у своєму «листі до робітників і селян України з приводу перемоги над Денікіном» з 4. січня 1920 р. писав, що «незалежність України визнана і всеросійським центральним комітетом Російської Соціалістичної Федеративної Совїтської Республіки, і російською комуністичною партією».

Отже український національний рух, що з такою силою виявився в 1919 році, примусив звернути на себе увагу російських большевиків. Ще не так давно провідники російської комуністичної партії вважали українську мову й культуру за «реакційну вигадку української буржуазії». Тепер вони самі мусіли признати українські культурно-національні домагання і навіть проклямувати гасло «самостійної України». Так само в земельній політиці, замість примусової комуни, вони заговорили тепер про «вільне вирішення» цієї справи самими селянами.

Всі ці «українофільські» заяви російських большевиків були очевидною уступкою українським масам. Але фактично вони мали своїм завданням п р и с п а т и увагу цих мас. Вже в своїй згадуваній резолюції російська комуністична партія недвозначно проголошувала, що «найважливішим завданням

совітського будівництва на Україні» є — відібрати зброю у населення і «зосередити її в руках робітничо-селянської червоної армії», тобто іншими словами, знову окупувати Україну.

Не вважаючи на це, «нова політика» Совітської Росії на Україні посіяла великі ілюзії серед деяких українців. Багато навіть визначніших українських діячів повірило в щирість большевицьких заяв і почало кликати всіх до мирної співпраці з большевицькою Москвою. В атмосфері цих соціо-фільських настроїв, як серед галичан, так і наддніпрянців, проходить майже ціла доба Зимового походу, поки життя не показало, що комуністична Москва, поза всякими солодкими словами та деклараціями, в дійсності продовжувала переводити свої старі загарбні плани супроти України.

Свій похід в запілля ворога Наддніпрянська армія почала проривом денікінського фронту на лінії між Козятиною і Калинівкою і далі швидким маршем в напрямі на південний схід. За тиждень армія була вже в районі Липівця. Це викликало величезну паніку серед денікінців. Уже й без того на територіях, зайятих денікінською армією, фактично панувало безвластя. Тепер несподіваний вихід нашого війська в район Липовецького повіту спричинився до ще більшого хаосу й руїни в денікінському запіллі. Я мав нагоду сам спостерігати це підчас своєї подорожі з Винниці до Липівця в середині грудня 1919 року.

З Нової Чорторії я приїхав до Винниці, коли там ще не було відомо про похід нашої армії в запілля ворога. Місто було переповнене денікінським військом. Але вже за два дні (14. грудня) почалася евакуація Винниці. Саме в цей час я мав їхати в Липовець для побачення з командою нашої армії. Тому що візника не можна було знайти, я пішов пішки, взявши з собою одного з колишніх козаків української армії. Аж до самого Липівця (коло 40 км.) ми не бачили ніяких ознак денікінської влади. Лише по деяких селах, як Гуменне, Михайлівка тощо, стояли галицькі частини. Селяни жалілися, що, крім реквізицій та грабунків, вони ніякої влади не чують і не бачать.

Всюди, де ми проходили, панувала страшна пошесть тифу. Рідко можна було знайти хату для ночівлі, де б не було хворих; смертність була дуже велика. Селяни оповідали, що

світова війна забрала менше людей, ніж ця пошесть тифу. Були родини, де майже всі повмирали або лежали хворі на тиф. Умирили переважно чоловіки середнього віку.

Недалеко перед Липівцем ми довідалися від одної селянки, яка йшла з міста, що в минулу ніч всі представники денікінської влади раптом покинули місто, бо в селі Вахнівці, недалеко від Липівця, ночувало «військо Тютюнника». Селянка не помилилася. Коли ми прийшли до Липівця, то якраз з другого кінця міста входила кіннота Київської групи. Слідом за нею приїхав начальник групи Ю. Тютюнник разом з політичними референтами П. Феденком, Ю. Чубуком і В. Склярем.

Омелянвич-Павленко не міг приїхати, тому прислав мені листа (з 14. грудня), в якому між іншим писав: «Наш рух покищо для всіх повна несподіванка і при удачі буде мати для лівого крила денікінської армії великі наслідки. Залізниця Козятин—Винниця в деяких місцях була зруйнована; постачання 14. дивізії попало в наші руки — єсть полонені. Коли у добровольців маються резерви, то в районі Липовець і ст. Погребище можуть бути серйозні бої. Коли цього не буде, крах лівого крила добровольців — обов'язково. Галичани ставляться прихильно. Ми запевнили їх, що в недалекому часі вони будуть з нами . . . Населення ставиться тут прихильно; з харчами турбот небагато».

З Тютюнником я мав у Липівці довшу розмову, під час якої мав нагоду ближче познайомитися з цим визначним учасником нашої боротьби 1919 року. Невисокого зросту, міцно збудований, хоч взагалі непоказний, русявий, з голубими очима, червоний на обличчі і з енергійним підборіддям, він приваблював до себе своєю безпосередністю і щирим захопленням нашою визвольною справою. Це був молодий ще чоловік (років коло 30), але з сильною волею і значним організаційним хистом. Пригадую, коли він прибув улітку 1919 року з того боку фронту до нашої армії, то в короткий час сформував Київську групу, завівши в ній зразкову дисципліну. Як людина, що вийшла з села, Тютюнник добре розумів соціальну основу тодішнього революційного руху на Україні. Очевидно, це було причиною того, що на початку 1919 року він разом з повстанським отаманом Григорієвим пішов був з більшовіками. Але швидко потім вилікувався від більшовицьких ілюзій і став цілком реально дивитися на тодішні революційні події на Україні. Взагалі Тютюнник любив говорити на політичні теми і його оцінки політичної

ситуації виявляли в ньому здібності не тільки видатного во-
яка, але й політично думуючої людини. Майже у всіх важ-
ніших питаннях він солідаризувався з політикою нашого
уряду.

В розмові зі мною Тютюнник сказав, що в зв'язку з похо-
дом в центр України у нашого війська значно піднявся на-
стрій. Тютюнник вірив, що армія наша не розпадеться і про-
держиться до слухного часу. Він стверджував, що всюди,
де наша армія зустрічалась з галицькими частинами, гали-
чани ставились до нас дуже прихильно. Відношення до нас,
казав він, таке, неначе ніякого союзу з Денікіном у Галиць-
кої армії нема.

Треба сказати, що в масах Галицької армії весь час було
сильне бажання відновити боротьбу соборним фронтом. Ще
коли наш уряд був у Любарі, то від деяких галицьких частин
доходили відомості, що вони хочуть зеднатися з Наддніпрян-
ською армією для боротьби з Денікіном. Тільки через події
в Любарі тоді до жадних конкретних переговорів в цій справі
не дійшло. Тепер, коли наша армія несподівано опинилася
в запіллі Денікіна, ця тяга галичан до злуки з Наддніпрян-
ською армією ще збільшилася. В зв'язку з цим одночасно
з Тютюнником до мене приїхали з Винниці в Липовець пред-
ставники окремої ініціативної комісії для підготовки злуки
обох армій — Д. Сухенко (український соц.-революціонер)
і Мих. Балицький (галицький радикал). Вони заявили мені,
що галичани незадоволені своїм перебуванням у Денікіна і що
більшість старшин і козаків навіть не знали, як стався їх
перехід до Денікіна. Тому загальне бажання зірвати з Дені-
кіном і знову зеднатися з Наддніпрянською армією.

Я сказав Сухенкові і Балицькому, що дуже вітаю їхню
ініціативу щодо об'єднання обох армій і з свого боку обіцяв
їм повну допомогу в цій справі. Через Тютюнника я передав
листа Омеляновичеві-Павленкові, в якому просив негайно
вслати своїх делегатів до Винниці для переговорів з пред-
ставниками Галицької армії. Разом з тим я доручив політич-
ному референтові П. Феденкові виїхати з Сухенком і Балиць-
ким у Винницю для участі в згаданій комісії щодо об'єднання
обох армій.

На другий день я теж вернувся назад до Винниці. Мені
хотілося прискорити справу об'єднання армій, а крім того я
чекав відомостей від наших делегацій, що ще з Кам'янця,
потім з Чорторії виїхали до большевицького командування.

Справа об'єднання армій, з формального боку, була дуже швидко доведена до кінця. Вже 22. грудня до Винниці приїхала делегація від Наддніпрянської армії в складі полк. Никонова, полк. Вишнівського, чет. Макаренка і чет. Веремієнка. В цей час денікінці вже залишили Винницю, відступаючи на південь під натиском большевиків. Тому переговори були короткі, і вже 24. грудня підписано договір про злуку обох армій. Згідно з цим договором до уряду У. Н. Р. мали вступити по одному представникові від Наддніпрянської і Галицької армій. Командуючим об'єднаної армії мав бути Омелянович-Павленко, начальником штабу — галичанин по вибору командуючого в порозумінні з Начальною Командою Галицької армії, головним інтендантом намічався галичанин, його помішником — наддніпрянець. З боку Галицької армії договір підписали от. Омелян Лисняк і чет. Дмитро Паліїв.

Того ж дня члени наддніпрянської делегації, Вишнівський і Макаренко, виїхали назад до армії з текстом договору і з листом від мене до Омеляновича-Павленка. Голова делегації Никонів залишився в Винниці для зв'язку з урядом. В своєму листі до Омеляновича-Павленка я писав, що треба негайно, на підставі договору, утворити спільне командування для обох армій і почати координувати свої військові операції з рухом Галицької армії.

В зв'язку з договором я одержав на другий день таку заяву, за підписом от. Лисняка, до правительства У. Н. Р. з 23. грудня 1919 року.

«Галицька українська армія переходить з днем зформування уряду УНР в його повне розпорядження і виконує його накази до того часу, доки вона не буде відкликана до Галичини в порозумінні з урядом УНР. Фактичний розрив ГУА з Добрармією має наступити в найкоротшому часі, в моменті, в якому уряд УНР і Начальна Команда ГУА з практичних і стратегічних обставин уважатимуть се за відповідне. Галицька українська армія входить у склад об'єднаної армії УНР під спільним командуванням, задержуючи при цьому свою організаційну окремішність. НК ГУА домагається від уряду УНР регабілітації армії і її теперішнього вождя генерала Тарнавського⁶⁰⁾ перед українським народом».

⁶⁰⁾ Як було вже зазначено, в листопаді 1919 р. Тарнавський був звільнений Петрушевичем з становища команданта Галицької армії за підписання сепаратного договору з Денікіном. Тепер, починаючи від 17. грудня 1919 р., Тарнавський знову виконував обов'язки командуючого Галицькою армією замість ген. Микитки, що занедужав на тиф.

Рівночасно я одержав на імя правительства У. Н. Р. заяву самого Тарнавського (теж з 23. грудня), в якій говорилося:

«Начальна Команда ГУА зобов'язується отсим в міру можливости задержати в своїм віданню район: Винниця? Жмеринка, Вапнярка з метою забезпечення адміністративної праці уряду УНР та удержання публічного ладу й порядку в згаданім районі».

Отже справа об'єднання армій стояла неначебто на добрій дорозі. І коли б після підписання договору Галицька армія негайно вирушила на схід для зєднання з армією Наддніпрянською або, навпаки, Наддніпрянська армія змінила свій напрямок і повернула в район розташування галицьких частин, то об'єднання могло стати фактом. Але до цього не дійшло. Галицька армія в її тодішньому стані була мало рухлива і взагалі непривичасна для партизанської боротьби. А Наддніпрянська армія мусіла в цей час якнайшвидче посуватися на схід, щоб відірватися від денікінців і тим уникнути небезпечних з ними боїв. Крім того, про самий факт підписання договору командування Наддніпрянської армії, через комунікаційні труднощі, які тоді панували на Україні, довідалося лише 3. січня 1920 р., тобто вже тоді, коли Галицька армія підписала новий договір — з губревкомом Поділля.

Нова большевицька влада прийшла в район розташування Галицької армії швидче, ніж можна було чекати. Вже 19. грудня у Винниці була одержана совітська радіотелеграма про утворення большевиками «Всеукраїнського Революційного Комітету» в складі Петровського, Мануїльського і Затонського. В своїй відозві до населення України, написаній з звичайною для большевиків демагогією, цей Ревком недвозначно зазначав, що справа України знову вирішалася в сторону єдиної невідлимої Росії.

Отож большевицька армія швидко наближалася з півночі. В зв'язку з цим у Винниці почався хаос і безладдя. Хоч денікінці утікаючи передали (23. грудня) владу галицькому командуванню, але провідники Галицької армії, опинившись в цій новій ситуації, не хотіли перебирати владу до своїх рук. Замість цього, вони рівночасно з підписанням договору з Наддніпрянською армією розпочали нові переговори . . . з большевиками. Мовляв, «на всякий випадок». Щоб не заангажуватись в справу цих переговорів, Начальна Команда

Галицької армії на чолі з Тарнавським переїхала з Винниці на ст. Крижопіль.

Це був час, коли на Україні, в зв'язку з зазначеними «українофільськими» заявами російських большевиків, почалася нова хвиля соціофільських настроїв. Майже всі ліві українські групи, як незалежні соц.-демократи, ліві соц.-революціонери-боротьбисти та інші, намагалися використати нову політику російських большевиків для того, щоб організувати свою українську радянську владу з окремим військом і з усіма іншими незалежними від Москви державними апаратами. Особливо великого впливу серед селян набрали в кінці 1919 і на початку 1920 р. боротьбисти. Саме в той час, як наша армія була в районі Любара, Центральний Комітет партії боротьбистів знаходився в Житомирі. Тому, коли боротьбисти довідалися, що Волох з частиною війська покинув українську армію, вони зараз же вступили з ним в контакт. Був утворений Революційний Комітет Правобережжя в складі І. Немоловського, Войцеховського та С. Савицького. Цей Комітет призначив Волоха головнокомандуючим «червоної армії України».

До творення своєї армії боротьбисти взялися «явочним порядком», не маючи на це згоди російських большевиків. Тому, щоб відірватися від армії російських большевиків, що наступали з півночі, новоутворений Ревком разом з Волохом та його військом негайно вирушили слідами нашої армії на Київщину. Досвід попередніх років показав, що ця справа будування своєї радянської України даліше паперових постанов та «призначень» не піде. Занадто були слабкі сили українського большевизму для того, щоб дати належний опір російським большевикам і захопити провід на Україні в свої руки. Але прихильники українського «радянства» дивилися на це інакше. Вони вірили, що коли організувати свою українську червону армію, то росіяни стануть з цим рахуватися й припинять свою дотеперішню політику супроти України.

Під впливом цих настроїв українські соц.-революціонери («центральна течія»), що брали участь в уряді У. Н. Р., і собі вирішили, що треба використати перехідну ситуацію на нашому фронті та здійснити свої старі радянофільські постанови⁶¹⁾. Ще коли я був у Липівці, то Сухенко сказав мені, що в м.

⁶¹⁾ Українські соц.-революціонери, хоча й визнали у вересні 1919 р. на своїй конференції у Винниці, що обставини часу вимагають проголошення принципу широкої демократії, але після листопадових невдач на

Хмільнику, Літинського повіту, утворилася «Краєва Рада Брацлавщини» з функціями місцевого адміністративного органу, яка стала на ґрунт радянської форми влади. Він оповідав, що в Раду входять також члени уряду І. Паливоди та І. Макух і що головна мета Ради — реконструкція місцевих органів влади шляхом утворення повітових і сільських рад⁶²). Коли я вернувся у Винницю, то довідався, що есери разом з деякими галичанами, організуючи Краєву Раду, в дійсності мали значно ширші плани. Вони хотіли реорганізувати цілий провід У. Н. Р. на засадах радянської форми влади і тоді, об'єднавши під цим гаслом Наддніпрянську і Галицьку армію, вступити в переговори з російськими більшовиками для творення незалежної радянської України.

Довідавшись про все це, я призначив на 25. грудня в Літині засідання членів уряду, що знаходились в той час в районі Винниці. На цьому засіданні я хотів поінформувати своїх товаришів з уряду про фактичний стан нашої справи, щоб таким способом запобігти різним скороспілим рішенням з їхнього боку.

До Літина я приїхав у призначений час разом з О. Безпалком і П. Феденком. Нікого з інших членів уряду там ще не було. Лише на другий день увечері з Хмільника приїхали: члени «Краєвої Ради Брацлавщини»: Черкаський, Лизанівський, Макух, Паливода, Сумневич, Гризодуб та інші, делегати від обох армій сотн. Петрик і чет. Веремієнко (що згідно з договором 24. грудня мали виїхати для переговорів до большевицького фронту), нарешті представники від Галицької армії Н. Гірняк і Д. Паліїв.

фронті продовжували триматися того погляду, що в тодішніх умовах тільки під радянськими гаслами можна було успішно провадити визвольну боротьбу.

⁶²) Вже пізніше я довідався, що постанова про організацію Краєвої Ради Брацлавщини була прийнята в Хмільнику 10. грудня 1919 р. на нараді, в якій, крім членів уряду Паливоди і Макуха, були присутні: повстанський отаман Шепель, заступник губерніяльного комісара Поділля Б. Палащук (пізніше большевицький комісар на Україні), начальник мобілізаційного відділу Галицької армії от. Н. Гірняк, радник міністерства преси і пропаганди О. Гризодуб, губерніяльний комісар Волині Ф. Сумневич, староконстантинівський повітовий комісар Г. Денисенко, моголівський повітовий комісар Христич, лятичівський повітовий комісар М. Харусь, головноуповноважений для ліквідації військового майна Д. Сухенко, полк. В. Поплавко (що пізніше, в кінці 1921 р., закликав українське громадянство в київських большевицьких газетах до порозуміння з «Радянськими Республіками»), інспектор губерніяльної міліції на Волині Дідунік та ін.

Цей склад прибулих з Хмільника показував, що есери будували якісь свої плани в порозумінні з представниками Галицької армії. Дійсно, ще до початку засідання я довідався, що есери тому й спізнилися з своїм приїздом до Літина, що займалися в Хмільнику обранням «Ради Республіки», як «верховної влади» замість Директорії. «Рада Республіки» в кількості 12 чоловік була обрана зібранням з 18 чоловік. Отже вибирали самих себе. Склад «Ради Республіки» був такий: від «Краєвої Ради» — Макух, Сумневич, Паливода, Палашук і М. Балицький; від комісії для об'єднання обох армій — Д. Сухенко і П. Феденко (був обраний заочно, без його згоди) і від Галицької армії — Н. Гірняк. Окрім того, від селянської спілки — О. Щадилів і персонально — Черкаський, Лизанівський і Безпалко (також обраний заочно, без його згоди).

Отже план есерів та їх однодумців був простий: проголосити свою українську радянську владу на Україні («Рада Республіки»), а тоді разом з іншими українськими радянцями почати будувати свою власну незалежну радянську Республіку. План привабливий, але нереальний. Він був оснований на тій самій вірі в силу українського більшовизму, що й згадана акція боротьбистів: мовляв, як ми приймемо «совітську програму», то тоді Москва дасть Україні спокій і не буде мішатися в наші справи.

Щоб ліквідувати цю затію (інакше на цей крок есерів не можна було дивитися), я покликав до участі в засіданні, крім членів уряду, також всіх 12 членів «нової влади» на чолі з І. Лизанівським (що був обраний головою «Ради Республіки»), далі членів «Краєвої Ради» і представників обох армій. З членів уряду, крім мене і Безпалка, були присутні: Черкаський, Паливода і товариш міністра внутрішніх справ І. Макух. На початку засідання я подав інформації про наше загальне становище і зокрема підкреслив, що настрої нашої армії цілком протибільшевицькі. Тому, коли б ми прийняли вчорашні постанови, ухвалені в Хмільнику, про «Раду Республіки», то це напевно привело б лише до остаточної руйни армії.

Після моїх інформацій почалися дискусії. Більшість промовців обвинувачували правительство в тому, що воно провадить політику порозуміння з Польщею, що армія наша не є забезпечена всім необхідним і що нарешті досі не скликаний передпарламент. Відповідаючи на ці закиди, я сказав, що переговори з Польщею весь час провадились і провадяться в порозумінні з усіма тими українськими політичними пар-

тіями, які тут заступлені, і що порозуміння з Польшею, якщо буде досягнуте, то лише на підставі умов, які Директорія разом з представниками уряду ухвалила ще до залишення Кам'янця. В справі постачання армії я заявив, що майже всі учасники наради протягом останніх місяців стояли дуже близько до урядової праці, отже самі знають добре, де власне ховалися причини незадовільного стану нашого військового постачання. Нарешті, щодо передпарламенту я зазначив, що уряд увесь час стояв на тому становищі, що передпарламент треба скликати якнайскорше. І коли цього не вдалося зробити, то виключно з причин загального характеру, а не внаслідок якоїсь окремої політики уряду.

Після цих моїх пояснень представник Наддніпрянської армії Веремієнко заявив, що він задоволений поясненнями голови зборів, а взагалі не є уповноважений для вирішення політичних питань. З огляду на пізній час нарада була перервана до слідуючого ранку.

На другий день перед засіданням відбулася міжпартійна нарада з участю представників від соц.-революціонерів (Черкаський, Лизанівський, Щадилів), соц.-демократів (Мазепа, Феденко, Безпалко) і галицьких радикалів (Макух, Балицький). Під впливом вчорашніх дискусій есери вже не настоювали на своїх постановах, прийнятих в Хмільнику, лише домогалися негайного скликання передпарламенту з широкими правами. Тому після короткого обміну думок нарада ухвалила:

1. В найближчому часі скликати передпарламент, перед яким Директорія й уряд мають скласти свої уповноваження.
2. Раду Республіки перетворити в комісію при уряді для виготовлення проєкту закону про скликання передпарламенту.
3. Краєву Раду Брацлавщини затвердити, як краєвий адміністративно-господарський орган.
4. Для поповнення уряду призначити Макуха керуючим міністерства внутрішніх справ, а Сумневича керуючим міністерства фінансів і народного господарства.

Це рішення представників політичних партій прийнято без дискусій на загальному засіданні, що відбулося зараз же після цієї вужчої наради. На цій літинській нараді скінчилися Черкаський, Лизанівський і Макух виїхали разом з мною і Безпалком до Винниці. Сотн. Петрик і чет. Веремієнко поїхали в Козятин для переговорів з большевицьким військом. Після Кам'янця і Нової Чорторії це була вже третя делегація

до большевицького командування. Хоч большевики не звертали уваги на всі ці наші делегації й продовжували наступати на Україну, але військові, особливо галичани, настоювали на тому, що, мовляв, треба ще раз послати своїх делегатів для переговорів з большевицьким військом. Віра в можливість порозуміння з північним ворогом все ще не покидала наших військових, як і політичних діячів.

Коли ми вернулися з Літина до Винниці, то там вже «хазяйнував» повстанський загін от. Шепеля під проводом начальника його штабу Барського. Цивільними справами керував «Повстанський Комітет» на чолі з пор. Бойком, що оголосив себе комендантом м. Винниці. Між повстанцями і галичанами зараз же почалися гострі конфлікти. Повстанці забирали галицькі обози й взагалі намагалися всюди показати, що вони — влада!

В звязку з цим представники галицького війська от. О. Лисняк, чет. Д. Паліїв і чет. В. Чайківський запросили мене, Макуха і полк. Никонова на нараду і почали жалітися нам, що ніяк не можуть налагодити нормальних відносин з повстанцями. Але найбільше їх цікавила загальна ситуація і на кого. Я сказав, що з повстанцями Шепеля буду говорити і переконаний, що вони припинять свої бешкети та грабунки. А щодо загальної ситуації, то я радив орієнтуватися на свої власні сили. Я казав, що з Денікіном нам не по дорозі, що його справа скінчена. Ми могли б порозумітися з большевиками, але при умові, що вони визнають самостійність України і не будуть втручатися в наші внутрішні справи. З Польщею, казав я, ми продовжуємо переговори для встановлення мирних взаємовідносин на умовах, які прийняті ще в Кам'янці. Навіть думки не може бути про те, заявив я, щоб наші представники при переговорах з Польщею стали вирішати справу Галичини без згоди на це уповноважених Галицького уряду⁶³). Представники Галицької армії вислухали мене уважно, але ніякого свого погляду на справу не зазначили.

На другий день до мене з'явилися в помешкання «Промсвіти», де збиралися напівлегально члени нашого уряду, представники «Повстанського Комітету»: знайомий мені ще з Катеринослава С. Єфремов — старшина української армії, що був у 1917 році командиром гайдамацького полку в Катери-

⁶³) В цей час ми були відрізані від цілого світу і про фактичний стан переговорів нашої місії у Варшаві нічого не знали.

нославі, Сиротенко — робітник фабрики взуття «Яструб» у Винниці і один представник від місцевої організації українських соц.-революціонерів. В розмові з мною вони заявили, що їх комітет виконує функції політичної референтури при війську Шепеля і працює в напрямі підтримки уряду У. Н. Р. На мої зауваження щодо конфліктів між ними і галичанами вони сказали, що будуть провадити свою працю в контакті з представниками Галицької армії і щодня робитимуть мені звіт про свою діяльність. Дійсно, на якийсь час після цього в місті запанував такий-сякий лад і порядок.

Щоб використати цю ситуацію, я скликав 29. грудня засідання уряду з участю Черкаського, Макуха, Безпалка і Паливоди для вирішення деяких важніших справ. На цьому засіданні була обрана комісія для вироблення статуту передпарламенту в складі Д. Сухенка, П. Феденка, М. Балицького і О. Щадилова. Вирішено делегувати О. Безпалка за кордон з вимогою, щоб поляки припинили посування свого війська на схід. Нарешті затверджено договір про злуку обох армій і з приводу цього ухвалено відозву до населення та війська, в якій між іншим говорилося:

«Оповідіаючи громадян України про радісну подію — злуку обох українських армій під керуванням одного уряду Соборної України; Народне Правительство вірить, що від нині ніяка ворожа інтрига не розібе братерської єдності обох частин українського народу. Народне Правительство одною з перших своїх задач ставить заключення мира з Совітською Росією на умовах признання нею самостійности нашої Республіки і невміщування у внутрішні справи України. Для відновлення Самостійної Соборної Української Народньої Республіки українське зеднане військо і весь український народ повинні вжити всі свої сили, щоб вигнати панську армію генерала Денікіна з української землі і забезпечити для себе демократичні порядки».

І далі: «Галицькі вояки! Нехай не буде серед вас сумніву і зневіри! Як матері однаково шкода своїх дітей, так і наша мати Україна не може дійти до спокою, поки ваша наймиліша вітчизна Галицька Земля не буде вкупі з іншими землями Самостійної Соборної України»⁶⁴).

⁶⁴) Ця відозва видана у Винниці, але навмисне датована 28. грудня в Літині, щоб не притягувати уваги большевиків до місця перебування нашого уряду. Відозва була надрукована у винницькому «Народньому Голосі» з 1. січня 1920 р., що почав тоді виходити за редакцією П. Феден-

Одночасно з виданням цієї відозви уряд делегував І. Паливоду до армії Зимового походу, а І. Лизанівського до Начальної Команди Галицької армії, щоб прискорити фактичне об'єднання обох армій.

Але всі ці заходи залишилися без наслідків. Паливода взагалі не дійшов до армії, бо через наступ большевиків затримався в дорозі. А Лизанівський потім оповідав мені, що фактичної злуки обох армій не можна було перевести через розкиданість галицьких частин, а також через те, що Наддніпрянська армія дуже віддалилася на схід.

Другий активний учасник тих поодій Д. Паліїв з приводу причин, чому договір про злуку армій не був здійснений, в своїх споминах («Літопис Червоної Каліни», Львів 1930) пише: «З хвилини обняття команди ген. Микиткою і Ціріцом⁶⁵⁾ впав цілий план сполуки з армією ген. Павленка. Вони оба були за вдержання союзу з Денікіном до самого кінця. Спроба виплисти на чисту воду закінчилася безуспішно».

Отже у провідників Галицької армії не було єдності думки: в той час, як одні з них стояли за злуку з армією Зимового походу, другі трималися союзу з Денікіном і, нарешті, треті шукали порятунку в порозумінні з большевиками.

Тим часом члени нашого уряду мусіли покинути Винницю. 31. грудня зранку до мене з'явився Барський і повідомив, що большевики 10 верстов від Винниці і що він з своїм повстанським загonom залишає місто. Додав при цьому, що 1-ий галицький корпус, що стояв у Винниці, теж вирушає вночі на Немирів.

Я скликав членів уряду на нараду. Вирішено, що я, Черкаський, полк. Никонів і Феденко разом з референтом Галицької армії чет. Василем Чайківським їдемо кіньми на Немирів і далі до армії Зимового походу. Саме в цей час з Винниці виїздив колишній повітовий комісар Київщини Пирхавка. Я доручив йому побачити Омеляновича-Павленка і переказати йому, що разом з представником Галицької армії я буду ждати його 5. січня 1920 р. в с. Жорнище, Липовецького повіту. Малося на увазі таким способом прискорити справу злуки обох армій.

ка, але через наближення большевиків на другому числі припинився. Цю відозву, як і майже всі відозви нашого уряду 1919 р., склав П. Феденко.

⁶⁵⁾ Приблизно в середині січня 1920 р. ген. Микитка, після свого одужання, приступив знову разом з Ціріцом до виконання обов'язків команданта Галицької армії.

Але з цих заходів також нічого не вийшло. На другий день рано з Винниці виїхав лише я, Никонів і Феденко. Черкаський і Чайківський осталися в Винниці. З яких причин, нам було невідомо. Тому, щоб не гаяти часу, ми пустилися в подорож самі для побачення з головною командою армії Зимового походу. В болоті і снігах ми проїздили кіньми більше тижня в Липовецькому і Таращанському повіті на Київщині. Нарешті в ніч на перший день Різдва приїхали в Гайсин. Але ніяких частин нашої армії ми не знайшли. Всюди, де ми проїздили, панувало безвластя. Слід армії губився десь на Уманщині.

В самому Гайсині вже більше двох тижнів не було ні влади, ні охорони. Панувала повна байдужість, апатія. Ніхто й не думав організувати владу. Навіть місцевий повстанський отаман Волинець, з яким мав тоді побачення Феденко, сидів в одному з сусідніх сіл біля Гайсина й «спочивав» собі, не маючи що робити.

Все це свідчило про малу свідомість української людности, а також про відсутність на Україні якого-будь ґрунту для большевизму. Україну займали виключно московські війська.

Рахуючись з такою ситуацією, я намічав тоді приблизно такий план щодо дальшого ведення української боротьби. На мою думку, частини об'єднаної армії мусіли по можливості негайно зайняти район Жмеринка—Вапнярка, де переважно була розташована Галицька армія. Мені здавалося, що, спираючись на неутральність Румунії і Польщі, ми могли б таким чином відновити свій регулярний фронт, беручи на увагу, що за один чи два найближчі місяці большевики ще не були б в стані опанувати Україну, а тому відразу не стали б битися з нами. В цьому дусі я написав листа до Омеляновича-Павленка, в якому просив його вжити негайних заходів для переведення в життя договору про злуку обох армій.

Тим часом з Гайсина нам вдалося звязатися з І. Лизанівським, який знаходився в Немирові. На його пропозицію вирішено зїхатися разом в Брацлаві, куди мав приїхати також представник від галицького командування. Отож 11. січня в Брацлаві відбулася нарада, на якій крім нас трьох і Лизанівського були присутні: політичний референт Галицької армії В. Чайківський, бувший губерніяльний комісар Волині Ф. Сумневич, член галицької національної ради Петро Шеке-рик і липовецький повітовий комісар Юхим Онипко.

На цій нараді з'ясувалося, що надії на злуку Галицької армії з Наддніпрянською були передчасні. Так, Чайківський поінформував нас, що у Винниці організувався Ревком Галицької армії⁶⁰), який 1. січня підписав договір з Революційним Комітетом Поділля про перехід Галицької армії до большевиків. В цьому договорі, текст якого нам показав Чайківський, між іншим говорилося:

«Українська Галицька армія здержує свій відворот на південь . . . Вона може бути ужитою тільки для боротьби в першій мірі з Польщею, а відтак з іншими державами, посягаючими на українські землі, аж до звільнення цих земель від ворожої окупації і закріплення на них соціалістичного радянського устрою».

Договір підписали: за Ревком Галицької армії пор. Давид і чет. Гачкевич, за Губревком Поділля Ковтунович, Кидринський і Власов.

Отже наша нарада стояла перед довершеним фактом: замість руху на південь для з'єднання з армією Зимового походу, провідники Галицької армії поспішили стати на службу большевицької Москви.

Вислухавши інформації Чайківського, я заявив, що не можу дати своєї згоди на перехід Галицької армії до большевиків, бо не сумніваюся, що це знищить її як бойову силу. За цей крок, сказав я, провідники Галицької армії мають відповідати самі, оскільки зробили це без порозуміння з правительством.

При дальшому обміні думок Чайківський між іншим зазначив, що галицьке командування поставлено тепер в дуже незручне становище. Денікінське командування, казав він, увесь час вимагає від нас відступу на південь. А тут маємо тепер приказ від винницького Ревкому про пересунення наших частин на північ. Хтось з присутніх на це зауважив: «Але може бути ще й третій наказ від Омеляновича-Павленка на підставі договору з 24. грудня, тоді який буде ваш вибір?»

Було ясно, що провідники Галицької армії «плили за течією», самі не знаючи, чи це добре чи зле. Напр., в дальшій розмові на цій нараді Чайківський, наче все ще шукаючи виходу з ситуації, повідомив мене, що денікінське командування,

⁶⁰) Крім цього винницького Ревкому на чолі з пор. Давидом, потім Н. Гірняком, незабаром утворився ще другий т. зв. «Начальний Ревком Червоної Української Галицької Армії» під проводом Музички. Але в кінці лютого ці два Ревкоми злилися в'один під головуванням Кондрацького.

довідавшись про перебування уряду У. Н. Р. у Винниці, запропонувало через Начальну Команду Галицької армії нашому уряду і Омеляновичу-Павленкові переговори. Коли я на це тут же дав відмовну відповідь, зазначивши, що денікінська армія — вже мертвий труп, Чайківський незадоволено заявив, що генерали Микитка і Ціріц є проти того, щоб відступати від Добрармії.

Не вважаючи на цю розбіжність в поглядах галицьких провідників, перехід Галицької армії до большевиків підняв радянофільські настрої серед українських соц.-революціонерів. Ще в Винниці, коли стало відомо, що большевики вже недалеко від міста, до мене прийшов Щадилів і в присутності Черкаського став доводити, що для збереження Наддніпрянської армії треба передати її большевицькому командуванню. Я рішуче на це заявив, що було б злочином, коли б ми своє військо добровільно підпорядкували московському командуванню, бо це знищило б і решту наших збройних сил. Черкаський погодився з моєю думкою, але Щадилів продовжував настоювати на своєму. Тепер на нараді в Брацлаві Сумневич заявив, що міністри, члени партії с.-р., «здається», виходять з уряду. Це не була офіційна заява, проте після Брацлава есери — члени уряду зникли з політичного горизонту. Нікого з них я вже не бачив аж до кінця Зимового походу. Лише пізніше я довідався, що незабаром після брацлавської наради, а саме 7. лютого 1920 р., в Києві відбулося засідання Центрального Комітету партії українських соц.-революціонерів, на якому прийнято постанову про лояльне відношення до совітської влади і про необхідність відновити легальну діяльність партії під большевицьким режимом. Це були наслідки віри в «нову політику» російських большевиків на Україні.

Після наради в Брацлаві я вирішив змінити свій попередній план щодо постійного перебування в центрі України. Вже в Гайсині я одержав відомості, нібито армія Зимового походу відійшла на схід і знаходиться в районі Знаменки. З другого боку, до мене почали доходити різні чутки про те, мов би наша місія в Варшаві підписала якийсь договір з поляками. Через все це я по закінченні брацлавської наради делегував Никонова і Феденка до армії з листом і дорученнями для Омеляновича-Павленка, а сам з Ю. Онипком вирушив на захід, щоб звязатися з нашими представниками за кордоном і відповідно до загальної ситуації намітити дальший план боротьби.

В своєму листі до Омельяновича-Навленка (почав того листа до Гайсині і закінчив у Брацлаві) я пізніше писав:

«Сьогодні довідався, що Галицька армія, оточена більшовиками з півночі, заходу і сходу, примушена йти на згоду з більшовиками. Цей вже третій за чергою договір, очевидно, з'явився внаслідок того, що об'єднання з нашою армією досі не переведено в життя. Ще й тепер не пізно, і коли б наша армія вступила у фактичний контакт з Галицькою, то певне ще все можна повернути в інший бік. Тільки не можна затягувати справи, бо має велике значіння кожний день. Швидче рішайте цю справу.

Придавати серйозного значіння цій згоді Галицької армії з більшовиками не можна. Це хвилиний вихід для армії, яка перебуває не на своїй території. Представники Галицької армії звичайно бажали б, щоб на подібну згоду з більшовиками пішла і наша армія. Правительство рішуче проти цього. Армія наша була б негайно більшовиками розформована, а більш свідомі старшини і козаки розстріляні. Не треба забувати, що наша армія є страшний ворог для більшовиків, тому вони ніколи не допустять її існування, як окремої організації, хоч би армія й стала формально на позицію радянської влади. Через все це, в разі неможливості фактичного об'єднання з Галицькою армією, єдиний вихід для нашої армії — частиною розійтись на спочинок, а решті продовжувати партизанську боротьбу до слушного часу.

Сьогодні я одержав відомості, що ніби есери мають вийти з уряду. Мотиви виходу ніби ті, що Петлюра заключив з Польщею союз, згідно з яким польське військо займає значну територію України. Мушу Вам сказати, це є думка «хитрумних» більшовиків, яким вірять есери. Наскільки я поінформований, то ніяких таких або подібних союзів з Польщею Петлюра не заключав. Я чекаю, що есери дійсно подадуть мені офіційну заяву про свій вихід з уряду. Знаючи есерів, думаю, що подача такої заяви цілком можлива. Але це справи змінити не може. Я і мої товариші по партії будемо стояти при справі до тої пори, поки цього будуть вимагати інтереси України.

Я хотів особисто добратися до Вас для вирішення всіх значених питань, але тепер одержав відомості, ніби всі наші групи вже знаходяться в районі Знаменки. Персонально я дуже бажав би їхати на схід, але потреба регулярного зв'язку з Головним Отаманом і взагалі з закордоном примушують мене

залишитися покищо тут. Треба думати, що більшовики в короткому часі займуть цей район і коли поїхати до знаменського району, то вже майже неможливо буде повернутися сюди для продовження наміченого плану політичної роботи».

Лист кінчався словами: «При сучаснім стані засобів пересування можливо, що мені не доведеться швидко звязатися з Вами. Але це не повинно припиняти діла. Необхідно при всяких обставинах твердо стояти на позиції Самостійної Народньої Республіки. Лозунги радянські не мають на Україні ґрунту, тільки Народня Республіка може бути нашим кличем. Поки існує це Правительство, воно не зійде з цієї позиції і буде триматися її до кінця».

З Брацлава я виїхав під вражінням, що Галицька армія для нас вже втрачена. Ці мої сумніви ще збільшилися після того, я зустрівся (15. січня) в Тульчині з політичним референтом армії Зимового походу Миколою Левицьким. З доручення Омеляновича-Павленка він незадовго перед тим приїхав до галицького командування в Крижопіль, щоб підготувати справу злуки обох армій. Довідавшись про це, я викликав його в Тульчин.

Це був старий член УСДРП, народній учитель з Полтавщини. Як щирий український патріот, він протягом 1919 року працював у нашому міністерстві пропаганди головно для звязку з тим фронтом. Коли в Чорторії вирішено, що армія переходить до партизанських способів боротьби, він зараз же зголосився до походу з армією.

В розмові зо мною Левицький заявив, що дивиться цілком безнадійно на майбутнє Галицької армії. На його думку, це був вже мертвий труп, у відродження якого він не вірив. Дуже різку оцінку він дав командантам Галицької армії. Казав, що це люди, які думають лише про себе й готові йти з ким вгодно, аби тільки зберегти своє становище в армії. Він стверджував, що, не вважаючи на договір з нашою армією і з більшовиками, Начальна Команда Галицької армії — Микитка, Ціріц та інші міцно тримаються союзу з Денікіном.

Одночасно з цими інформаціями я одержав у Тульчині повідомлення, що всі наші військові делегації до більшовицького командування або затримані більшовиками, або вернулися назад без жадних позитивних наслідків. Ні про яку

окрему українську армію, чи то червону, чи якубудь іншу, большевики тепер, після своєї перемоги над Денікіном, не хотіли й чути.

Не вважаючи на всі ці невеселі інформації, я виїхав з Тульчина на Могилів з тою думкою, що всетаки треба працювати для відновлення організованого українського фронту. Мандруючи після любарських подій по Україні, я мав нагоду на власні очі переконатися, який глибокий слід залишила наша боротьба в народніх масах на Україні. Всюди, де були перед тим большевики або денікінці, українська влада була найпопулярніша. Це підносило дух, зміцняло волю до дальшої боротьби, хоч би й в найтяжчих умовах.

Після перемоги над Денікіном червона армія потребувала Тульчином і Могилевом. Жах брав при думці, що в цей час наш регулярний фронт вже не існував. Саме тепер наша армія могла б вільно зайняти майже ціле Правобережжя, бо большевики ще не були в стані відразу опанувати всі широкі простори, що звільнилися від денікінської влади. В багатьох місцевостях хоча й проголошувалася совітська влада, але зараз же зникала під натиском місцевих протибольшевицьких елементів.

Як приклад, наведу такі факти. Коли я приїхав до Могилева (18. січня), то там, після довгого безвладдя, якраз була проголошена совітська влада. Через кілька днів українські повстанці захопили місто, покаравши смертю большевицьких комісарів. Того ж самого дня повстанці знищили большевицьку владу в Жмеринці. На захід від Могилева також не було ніяких органів большевицької влади аж до самої лінії польського фронту, що проходив в кількох кілометрах на схід від Нової Ушиці.

Після перемоги над Денікіном червона армія потребувала спочинку та реорганізації. Цим пояснювалось, що саме в цей час большевики шукали миру з Польщею та з іншими новопосталими республіками, як Латвія, Естонія, Фінляндія. Пригадую, в Могилеві я дістав кілька чисел київського «Комуніста» за січень 1920 року. В одному з них була надрукована нота московського уряду за підписом комісара закордонних справ Чічеріна (з кінця грудня 1919 р.) до польського правительства. В цій ноті заявлялося, що «совітське правительство звертається до польського правительства з формальною пропозицією негайно почати переговори для заключення міцного і довготривалого миру між обома країнами».

Під впливом всіх цих фактів я прийшов у Могилеві до пе-

реконтання, що в наших інтересах є поставити большевиків якнайшвидче перед фактом відновлення українського регулярного фронту. На мою думку, треба було негайно почати формування нових військових частин в цьому районі. А тоді, разом з армією Зимового походу та армією Галицькою, знову почати боротьбу організованим фронтом. Мені здавалося, що коли б ми на це спромоглися, то большевики мусіли б порозумітися з нами, принаймні тимчасово, до закінчення своєї боротьби з Денікіном. Навіть без порозуміння з большевиками в таких умовах не була виключена можливість закріпити на якийсь час українську владу на певній своїй території. Для перспектив української боротьби це мало б величезне значіння, бо за кілька місяців наша армія та уряд змогли б підготуватися до дальшої боротьби.

Маючи на увазі такий план, я в товаристві могилівських кооператорів 24. січня виїхав до Кам'янця. Відїжджаючи з Могилева, я ще раз послав через окремого гінця листа до Омеляновича-Павленка, в якому повідомляв, що обставини вимагають якнайшвидчого відновлення боротьби, тому треба, щоб наша армія «ні в яким разі не розпускала себе до вироблення остаточного плану і твердо стояла на позиції самостійної Української Народної Республіки . . .»

Покищо, — писав я в цьому листі, — вирішайте самі вкупі з Галицькою армією щодо найближчих операцій армії, чи посуватись на південь чи на захід. По моему, не дожидуючи остаточного загального плану, необхідно бити добровольців, гнати їх в море і забирати військове майно, яке нам потрібне . . . Щодо большевиків, то треба всі заходи вживати, щоб ширити повстанський рух в тилу їх армії».

Отже я все ще не тратив надії на можливість спільної акції обох армій в запіллі ворога. Також І. Макух, що саме тоді, утікаючи від большевицького режиму, пробрався з великими труднощами з Винниці до Могилева, запевняв мене, що Галицька армія довго не продержиться в союзі з большевиками. Тому я просив Омеляновича-Павленка поінформувати керівників Галицької армії про зміст згаданої ноти Чічеріна до польського уряду. Я вважав, що ця нота мусіла у галицьких вояків відбити охоту вязатися з большевиками. Союз з большевиками приваблював галичан головно тим, що большевики обіцяли їм негайний похід на Польщу, тоді як з ноти Чічеріна виходило, що московський уряд якраз цього не хотів.

Але всі мої намагання відновити боротьбу соборним регулярним фронтом були марні.

XVII. НАРАДИ ЧЛЕНІВ УРЯДУ У. Н. Р. В КАМ'ЯНЦІ.

Деклярація 2. грудня 1919 і польський режим на окупованих українських землях. Українська Національна Рада в Кам'янці. Блок правих українських груп з представниками УПСР в Кам'янці. Настрої в українських колах за кордоном. Засідання Ц. К. УСДРП в Кам'янці. Проект «Тимчасового закону про державний устрій та порядок законодавства». Порозуміння між представниками УСДРП і УПСР. Плани С. Барана в кам'янецькій Національній Раді. Приїзд польського міністра А. Мінкевича і його конфлікт з членами українського уряду. Постанови кабінету міністрів. Мій відїзд з Кам'янця.

В Кам'янці я застав ситуацію, якої не сподівався. Це торкалося нашого як зовнішнього, так і внутрішнього становища. Ознайомленню з ситуацією мені багато допомогло те, що, крім головноуповноваженого нашого уряду І. Огієнка, в цей час в Кам'янці находились ще два інші члени нашого правительства, М. Шадлун і А. Лівіцький. Шадлун ще в кінці грудня вернувся з своєї подорожі в Румунію, а Лівіцький заїхав до Кам'янця з Волині, куди їздив в справах унормування відносин на українських територіях, зайнятих польським військом. Крім того за кілька днів з Варшави приїхав О. Безпалко. Отож несподівано в Кам'янці прийшло до офіційних нарад нашого уряду в справах ведення дальшої української боротьби.

Ці наради відбулися в атмосфері дуже напружених відносин, які тоді панували в Кам'янці. Насамперед, як я довідався після приїзду до Кам'янця, наша місія в Варшаві під натиском поляків ще 2. грудня, тобто перед приїздом туди Петлюри, подала польському урядові декларацію, в якій між іншим заявлялося, що границя між Україною і Польщею має проходити річкою Збручем і далі на північ через північно-західню Волинь. Ця вістка дуже неприємно мене вразила, бо декларація йшла всупереч директивам, які наша місія мала від уряду й Директорії.

Але гірше було те, що поляки, вирвавши цю декларацію від наших представників у Варшаві, рівночасно провадили страшний режим на окупованих ними українських землях.

Цей режим показував, що ніякого позитивного ставлення до нашої справи від поляків не можна було чекати. Вже по дорозі до Кам'янця я мав нагоду бачити, що поляки поводитися на наших землях, як окупанти.

В Кам'янці я ще більше переконався в цьому. Огієнко, інформуючи мене про становище в кам'янецькому районі, категорично заявляв, що польська влада поводитися з нашою людністю не краще, як большевицька. Поляки забирали й вивозили в Польщу все: хліб, цукор, різне військове майно, шкіру, рештки мануфактури та інших товарів. Навіть телефони повітового земства зруйновано і всі апарати вивезено. Ціни на все піднялися страшенні. Одночасно поляки взяли всю адміністрацію в свої руки. Почалися організовані реквізиції, арешти, труси. В місті знищено всі українські національні ознаки, знято український прапор, українські вівіски наказано перемалювати на польські. Нарешті польський місцевий комендант Оцеткевич дійшов до того, що в своїй відозві оповістив Кам'янець і цілий Кам'янецький повіт прилученими до Польщі.

Оповідючи мені про все це, Огієнко казав, що він сам і представники нашого уряду в Варшаві уживають всіх заходів для усунення цих польських «порядків», але покищо наслідків не видно. Наших розпоряджень, казав він, ніхто не виконує, кожний польський урядовець робить по своєму.

Наслідком такого режиму в Кам'янці панувало велике невдоволення поляками. Пригадую, в перші дні після свого приїзду туди, я при різних зустрічах з представниками нашого громадянства тільки те й чув, що безперестанні оповідання про польські насильства. Невдоволення росло також серед селян, бо польський режим однаково давав себе в знаки як в місті, так і на селі. Правда, казав Огієнко, з дозволу поляків у Кам'янці вже почато формування українських військових відділів під командою от. Олександра Шаповала й полк. Шандрука. Але боюся, що справа з цими формуваннями далеко не піде. Хоч командуючий польським військом в цьому районі, ген. Крайовський, ставиться прихильно до цієї справи, але не він є тут рішачим чинником з боку поляків.

Отже капітуляція представників нашої місії в Варшаві перед польськими вимогами, а з другого боку жакликий режим, який завели поляки на українських територіях — на Поділлі і на Волині, — все це разом утворило дуже сприятливий ґрунт для поширення невдоволення проти нашого уряду.

Ще в грудні 1919 року в Кам'янці організувалася т. зв. Українська Національна Рада, що цілком виразно стала в опозицію до уряду й Директорії. Ця Рада, казав мені Огієнко, не ставить ніяких безпосередніх перешкод в моїй діяльності, як головноуповноваженого, але своєю безвідповідальною критикою нашого уряду й Директорії вона не сприяє обороні українських інтересів під польською владою.

Коли я ближче ознайомився з діяльністю кам'янецької Національної Ради, то побачив, що по суті це було друге видання хмільницької «Ради Республіки». Ріжниця була лише та, що там провідну роль грали есери, а тут праві українські групи. Кам'янецька Національна Рада складалася з різних українських елементів, що стояли ще раніше в опозиції до уряду і свого часу входили в кам'янецький Український Національно-Державний Союз. Із українських соціалістів в Раду входили лише представники соц.-революціонерів. Українські соц.-демократи не погоджувались з загальним напрямком діяльності Ради, тому бували на засіданнях Ради лише з інформаційною метою. Головою Ради був М. Корчинський (соц.-федераліст), заступником голови Ст. Баран (галицький нац.-демократ), членами президії Ради: І. Липа (самостійник-соціаліст), В. Голубович (с.-р.) і М. Баєр (народня партія). Але верховодив Радою С. Баран. До Кам'янця він приїхав з Відня ще в листопаді 1919 року зараз же після переходу Галицької армії до Денікіна. Тоді він був дуже задоволений цим кроком Начальної Команди Галицької армії. Але коли Петрушевич виїхав за кордон, то Баран, замість того, щоб поїхати до армії, залишився в Кам'янці й тут разом з іншими членами новоствореної Національної Ради займався собі «високою політикою». Використовуючи хаос думок, який тоді панував серед українського громадянства, він намовляв Національну Раду перебрати цілий провід У. Н. Р. до своїх рук. Правда, з участю Барана Рада ухвалила була резолюцію, в якій висловилося як проти варшавської декларації 2. грудня, так і проти сепаратного договору галицького командування з Денікіном. Але поза цим майже вся робота Барана була спрямована на критику Наддніпрянського уряду та поширення різних неправдивих інформацій про його діяльність, щоб таким способом досягнути своєї головної мети — реорганізації проводу У. Н. Р.

Наприклад, з приводу мого приїзду до Кам'янця Баран писав тоді до одного з правих галицьких діячів у Відні

В. Сінгалевича: «До Кам'янця приїхав премер Мазепа. Втік від своїх, бо наддніпрянські і галицькі військові частини хотіли його розстріляти разом з Безпалком і д-ром Макухом та прочими вищими урядовцями за останню катастрофу. В Винниці і Могилеві мусіли вони укриватися перед своїми. Д-р Макух з державним секретарем Шрамченком укриваються далі в Могилеві, бо на захід боїться також їхати»⁶⁷).

Ось на підставі таких «інформацій» провадив свою діяльність головний керівник кам'янецької Національної Ради разом з деякими своїми однодумцями. З цього я побачив⁶⁸), що Огієнко мав рацію, коли казав мені, що діяльність Ради «не є в інтересах української справи».

Але найбільше мене здивувало, коли я довідався, що між представниками правих українських груп, що входили в кам'янецьку Національну Раду, і українськими соц.-революціонерами існувала певна єдність в поглядах щодо соціальної форми влади на Україні. В розмові зо мною А. Степаненко і В. Голубович, що були тоді в Кам'янці, запевняли мене, що представники всіх правих груп готові визнати соціалістичну владу на Україні і лояльно з нею співробітничати, якщо ця влада буде справді українська. З цього я зрозумів, що есери брали участь в кам'янецькій Національній Раді головню з тою метою, щоб впливати на праві групи в напрямі прихильного ставлення їх до утворення «своїх» радянської влади на Україні. Вже пізніше я довідався, що цей контакт між есерами і правими групами в Кам'янці зайшов тоді так далеко, що між ними був навіть підписаний окремий договір в цій справі⁶⁹).

Взагалі це був час (початок 1920 року), коли під впливом невдач у нашій боротьбі, а також в зв'язку з проголошенням більшовиками нової політики на Україні, роз'єднання україн-

⁶⁷) Треба сказати, що І. Макух був самотнім з тодішніх відповідальних галицьких політичних діячів, що після листопадової катастрофи не покинув території України й залишився в районі розташування Галицької армії, поки туди не прийшли більшовики. З якою пошаною ставились тоді до Макуха галицькі військові діячі, я сам мав нагоду бачити у Винниці в кінці грудня 1919 р. Після приходу більшовиків у Винницю Макух перебрався в Могилів, де працював над організацією цивільної влади при українських військових відділах, що незабаром почали формуватися в цьому районі.

⁶⁸) Цей лист Барана до Сінгалевича був перехвачений нашою місцевою контррозвідкою, тому зміст його став відомий всім членам уряду, що були тоді в Кам'янці.

⁶⁹) Див. комунікат представників УПСР за кордоном, оголошений у віденській «Волі» з 19. лютого 1921 р.

ських сил дійшло до найвищої точки. Про те, як вплинула «нова політика» большевиків на настрої лівих українських груп, я вже згадував. Але приблизно така сама картина дезорієнтації та захоплення «радянством» була в цей час також серед української еміграції за кордоном. Так, українські соц.-демократи В. Винниченко, В. Левинський, Гр. Паламар та інші оголосили себе закордонною групою української комуністичної партії і незабаром почали пропаганду совітської влади на Україні в своєму віденському тижневику «Нова Доба». Майже рівночасно закордонна група українських соц.-революціонерів, під проводом М. Грушевського, М. Шаповала, М. Чечеля та інших, на своїй конференції в Празі (в середині лютого 1920 р.) ухвалила резолюцію, в якій закликала всіх членів партії до якнайшвидшого здійснення на Україні «диктатури трудового народу» у формі «селянсько-робітничих рад» як в центрі, так і на місцях.

Рівночасно з поширенням большевизму серед лівих українських груп, деякі праві галицькі політики на еміграції продовжували свою стару орієнтацію на «протибольшевицьку Росію». Так, ще в середині грудня 1919 року у Відні відбулися наради членів галицької Української Національної Ради, на якій В. Панейко і С. Томашівський, за підтримкою деяких інших представників правого галицького табору, боронили т. зв. «Східню лінію». Вони доводили, що треба спільно з усіма російськими протибольшевицькими колами і за допомогою Антанти будувати велику Росію і зеднати в ній всі українські землі. Ми не відрікаємося, казали вони, самостійницької ідеї, однак після всього дотеперішнього досвіду не можемо вірити, щоб Україна могла власними силами стати самостійною державою.

Під впливом цих нарад, з ініціативи Панейка та Томашівського і при участі відомого єдино-неділимця «малороса» Моркотуна, 19. грудня в Парижі засновано т. зв. «Український Національний Комітет» з програмою відбудови «єдиної Росії».

Треба сказати, що на виразне виявлення цих двох крайніх напрямків серед українців за кордоном мала вплив також декларація нашої варшавської місії з 2. грудня 1919 року. Ця декларація викликала незадоволення і протести як з боку галичан, так і наддніпрянців. Цю декларацію почали зручно використовувати всі ті українські групи, як ліві, так і праві, що вже раніше стояли в опозиції до нашого уряду. Сепаратний договір Галицької армії з Денікіном відійшов тепер на задній

план. Головною подією дня була декларація 2. грудня. Як раніше на адресу Галицького уряду і командування сипалися обвинувачення за договір з Денікіном, так тепер це робилося на адресу У. Н. Р. за декларацію 2. грудня.

Ось за таких загальних умов та настроїв, перед нарадами уряду в Кам'янці, 29. січня 1920 року відбулося засідання Центрального Комітету УСДРП з участю О. Безпалка, І. Мазепи, А. Лівницького, М. Шадлуна і І. Романченка, що після листопадової катастрофи залишився в Кам'янці. На цьому засіданні відбувся такий характеристичний обмін думок, що став основою дальших рішень нашого уряду⁷⁰⁾.

М а з е п а : Мусимо констатувати, що постановою російської комуністичної партії з грудня минулого року в справі України викликала велику дезорієнтацію в різних колах нашого громадянства. Незалежні соц.-демократи і ліві есери-боротьбисти перейшли на сторону комуністів. Також есери «центральної течії» переживають внутрішню кризу та, очевидно, вийдуть з нашого уряду. Але все це не повинно міняти нашої основної лінії — боротьби за Українську Народню Республіку. На грудневу постанову російських большевиків мусимо дивитися, як на політичний маневр, що має метою збити з пантелику тих наших українців, що з довірям ставляться до «солодких» заяв комуністичної Москви. Настрої народніх мас на Україні на нашому боці, тому мусимо вживати всіх заходів для якнайшвидшого відновлення державного центру під прапором Української Народньої Республіки.

Але мене турбують деякі нові факти, про які я довідався тут в Кам'янці. Чи знає наша місія в Варшаві про ті знущання над українською людністю, які дозволяють собі поляки на наших землях? І чи вживає місія якихось заходів проти цього? Друга справа — це декларація 2. грудня. Як могло статися, що наша місія подала польському урядові декларацію, яка рішуче суперечить директивам нашого уряду? Ось ті питання, над якими ми мусимо спинитися в першу чергу.

Ш а д л у н інформує про свою подорож до Румунії. Ця подорож, казав він, не дала бажаних наслідків. Я і Б. Мартос приїхали до Букарешту 3. листопада, а вже через тиждень туди прибули представники Галицького уряду С. Голубович, О. Бурачинський та інші з сумними новинами про листопадову катастрофу. Ми були у румунського премера Войтояну,

⁷⁰⁾ Подаю зміст дискусій на цьому засіданні на основі свого щоденника, а також запису, що зробив М. Шадлун підчас засідання.

у міністра фінансів Ангелеску, у голови ліберальної партії і колишнього прем'єра Братіану та інших впливовіших державних діячів. Всюди приймали нас прихильно, але відчувалося, що румунські провідники з недовірям ставляться до наших надій на перемогу над російськими окупантами. Найнеприємніше враження залишилося у нас від авдієнції (15. листопада) у французького посла Камбона. Він просто ухилився від розмови з нами на ті актуальні для нас теми, які ми порушили в розмові з ним. Напр., коли ми торкнулися справи порозуміння з Денікіном, він сказав, що тепер від Франції призначений до штабу Денікіна ген. Манжен і окремих представників від Англії, — ось до них, мовляв, треба звертатися, а я в цій справі не є компетентний.

Лівицький: Мені довелося пережити багато неприємного в зв'язку з підписанням декларації 2. грудня. Я був примушений подати цю декларацію з огляду на вимогу поляків, але зробив це в порозумінні з представниками українського громадянства, яких я мав змогу бачити в Варшаві та у Галичині.

Наша місія зробила все для захисту інтересів України. Вже на першому польсько-українському засіданні (28. жовтня) наші представники оголосили декларацію, в якій стали на ґрунт етнографічного принципу щодо кордонів України. В аграрній справі остаточне рішення залишилось майбутньому українському парламенту. Рівночасно наші представники ставили питання про остаточність признання Польщею самої України та про зміну режиму на окупованих поляках українських землях.

Поляки цю декларацію відкинули. На другому засіданні (30. жовтня) польська делегація заявила, що декларація не відповідає польським домаганням. Конкретно польські делегати вимагали, щоб в декларації було зазначено про державні кордони між Україною і Польщею, про негайне упорядкування земельної справи (для забезпечення інтересів польських землевласників на Правобережжі) і про забезпечення культурно-національних прав польської людности на Україні. Підкреслювалось, що Сх. Галичина повинна належати до Польщі.

З такими домаганнями виступили польські делегати в той час, коли ще існував наш фронт і значна частина Правобережжя находилась під українською владою. Але раптом ситуація на нашому фронті радикально змінилась. Спочатку

стало відомо про сепаратний договір Галицької армії з Денікінном, потім прийшла вістка про евакуацію Камянця, нарешті наче обухом по голові вдарила нас катастрофа в Проскуріві та Війтівцях. Все це надзвичайно утруднило становище нашої місії. Поки існував український фронт, була надія на те, що з Польщею вдасться порозумітися в межах директив нашого уряду. Тепер після катастрофи на нашому фронті поляки почали рішуче настоювати на своїх вимогах. В розмовах з членами нашої місії представники польського уряду недвозначно зазначали, що переговори мають бути якнайшвидче доведені до позитивного кінця, інакше має наступити формальний розрив з усіма його наслідками.

В цих умовах наша місія вирішила переглянути попередній текст своєї декларації. Ми вважали, що не можемо доводити до розриву з поляками, бо наша армія навіть не мала б тоді куди відступати. Після довгих нарад, в яких галицькі представники залишилися при окремій думці і врешті подали заяву про свій вихід із місії, був виготовлений новий проєкт декларації, в якому взято на увагу домагання польської делегації.

Ясна річ, що цей проєкт перевищував уповноваження нашого уряду. Тому я негайно виїхав до уряду за новими директивами. Але по дорозі в Тернополі довідався, що уряд вже виїхав із Старокостантинова в невідомому напрямі на схід. Тоді, вертаючись назад до Варшави, я рішив порадитись з членами Директорії Ф. Швецем і А. Макаренком. Я бачився з ними у Львові⁷¹⁾. Обидва вони, разом з В. Старосольським і М. Ковалевським, після розмови зо мною висловились за те, щоб негайно подати декларацію зазначеного змісту. В Тернополі я бачився також з відповідальними представниками есерів: А. Степаненком, В. Кедровським і П. Христюком. Ознайомившись з проєктом декларації, вони мені теж заявили, що інтереси моменту вимагають негайного підписання декларації, хоч би й «ціною порушення партійних принципів».

Вернувшись до Варшави, я негайно скликав ширшу нараду для обговорення проєкту декларації. В цій нараді взяли участь такі представники нашого громадянства, як міністр земельних справ М. Ковалевський (с.-р.), товариш міністра внутрішніх справ П. Христюк (с.-р.), товариш міністра закордонних справ В. Старосольський (галицький с.-д.), О. Кова-

⁷¹⁾ Ф. Швець і А. Макаренко в цей час ще находились у Польщі, бо польський уряд довгий час не давав їм дозволу на виїзд з Польщі.

левський (нар.-республ.), С. Русова (с.-ф.), Л. Старицька-Черняхівська (с.-ф.), С. Шемет (хліб.-дем.), Б. Гомзин (хліб.-дем.), Ю. Коллард (сам.-соц.) і багато інших. Майже всі учасники наради, з огляду на критичну ситуацію, висловились за негайне підписання декларації.

Тоді я, за згодою більшості членів нашої місії, того ж дня, як відбулася ця нарада, подав польському урядові декларацію нового змісту. В цій декларації від імени нашої місії заявлялося, що границя між Україною і Польщею має проходити річкою Збручем і далі на північ через північно-західню Волинь; громадяни польської національності будуть мати в Українській Республіці такі самі права, як громадяни української національності в польській державі; земельна реформа буде остаточно вирішена майбутнім парламентом України, але на час до скликання парламенту юридичне положення землевласників польської національності на Україні буде регулюватися на підставі окремого погодження між українським і польським урядами.

Отже перед нашою місією стояла дилема: або зовсім відмовитися від якогось порозуміння з Польщею і тоді рахуватися з тяжкими наслідками для справи, або негайно підписати декларацію, щоб виграти час і дати змогу нашій армії зміцнити своє становище на фронті проти Денікіна. Місія вибрала цей другий шлях. Приймаючи таке рішення, ми брали на увагу також те, що в декларації поза всім іншим мають бути позитивні моменти, дуже важливі для нашої справи. Так, ми домагаємося від польського уряду: признати самостійність Української Народньої Республіки, допомогти нам зброєю, набоями та іншим військовим майном, нарешті відкрити для нас транзит з іншими державами.

Звичайно, уряд може не апробувати декларації 2. грудня. Тоді мусимо рахуватися з неминучістю ліквідації нашої дальшої боротьби. Бо без оперття на сусідню державу ми не зможемо відновити свого державного життя. Коли галичани порозумілися з Денікіном коштом Наддніпрянської України, то нам в цій ситуації, що утворилася після листопадової катастрофи, нічого не залишається, як пробувати знайти шлях для продовження своєї боротьби хоч би в межах Наддніпрянської України.

Продовжуючи свої інформації, Лівіцький казав, що після подання декларації 2. грудня в переговорах з поляками наступила перерва і ніяких спільних засідань представників

нашої місії з польською делегацією з того часу не було. Але Пiлсудський зараз же після подання декларації дозволив формувати наші військові частини на територіях Волині й Подiлля, зайнятих польським військом. Взагалі Лiвицький був настроений досить оптимістично щодо будучини польсько-українських відносин. Він казав, що за допомогою поляків нам пощастить відновити свою боротьбу організованим фронтом. Чи в цей час Лiвицький вже знав щонебудь про плани Пiлсудського щодо війни з Росією, про це він нічого не казав. Зазначив лише, що в справі польських бешкетів він якраз перед приїздом до Камянця подав Пiлсудському обширний меморандум за підписом своїм і Петлюри.

М а з е п а : Коли я їхав до Камянця, мені й на думку не спадало, що ми вже стоїмо перед фактом підписання декларації 2. грудня. Всі ми жили там, в запiллі ворога, зовсім іншими думками та перспективами. Нам здавалося, що в першу чергу треба об'єднати та реорганізувати наші розпорочені сьогодні військові сили. Тоді ми могли б вже в ближньому часі відновити свою боротьбу організованим фронтом. Тому факт підписання декларації 2. грудня мене дуже занепокоїв. Аджеж це новий клин в наші взаємовідносини з Галицькою армією. Ми там працюємо весь час в напрямі об'єднання обох армій. Тепер над цією справою, очевидно, треба поставити хреста. Та й по суті я не поділяю оптимізму Лiвицького щодо тих користей, які нам може дати союз з Польщею. Мені здається, що поведінка поляків на окупованих ними українських землях не віщує нам нічого доброго.

Я констатую, що декларація подана без згоди уряду. Але зараз не в наших інтересах доводити до формального розриву з Польщею. Треба лише бути на сторожі, щоб поляки, використовуючи наш тяжкий стан, не посунули взагалі на Україну. Ні в якому разі ми не можемо допустити, щоб на Україну прийшли нові чужоземні сили. Це знову відвернуло б від нас народні маси. Найбільш непопулярним на Україні є гасло інтвенції. Тому краще переживемо на Україні якийсь довший час стан анархії, але будемо продовжувати боротьбу власними силами. Треба вимагати від поляків негайного визнання Української Народньої Республіки й припинення руху їхнього війська на схід. Хай польський уряд допоможе нам одержати зза кордону одяг, амуніцію, зброю та інше військове майно.

Тим часом мусимо приступити до організації державного

центру на своїй території. Большевики є покищо заслабі, особливо на Правобережжі. Тому треба якнайшвидче сформувати в районі Кам'янця — Могилева, а також за кордоном з наших полонених певну кількість свого війська. Тоді разом з армією Омеляновича-Павленка зможемо відновити свою боротьбу регулярним фронтом. З уваги на критичний стан нашої справи уряду покищо не слід міняти. По закінченні наших нарад я негайно поїду до армії Омеляновича-Павленка. Петлюра хай якнайскоріше вертається на Україну разом з нашими військовими частинами, що формуються на заході.

Але поза всім цим, на мою думку, ми мусимо вже тепер подумати про деякі зміни в нашому дотеперішньому загальному управлінні. На це ми вже не раз звертали увагу Директорії, починаючи ще з Рівного. Але в Рівному, підчас формування уряду Мартоса, вдалося лише поставити цю справу на порядок денний, а фактично майже все залишилось по старому. Це дуже перешкоджало нашому державному будівництву. Особливо справа керування військом вимагає серйозної реформи. Це «Ахилесова пята» всіх наших невдач. Вже після київських подій в кінці серпня 1919 року одним з постійних домагань нашого правительства було: поруч з унормуванням взаємовідносин між Директорією та радою міністрів утворити військову раду для тіснішого зв'язку між урядом і армією. На жаль, бурхливі події минулого року не дали змоги здійснити цього. Тепер за ці останні місяці я ще в більшій мірі переконався, що нашому військовому управлінню бракувало системи і людей. Між іншим, серед військових панує велике невдоволення осаулами Головного Отамана. Вважають їх за головних винуватців того, що ні Петлюра, ні уряд по суті не мали справжньої уяви про дійсний стан нашої армії. Поза урочистими прийняттями та парадами осаули не бачили і не знали тих недочетів в нашій армії, що руйнували її бойову силу. Тому треба реорганізувати управління військом так, щоб надалі можна було уникнути цих дефектів. Через брак людей на Україні Андрій Миколаевич (Лівницький — І. М.) повинен якнайшвидче покинути Варшаву, його місце може заступити голова нашої місії в Букарешті Мацієвич⁷³).

⁷³) Про те, щоб А. Лівницького відкликати на Україну, а на його місце призначити К. Мацієвича, я писав також в своїх листах до Петлюри. Мацієвич згоджувався заступити Лівницького в Варшаві, але сам Лівницький і Петлюра були проти цього. Тому все залишилося без змін.

Безпалко: Я вважаю, що взаємовідносини між урядом У. Н. Р. і Польщею ще не з'ясовані. Деклярація 2. грудня це тільки епізод, бо Польща не дала досі ніякої відповіді. В своїй внутрішній політиці ми мусимо працювати в напрямі якнайширшої консолідації українських сил. Не наша вина, якщо есери вийдуть з уряду. Я згоден з тою думкою, що ми мусимо шукати іншого виходу з ситуації. Треба негайно сформувати в Польщі та Румунії по парі тисяч українських вояків і разом з армією Омеляновича-Павленка пустити в хід нашу самотню зараз чинну силу — армію. Бо коли з цим спізнитися, то може статися поділ українських земель між большевиками та поляками, а може навіть і румунами. Мусимо осадити десь свій урядовий центр і з того моменту Україна знову існує для цілого світу. Всі почнуть знову стягуватися до цього центру.

Романченко: Я також стою за негайне творення української армії та відновлення державного життя. Але я знаю порядки, які панують тут на українських землях під польською владою. Тому не вірю, щоб з тих наших військових формувань, які переводяться тут в Кам'янець, змогли вийти якісь добрі наслідки. Треба творити українську армію поза місцевостями, зайнятими поляками. Дух в армії не такий вже підупалий, і нам нема чого боятися виходу есерів із уряду. Так само не мусимо переоцінювати ролі кам'янецької Національної Ради. Ця Рада — збіговище людей дезорієнтованих і здеморалізованих. Керівники Ради самі не знають, чого вони хочуть. Напр., коли я на одному засіданні Ради запитав президію, як ставиться Рада до Зимового походу нашої армії, то голова Ради М. Корчинський на це відповів: «Зимовий похід — це чергова авантюра соц.-демократів». Я не надаю особливого значіння різним наріканням на Лівичького за його деклярацію 2. грудня. В такій ситуації можна підписати і компромісову заяву, треба тільки, щоб це давало якісь вигоди для нашої загальної справи.

Я дуже вітаю думку про реформу нашого загального управління, особливо що торкається війська. Для успіху в нашій дальшій боротьбі я вважаю цю справу за дуже важливу. Як колишній помішник головного державного інспектора, я мав нагоду довший час спостерігати життя нашої армії і мушу сказати, що серед військових врешті встановився такий погляд, що коли Головний Отаман з своєю «світою» їде на фронт, значить там треба чекати якоїсь невдачі. Безумовно осаули Головного Отамана не мають в армії ніяких симпатій.

Загальна опінія така, що вони не надаються на ролю «ближчих» дорадників найвідповідальнішого керівника військом. Усунути надалі ці дефекти конче треба. Верховний головнокомандуючий може бути й невійськовий, як напр., Троцький у большевиків, але він мусить мати при собі відповідно підготованих помішників.

Л і в и ц ь к и й : Думка про те, щоб відновити якнайскорше державний центр, є цілком реальна. Поляки настроєні проти імперіялістичної Москви. Денікіна вони бояться ще більше, ніж большевиків. Тому вони охоче допоможуть нам організувати своє військо в районі Могилева. Звідти на весну ми можемо вирушити проти Денікіна. В разі виходу есерів із уряду, на мою думку, слід створити більш поміркований кабінет з участю представників правих груп.

Щодо недотач в нашому державному управлінні, то я цілком приєднуюся до того, що було тут сказано. Треба зробити радикальну реформу. Взагалі треба точно означити права і обовязки верховної влади. Ми досі не маємо закону, який би регулював відносини Директорії і ради міністрів як в справах законодавства, так і управління. Тому ми, напр., не знаємо, чи має Директорія право veto щодо ухвалених радою міністрів законів, чи не має, чи має право втручатися в справи управління окремими міністерствами, чи не має. Всіх цих неясностей надалі не повинно бути.

Ш а д л у н : Я вважаю, що від Польщі ми не можемо чекати якогось порятунку для нашої справи, але в нашій ситуації переговорів з нею не треба зривати. Війна з большевиками неминуча. Гасло самостійної совітської України, проголошене большевиками, це фікція, яка не може задовольнити українську людність. Большевизм на Україні не має коріння, він чужий нашому народу. Тому замість горожанської війни у нас знову буде боротьба з чужою силою. Треба якнайшвидче відновити державний центр і скликати передпарламент з представників ширшого громадянства. Реформа загального управління потрібна.

На підставі цих дискусій нарада Ц. К. УСДРП ухвалила резолюцію, в якій між іншим зазначалося:

1. Кабінет міністрів з теперішньою політичною програмою залишається до скликання передпарламенту.
2. Негайно вживаються заходи для відновлення державного центру й переведення армії на становище регулярної.

3. Після закріплення певної території скликається передпарламент з законодавчими функціями, перед яким Директорія і уряд здають звіт з своєї діяльності і складають свої уповноваження.

4. Організація армії надалі провадиться на основі строгої дисципліни, при чім до відповідальної праці в армії притягуються фахові військові сили незалежно від національності й політичних переконань при умові встановлення над ними належного контролю.

5. В закордонній політиці уряд має стояти проти запрошення чужоземних військ на територію України, хоч би в будь-яких цілях.

6. Для унормування загального управління негайно видається окремий закон, в якому точно означається компетенція Директорії, як верховної влади.

На другий день окрема комісія під головуванням А. Лівницького виготувала проект «Тимчасового закону про державний устрій та порядок законодавства», з яким погодились всі інші відповідальні члени соц.-дем. партії. Зміст цього проекту зводився до таких головних точок:

1. Після відновлення урядового центру негайно, однак не пізніше, як 1. травня 1920 р., скликається передпарламент — «Державна Народня Рада», яка встановляє тимчасову форму державного устрою і порядок законодавства на час до скликання постійного законодавчого органу.

2. До скликання передпарламенту Директорія здійснює свою владу виключно через раду і кабінет міністрів.

3. Верховне представництво військ У. Н. Р. належить голові Директорії, як Головному Отаманові. Для командування армією призначається головним отаманом, на пропозицію голови ради міністрів і військового міністра, головнокомандуючий армією, що фактично керує військом на підставі загальних вказівок верховного головнокомандуючого, якому безпосередньо підлягає.

4. Для координації діяльності фронту і тилу утворюється в місці перебування штабу головнокомандуючого війська рада на чолі з головнокомандуючим армією в складі членів: військового міністра або його заступника, начальника штабу головнокомандуючого армією, представника від головного отамана та одного від кабінету міністрів⁷³⁾.

⁷³⁾ З приводу цього проекту «Тимчасового закону» один з представ-

Як бачимо, проектом «Тимчасового закону» не касувалася Директорія, як верховна влада, лише встановлялося певне обмеження компетенції членів Директорії щодо їх втручання в справу управління поодинокими міністерствами. Всі ми хотіли тоді поліпшити наші старі порядки, залишаючись на ґрунті постанов Трудового Конгресу. Тому дивно читати, як М. Шаповал в своїй книзі «Велика Українська Революція» (ст. 173, 183) намагається представити справу так, начебто українські соц.-демократи, тобто я, А. Лівіцький, О. Безпалко та інші, приймаючи проект «Тимчасового закону», мали намір зробити «державний переворот», «скасувати формально Директорію», встановити «олігархічну диктатуру кабінету міністрів» і т. д. Все це фантазія автора. Коли б справді українські соц.-демократи захоплювались в той час подібними планами, то, очевидно, я прийняв би пропозицію Петлюри в кінці листопада 1919 року в Старокостянтиніві, в якій Петлюра, як уже зазначено, сам пропонував мені перейняти від нього обов'язки Голови Директорії і Головного Отамана. В дійсності кам'янецький проект «Тимчасового закону» не був продуктом тих чи інших вузько-групових змагань, як це твердить М. Шаповал. Навпаки, це була тоді вимога майже всіх тих українських політичних груп, що брали активну участь в нашій боротьбі 1919 року. Є фактом, що остаточна редакція цього проекту була сформулована з відповідальними представниками тої партії, до якої належав сам Шаповал.

Проект «Тимчасового закону» разом з зазначеною резолюцією Ц. К. УСДРП був негайно переданий представникам УПСР, А. Степаненкові, В. Голубовичеві, Н. Григорієву та

ників тодішньої правої опозиції О. Ковалевський писав у віденській «Волі» з 27. березня 1920 року:

«Не говорячи по еству про цей «проект основних законів», підкреслимо лише, що в психіці нашої правлячої соціалістичної бюрократії відбувся перелом і що вона взагалі в перший раз на протязі останнього року заговорила мовою державности, мовою публічно-правовою. Жаль, що для неї потрібно було стільки часу, стільки кривавого досвіду, щоб нарешті стати на одиноко справедливий і одинокодержавний ґрунт. Раніше (напр. державна нарада в Рівному 5. квітня) ці елементарні істини вважалися за «ереси», котрі повинно жорстоко переслідувати».

Ізза яких «елементарних істин» велася боротьба в 1919 році між правим українським табором і українськими соціалістами, ми бачили в попередніх розділах. Правим групам ходило тоді не про «публічно-правову мову», бо якраз соціалісти весь час домагалися встановлення певної конституції. Боротьба велася за те, щоб взагалі усунути від державного проводу «неука» Петлюру, а на його місце поставити «освіченого» Петрушевича. Українські соціалісти були проти цього.

іншим, що в той час перебували в Кам'янці. Ознайомившись з цим проектом есери заявили, що вони домагаються скасування Директорії взагалі. Лише після спільної наради вони в окремії резолюції заявили, що голова Директорії до скликання передпарламенту лишасться для репрезентації верховної влади. А щодо членів Директорії Швець та Макаренко, то вони пропонували визнати, що члени Директорії Швець і Макаренко остаточно вибули з Директорії, в кожному разі вимагали негайного позбавлення їх уповноважень, що були дані їм 15. листопада 1919 р. в Кам'янці. Останнє есери мотивували інтересами «більш певного представництва У. Н. Р. за кордоном». Річ в тому, що А. Степаненко і В. Голубович, які незадовго перед тим приїхали з Варшави, оповідали, як Швець і Макаренко своїми хаотичними розпорядженнями вносять безладдя в діяльність наших місій за кордоном. Взагалі есери вимагали, щоб в проекті було категорично зазначено про «цілковите обмеження Директорії на користь кабінету міністрів».

Коли Баран, Корчинський та інші провідники кам'янецької Української Національної Ради довідалися про ці наради українських соціалістів, а також про наміри членів уряду реорганізувати наше загальне управління (про це я сам поінформував членів президії Ради в своїй розмові з ними 6. лютого), то це дуже їх збентежило. Вони гадали, що крім кам'янецької Ради вже ніхто не сміє вирішувати такі важливі державні справи, а тут виходило, що все йшло поза ними.

Тоді С. Баран рішив поспішити з «реалізацією» своїх планів. 8. лютого він вніс в Раду проект резолюції, в якій пропонував визнати, що Директорія і правительство вже не існують, як органи державної влади, а тому не мають права видавати якихбудь основних державних законів. «З нинішнім днем, — говорилося в проекті резолюції, — ініціативу дальшого державного будівництва бере в свої руки Українська Національна Рада. Вона поробить заходи для сформування та скликання в найкоротішій часі тимчасового тіла, яке негайно по своїм зібранню перейме повноту влади в свої руки, покличе голову Української Народньої Республіки і перше правительство».

Звичайно, з цих планів Барана нічого не вийшло. Більшість членів Ради самі побачили, що їх втягують в авантюру. Тому резолюція Барана, яку він вніс на обговорення, навіть не була поставлена на голосування. Після дискусій, в яких

взяли участь також представники українських соц.-демократів, Рада ухвалила на своєму засіданні резолюцію іншого змісту. В цій резолюції висловлювалося побажання, щоб в найскоршому часі був скликаний тимчасовий законодавчий орган у формі передпарламенту, який мав би вирішити питання про верховну владу У. Н. Р. та її правительство. Своім змістом ця резолюція нагадувала літинську постанову членів уряду з приводу т. зв. хмільницької «Ради Республіки».

Отже після листопадової катастрофи всі українські політичні групи домагалися реорганізації проводу. Лише різні групи йшли до цього різними шляхами. В той час як права опозиція разом з соц.-революціонерами стояла за негайну ліквідацію Директорії і встановлення замість неї «Ради Республіки» (есери) або «Начальника У. Н. Р.» (праві групи⁷⁴), соц.-демократи пропонували до часу скликання передпарламенту не касувати Директорії, а лише обмежити її компетенцію на користь кабінету міністрів.

В такому дусі був уложений проект «Тимчасового закону», до обговорення якого члени уряду зараз же приступили. Після прийняття «Тимчасового закону» я мав виїхати до армії Зимового походу, а Лівницький і Безпалко до Варшави. Безпалко мав від кабінету міністрів спеціальне доручення виїхати з Варшави до Берліна для остаточного в'яснення можливостей порозуміння з совітською Москвою. Та наради членів уряду ще не закінчилися, як на другий день (11. лютого) з учасниками їх трапилася «пригода», що наробила тоді в Кам'янці великого переполоху серед українського громадянства.

Річ у тому, що до Кам'янця я приїхав і жив там інкогніто. Сталося так, що напередодні закінчення нарад уряду туди приїхав польський міністр в справах «східніх кресів» А. Мінкевич. В назначену годину він прийшов на помешкання головноуповноваженого нашого уряду І. Огієнка, щоб зробити мені візиту. Я не бачив ніякої потреби в такій зустрічі, тому попросив Огієнка передати Мінкевичу, що я з причин свого

⁷⁴) Напр., в резолюції «Бюра українських демократичних партій в Варшаві» за підписом представників від народніх республіканців (О. Ковалевський), самостійників-соціалістів (Ю. Коллард) і хліборобів-демократів (С. Шемет) з 10. грудня 1919 р. визнавалося за кінечне: «Ліквідувати владу Директорії й позбавити всяких уповноважень всіх її членів. Репрезентацію верховної власти тимчасово передати до рук С. Петлюри, як Начальника Української Народньої Республіки . . . Владу свою Начальник Республіки повинен здійснювати за допомогою парламентарного кабінету міністрів».

нелегального перебування в Кам'янці прийняти його не можу. Мінкевич образився і вимагав від мене сатисфакції. Я ніякої сатисфакції не дав. В той же день майже всі члени уряду, що находились в Кам'янці (Лівицький, Огієнко, Безпалко і я), були затримані польською владою під домашнім арештом. Ображена амбіція Мінкевича була задоволена.

На другий день я вже був приготувався тікати з-під польського арешту, бо запідозрював, що поляки просто хочуть ліквідувати український уряд. Квартира Огієнка, у якого я мешкав, була тим якраз зручна, що одною стороною виходила на вулицю, де не було ніякої польської варти. Отож за згодою Огієнка та його покійної дружини Домни Данилівни, щирої української патріотки, що разом з Ніною Сінгалевич і Данилом Петрівським підготувала технічне виконання задуманого плану, я мав уночі спуститися з балкону другого поверху на вулицю й негайно виїхати з Кам'янця. Але сталося так, що того самого дня до Огієнка приїхав від Мінкевича офіцер з наказом «привезти» мене до нього. Я поїхав.

Мінкевич прийняв мене в присутності Ст. Стемповського, пізнішого міністра здоров'я в уряді В. Прокоповича, і капітана Чарноцького. Це був ще молодий, біля 35 років, симпатичний бронеет середнього зросту. В чемній формі він привітався зо мною і сказав, що дуже хотів би поговорити зо мною про деякі справи, що торкаються польсько-українських взаємин на території, зайнятих польським військом.

На це я сказав, що після всього того, що сталося, не можу задовольнити його просьбу. Як відповідальний представник уряду Української Народньої Республіки, я можу говорити з вами, заявив я, лише як рівний з рівним. Тому поки не буде анульоване розпорядження щодо позбавлення свободи членів українського уряду, я не можу собі дозволити ніяких ділових розмов з вами.

Мінкевич змішався. Було видно, що він не сподівався такої відповіді. Але швидко опанувавши себе, він напіввинуватим тоном сказав: «Я цілком розумію вас, пане міністре. Бачу, що між нами сталося непорозуміння. Тому охоче зроблю так, як ви бажаєте». Тут же, в мой присутності, він наказав телефонічно ген. Крайовському негайно звільнити всіх затриманих.

Моя розмова з Мінкевичем тривала більше години. Вже з перших слів я побачив, що йому заімпонував мій незалежний тон розмови з ним. Як я зрозумів, причиною арештів була

не лише ображена амбіція Мінкевича. До певної міри тут відіграли роль також неправдиві інформації, які напередодні приїзду Мінкевича з'явилися в одній з кам'янецьких газет, що нібито до Кам'янця приїхав В. Винниченко для нарад з представниками українського правительства. Звичайно, це була неправда. Винниченка в Кам'янці не могло бути. Але за кілька днів перед тим я дійсно одержав від нього листа (з 7 січня 1920 р.), в якому він писав, що в закордонних газетах є чутки, нібито я і Безпалко викликаємо його на Україну. В зв'язку з цим він повідомляв, що коли його присутність на Україні дійсно потрібна, то він негайно приїде. Але попереджав, що з партії українських соц.-демократів він вийшов і стоїть «на ґрунті комуністичної програми . . . не тільки тактично, але й принципово».

Пригадую, цей лист зробив на мене неприємне вражіння. Це був повний доказ нашого політичного безголов'я. Але відомості про те, що я того листа одержав, очевидно, дійшли до Мінкевича, і це дало йому зайвий привід для переведення арештів.

14-го лютого відбулося останнє засідання кабінету міністрів з участю І. Мазепи, А. Лівницького, І. Огієнка, М. Шадлуна і О. Безпалка. На цьому засіданні ухвалено «Тимчасовий закон про державний устрій та порядок законодавства Української Народньої Республіки»⁷⁵). Рівночасно прийнято окрему постанову, в якій говорилося, що з оголошенням «Тимчасового закону» кінчаються уповноваження, дані членам Директорії Макарєнкові і Швецеві 15. листопада 1919 р. щодо їх діяльності за кордоном. В кінці доручено А. Лівницькому, як голові української місії в Варшаві, заявити рішучий протест з приводу арештів членів нашого уряду польською владою в Кам'янці і домагатися від польського уряду належної сатисфакції⁷⁶).

⁷⁵) Через кілька днів (24. лютого 1920 р.) у Варшаві відбулася конференція членів УСДРП, що перебували за кордоном, з участю А. Лівницького, Б. Маргоса, О. Безпалка, Л. Михайлова, В. Старосольського, Льва Ганкевича, Миколи Ганкевича і Ів. Квасниці. На цій конференції також обговорено проект «Тимчасового закону» і вирішено, що цей закон є конче потрібний на час до скликання передпарламенту, а тому слід його «негайно ввести в життя».

⁷⁶) У відповідь на цей протест 11. березня 1920 р. польське міністерство закордонних справ зложило перед українською місією в Варшаві офіційне вибачення за «прикрий випадок» арешту українських міністрів у Кам'янці.

На другий день я виїхав до армії Зимового походу. Відіжджаючи, я залишив для Петлюри обширного листа (з 10.—14. лютого 1920 р.), в якому між іншим настоював: на негайному затвердженні «Тимчасового закону», негайному закликанні для фактичного керування армією «2—3 фахових військових осіб з належним організаційним хистом та підготовкою» і на якнайскоршій організації наших полонених за кордоном для відновлення боротьби регулярним фронтом. Коли я їхав до Кам'янця, то мав намір десь на кордоні побачитися з Петлюрою. Тепер, з огляду на приїзд до Кам'янця Лівіцького і Безпалка, потреба в цьому відпадала.

XVIII. МОЯ ПОДОРОЖ ДО АРМІЇ. КІНЕЦЬ ЗИМОВОГО ПОХОДУ.

Між Камянцем і Ямполем. Відступ армії Бредова до Польщі. Моя зустріч з О. Удовиченком і наказ про формування окремої пішої бригади в Могилеві. План подорожі через Румунію. В Букарешті. Листи М. Шаповала, А. Макаренка і Г. Сидоренка. Українська еміграція за кордоном. Калела О. Кошиця. М. Остроградський. Перехід через Дністер на територію України і зустріч з Чорноморським полком. В тираспільській «Чека». Від Одеси до Умані. Невдача боротьбистів і кінець «Волохівщини». Повстання Чорноморського полку і галицької кінної бригади в Тирасполі. Подорож до Єлисавета. Настрої на українському селі. Мій приїзд до армії і парада в Ольгополі. Лист М. Шадлуна про стан польсько-українських переговорів у Варшаві. Виступ галицьких «червоних бригад» проти большевиків і кінець Галицької армії. Марш армії Зимового походу на зєднання з частинами Удовиченка. Бої з большевиками в районі між Вапняркою і Ямполем. Кінець і значіння Зимового походу.

Виїжджаючи з Камянця, я гадав, що за якийсь тиждень буду в армії. Та не так сталося, як гадалося. До армії я дістався — і то з дуже великими труднощами — вже аж в кінці квітня, тобто більше як через два місяці після того, як я виїхав з Камянця. Згадуючи тепер про цю свою, повну небезпечних пригод «Одисею», можу сказати, що, тільки дякуючи щасливому збігу обставин, мені кінець-кінцем, після безконечних блукань, все таки вдалося доїхати до армії. За інших обставин, хто знає, чим би могла скінчитися ця моя подорож до армії.

До Могилева я приїхав 16. лютого і зараз же, разом з Ю. Онипком, що залишався в Могилеві, виїхав до Ямполья. В Ямполі вже другий місяць існувала українська влада на чолі з колишнім нашим повітовим комісаром Лампігою. В розмові зо мною Лампіга заявив, що населення Ямпільського повіту настроєне проти большевиків і що він міг би в короткий час зібрати до 10 тисяч людей для нашої армії; потрібна була лише зброя, набой і грошові засоби.

Сам Лампіга справив на мене вражіння енергійної та ділової людини. Серед місцевої людности він користався великою

популярністю. Тому я зараз же післяв спеціального курера в Камянець до Шадлуна з проською, щоб О. Шаповал, при формуванні військових відділів у Камянці, звернув увагу також на цей район. Ще з Могилева я писав Шадлунові, що було б добре, коли б Шаповал якнайскорше закріпив за собою лінію Нова Ушиця—Муровані Курилівці—Котюжани і тим самим прикрив шлях між Могилевом і Камянцем. Тоді праця в цьому районі була б гарантована від різних несподіванок. Лампіга інформував мене, що румуни прихильно ставляться до місцевої української влади. Тому я послав також листа до Маціевича в Букарешт з проською вжити заходів, щоб румуни допомогли представникам нашої влади в цім районі зброєю та іншим військовим майном.

Про армію Омеляновича-Павленка тут нічого не знали. Це показувало, що армія скерувала свій рух кудись далеко на схід. Зате були відомості про денікінців, що вони покинули Одесу і що лінія Одеса—Роздільна зайнята українськими повстанцями під командою ген. Сокири-Яхонтова, колишнього командира дивізії Сірожупанників.

З Ямполья я виїхав 19. лютого в напрямі на ст. Рудниця. Після того, що я бачив у Ямполі, мені дуже хотілося якнайшвидше звязати цей район з армією Омеляновича-Павленка. Але тут сталася подія, що несподівано змінила цілий план моєї подорожі. Приблизно на півдорозі між Ямполем і Рудницею ми зустріли групу піших людей в шинелях. Спинивши нас, вони заявили, що є передовим розвідчим відділом добровольчої армії, яка з Одеси відступає в Польщу. Нам вони рішуче не радили їхати далі, а вернутися назад. Наша армія, казали вони, відступає широким фронтом від Дністра до Жмеринки, військо здеморалізоване і настроєне по грабіжницькому, тому вас обовязково пограбують, заберуть коней, одяг і т. д. В цей час, коли ми розмовляли, зі сторони Рудниці почулася гарматна стрілянина. «Це наші б'ються з большевиками», — сказали денікінці.

Для нас стало ясно, що їхати далі було недоцільно. Тому, подякувавши цим воякам за інформації, ми негайно вернулися назад до Ямполья, а звідти до Могилева. Ми вирішили змінити свій маршрут і спробувати пробратися до армії через румунську територію правим берегом Дністра. З цією метою я зараз же делегував Онипка до нашої місії в Букарешт, щоб дістати дозвіл румунської влади на переїзд через територію Румунії.

На другий день (21. лютого) добровольці були вже в Могилеві. Ніяких сутичок між ними і місцевою владою не було. Денікінці запевнили представників української влади, що вони мають лише пройти до Польщі і ніяких перешкод не будуть чинити місцевій владі. В разі спротиву, вони загрожували «змести з лиця землі весь Могилів». Через те, що денікінці відступали з зброєю, якої нам якраз бракувало, я ще в Ямполі дав директиви, щоб наші місцеві представники старалися всіма способами перебрати від денікінців хоч частину їхньої зброї та амуніції. Не знаю, чим би все це скінчилося. Але сталося так, що вже на другий день за цю справу взялася компетентна військова людина, що цілком випадково опинилася в цей час в Могилеві. Це мало велике значіння для організації наших військових частин в цьому районі. Тому спинюся над цією справою трохи докладніше.

В Могилеві я жив нелегально і мав зв'язок з зовнішнім світом через місцевого народного учителя П. Сулизу, колишнього члена Української Центральної Ради і Трудового Конгресу, родом з Чернігівщини. Він і мій господар А. Мельник, службовець одної з місцевих кооперативних крамниць, у якого я мешкав, завжди з щирою відданістю робили все можливе, щоб допомогти мені в виконанні своїх обов'язків, як відповідального члена уряду. Отож на другий день після приходу денікінського війська я довідався від них, що разом з денікінцями в Могилів приїхав також полковник О. Удовиченко, колишній командир 3-ої дивізії нашої армії. Я дуже зрадів цій вістці. Я знав, що підчас відступу нашої армії в листопаді 1919 р. Удовиченко залишився хворий на тиф у Проскурові. Коли денікінці захопили Проскурів, вони вивезли його в Одесу. Тепер він разом з денікінським військом пробивався в Польщу. Я вирішив негайно притягти його до праці для організації війська в цьому районі. Тому доручив Сулизові, щоб він зв'язав мене з Удовиченком. Того ж дня Удовиченко прийшов до мене разом з Сулизом.

Особисто я перед тим не знав Удовиченка. Чув лише від Петлюри та від наших державних інспекторів, що це був один з наших найбільш талановитих старшин генерального штабу (Удовиченко скінчив один курс російської академії генерального штабу). Тому я зрадів нагоді ближче познайомитися з ним. На мене Удовиченко справив дуже добре вражіння. Це був ще молодий, коло 30 літ, гарний собою старшина. Вже з перших слів було видно, що він не цікавився «високою по-

літикою», а жив головню військовою справою, для якої без сумніву мав визначні здобності. В руках відповідного вищого командування Удовиченко міг зробити дуже багато для української армії. В наших умовах боротьби 1919 року він завдяки своїй м'якій вдачі ледве спромігся дати раду з різними «отаманами», що своєю безвідповідальною роботою ослаблювали бойову силу нашої армії.

Моя розмова з Удовиченком тривала біля години. Від нього я довідався, що це відступало військо того самого ген. Бредова, який півроку тому примусив нашу армію покинути Київ. Прямуючи з Одеси на захід, бредовці хотіли перейти на територію Румунії. Але румуни зустріли їх гарматним вогнем і не пустили. Тоді вони рішили йти до поляків. Всього відступало коло 30 тисяч, з них до 2500 кінноти і до 1500 піхоти, при 200 кулеметах і 300 гарматах. Решта — обоз з награбованим майном. Кіннота складалася з донських і терських козаків і почасти з кубанців. Піхота переважно була з мобілізованих селян з Чернігівщини., Полтавщини, Харківщини і Херсонщини.

Після взаємних інформацій я запропонував Удовиченкові залишитися в Могилеві для організації військової частини, яка мала б вступити в контакт з от. Шаповалом і полк. Шандруком, що провадили аналогічні формування в районі Кам'янця. Удовиченко рішуче від цього відмовився. Він заявив мені, що на підставі попереднього досвіду переконався в неможливості успішного ведення боротьби нашими силами. Зауваження Удовиченка щодо дефектів в організації попередньої боротьби торкалися головню взаємовідносин між армією та урядом.

Я сказав Удовиченкові, що цілком поділяю його думки. Далі поінформував його, що уряд тільки що ухвалив у Кам'янці закон, який власне має на меті усунути всі ці дефекти. Я запевняв Удовиченка, що повороту до попередніх порядків не буде. Після докладніших інформацій він погодився мою пропозицію прийняти. Поставив лише умову, що до повороту зза кордону Головного Отамана або військового міністра він підлягатиме безпосередньо мені або моему заступникові.

На другий день (23. лютого) я підписав на імя Удовиченка наказ про формування окремої пішої бригади в районі Могилівського та Ямпільського повітів. Рівночасно я доручив І. Макухові загальне керування цивільною владою в цім районі.

Свою працю Удовиченко розпочав дуже успішно. В першу чергу він постарався шляхом відповідної агітації вирвати з рядів частин, які відступали, тих українських козаків і старшин, що попали туди примусово. Головна мета цієї акції була та, щоб забрати у добровольців якнайбільше зброї, особливо кулеметів і гармат. Звичайно, тут не обійшлося без сутичок між самими добровольцями. Козаки здебільшого самі заявляли, що вони далі нікуди не підуть і хочуть залишитися в українській армії разом зі зброєю, а росіянам це дуже не подобалось. Наслідки цієї акції були блискучі. Вже на другий день після того, як я підписав зазначений наказ, Удовиченко доповів мені, що має до 40 кулеметів і 10 гармат. Крім того, з добровольчих частин в бригаду записалося до 1000 козаків і 400 старшин, з них кінний полк донських козаків під командою полк. М. Фролова, кінна сотня кубанців під командою сот. О. Юшкевича та інші.

Захоплений цим успіхом, Удовиченко планував у короткому часі поставити свої залоги в Мурованих Курилівцях, в Котюжанах і далі на схід, залишивши для Шаповала район на захід від цієї лінії. Саме в цей час я одержав точні відомості, що армія Омеляновича-Павленка після короткого спочинку на Уманщині справді вирушила на схід і знаходиться в районі Знамянки. Коли я поінформував про це Удовиченка, він сказав, що перебування армії в центрі України з військового боку є цілком правильне. Тільки там, в центрі України, казав він, армія може зберегти себе й прохарчуватися до весни, а тим часом будуть закінчені наші військові формування тут на заході. Тоді армія Омеляновича-Павленка мусить вирушити сюди для спільної з нами акції під одним командуванням.

Темпо праці в Могилеві з кожним днем зростало. На мою вимогу 25. лютого з Кам'янця привезено кілька мільйонів гривень для формованої бригади. Це ще більше оживило працю. Але ситуація в районі Могилева тим часом змінилася. Ще до приходу добровольців большевики з сусідніх районів (жмеринського і винницького) намагалися опанувати цей район. Так, напр., 17. лютого вони зробили несподіваний напад на Муровані Курилівці, підчас якого між іншим захопили урядовця кам'янецького земства Т. Недужого, що проважав мене до Могилева і саме в цей час вертався назад до Кам'янця. Тепер відступ групи Бредова до Польщі притягнув ще більшу увагу большевиків до цього району. Большевицькі відділи

насувалися зі сходу і з півночі. Наслідком цього вже 27. лютого в Могилеві стало неспокійно. Большевики пробували захопити місто, але успіху не мали. Того ж дня недалеко від Могилева, на дорозі з Немії і Серебрії на Яришів, був убитий невідомими большевиками катеринославський організатор Вільного Козацтва Микола Горобець, колишній державний інспектор корпусу Січових Стрільців. Саме перед тим він привіз гроші з Камянця для бригади Удовиченка і тепер вертався з моїм листом до Петлюри та іншими дорученнями.

28-го лютого большевики почали новий наступ на Могилів. Не маючи забезпеченого тилу, Удовиченко рішив не вступати в бій. Він прийшов до мене пополудні й заявив, що відступає з своєю бригадою на Муровані Курилівці. Разом з бригадою місто покинули також представники української цивільної влади на чолі з І. Макухом. Я залишився в Могилеві і ждав повороту Онипка з Букарешту. Трагічний випадок з Т. Недужим, потім з М. Горобцем переконали мене в тому, що моє рішення змінити свій маршрут і не їхати прямо на схід було цілком оправдане.

Після відступу Удовиченка я пробув у Могилеві під большевицьким режимом біля тижня. За цей час Удовиченко під натиском большевиків залишив Муровані Курилівці і відступив в район Калюса ближче до Дністра. В самому Могилеві швидко наростало незадоволення большевицьким режимом. Та саме в день, коли в місті чекали протибольшевицького перевороту, з Букарешту вернувся Онипко. Того ж дня (6. березня) ми перейшли через Дністер (зруйнованим залізничним мостом) на румунський беріг біля с. Атаки. Пригадую, як ми тішилися тим затишком, який знайшли при ночівлі в Атаках в звичайному заїзді! Після страшного хаосу та руїни, які панували в той час на просторах революційної України, просто не вірилося, що люди ще можуть десь жити в умовах нормального, спокійного часу.

Але тут нам знову довелося міняти свій маршрут. Румунський вартовий офіцер в Атаках, проглянувши наші документи (ми їхали під чужими прізвищами), заявив нам, що без окремого дозволу дивізійного штабу, який находився в Окниці, ми не можемо переїхати назад на українську територію. Коли ми на другий день поїхали в Окницю, то там нас чекало ще більше розчарування: треба було їхати аж до самого Букарешту, щоб одержати дозвіл на перехід через румунсько-совітську границю. Так, замість того, щоб їхати з Атак прямо

до херсонських берегів Дністра, ми зовсім несподівано для себе, після досить довгої подорожі залізницями, 13. березня опинилися в румунській столиці.

В Букарешті нам довелося чекати біля тижня. Цей час я використав для ознайомлення з положенням нашої справи в Румунії і взагалі за кордоном. Із розмов з головою нашої місії К. Мацієвичем, радником місії І. Феценком-Чопівським і головою військової секції ген. Дельвігом я довідався, що румуни також дали дозвіл на фрмування наших інтернованих та полонених. Але про стан наших переговорів у Варшаві вони в той час ще не знали більше того, що мені вже було відомо з нарад у Кам'янці, а потім з листа до мене от. Миколи Шаповала (з 1. березня 1920 р.), якого я одержав через Онипка ще в Могилеві. В цьому листі М. Шаповал, що незадовго перед тим був у Варшаві, між іншим писав:

«Прибувши сьогодні до Букарешту з Варшави, з доручення проф. Мацієвича маю честь подати до Вашого відомо про слідуєчий стан річей у Варшаві. З Варшави я виїхав 26. лютого вечером. За 10 днів перед моїм виїздом ген. Зелінський (голова тамошньої військової секції при дипломатичній місії) відвідав польського військового міністра, його поміщика і деяких генералів-референтів при Пілсудському. На всі пропозиції і внесення ген. Зелінського з польського боку не послідувало ні одного відмовлення.

А Зелінський пропонує: зформувати на польській території 2 українські дивізії, поляки згодні; формувати на українській території, окупованій польським військом, — поляки згодні. Мається формувати в одному з пунктів на Сході. Платню в польській валюті вже видається нашим козакам і старшинам, що перебувають в Ланцуті два тижні. Всіх наших козаків і старшин із Ланцута, Старокостянтинова, Рівного, Луцька та ін. вже звозиться до призначеного пункту. Зброя, амуніція, уніформа (американська) вже видається. З Німеччини мається привезти 10.000 козаків. Людей вже за ними послано. Витрати на ці формування робляться по квитанціях нашого уряду на ті 400 мільйонів німецьких марок, що секвестровані німецьким урядом в Берліні. Поляки ж будуть стягувати по цим квитанціям через Париж, де на це пристають. Полк. Данильчук, що має їхати до Парижу з військо-

вими дорученнями, одержав за кілька днів перед моїм виїздом дозвіл з Парижу на візд туди української військової місії.

В день мого відїзду від Тишкевича з Парижу (тодішній голова української місії в Парижі — І. М.) прийшла до Головного Отамана телеграма, що Франція дала дозвіл на продаж для української армії всіх засобів для організації її й ведення війни проти большевиків».

З цього листа було видно, що настрої в політичних кругах Франції під впливом Польщі змінилися на більш прихильні до нашої боротьби проти большевиків. Приблизно в такому ж дусі мене інформували Мацієвич і Дельвіг. Обидва вони були гарячими прихильниками польсько-українського порозуміння і чекали великих позитивних наслідків для нашої справи від навязання дружніх відносин з Польщею. Особливо Мацієвич, з яким я бачився кілька разів, був дуже оптимістично настроєний щодо наших перспектив за кордоном. Він запевняв мене, що в Румунії буде також переведена організація наших інтернованих і що взагалі Румунія в короткому часі визнає самостійність України. Тому радив мені написати Петлюрі, щоб він по дорозі на Україну обов'язково заїхав до Румунії офіційно, як «президент Республіки».

Разом з цим Мацієвич згоджувався з тим планом відновлення боротьби власними силами, що був прийнятий на нарадах нашого уряду в Кам'янці. В зв'язку з тим я написав тоді до Шадлуна в Кам'янець, що Мацієвич «майже цілком солідарний зо мною, а значить і з урядом, в багатьох справах принципового і практичного значіння». Взагалі ні Мацієвич, ні інші представники нашої місії в Букарешті в той час ще нічого не знали про те, що Польща спільно готувалася до війни з Совітською Росією і що в цій війні Україна мала бути союзником Польщі. Як відомо, Пісудський дуже обережно підготовляв свій план проти Совітської Росії.

В Букарешті я одержав кілька листів з Відня, між іншим, від члена Директорії А. Макаренка і від тамошнього нашого посла Г. Сидоренка. В цих листах також не було ніяких інформацій щодо можливості війни між большевиками і Польщею.

Макаренко в своєму обширному листі (з 4. березня 1920 р.) спинявся переважно на діяльності наших місій. Він жалівся, що крім місій в Греції, Угорщині та Швейцарії, всі інші не стояли на висоті своїх завдань. Найбільше нарікав на фінансову комісію Г. Супруна, обвинувачуючи його в марнотратстві

державних грошей⁷⁾). Взагалі дуже ляв нашу еміграцію за бездіяльність, особливо нападав на деяких емігрантів, називаючи їх «просто злочинцями, що повтікали за кордон з грішми». Обурювався з приводу камянецьких резолюцій українських соц.-революціонерів про скасування Директорії і заявляв, що в Європі «надають велике значіння Директорії, як суверенній владі, що затверджена Трудовим Конгресом», тому якщо Україна буде визнана, то «буде визнаний лише уряд Директорії». В кінці хвалив мене, як «хороброго голову уряду», і просив не забувати, що він «знає всі наші потреби на Україні і все робить для досягнення спільної мети».

В іншому дусі був лист Сидоренка. Сидоренко в своєму листі заявляв, що перебування уряду на Україні в цю критичну добу має велике значіння для нашої дальшої боротьби. «Я завжди згадую, — писав він, — про нашу останню розмову в Кам'янці 14. листопада, коли Ви сказали мені, що уряд ні в якому разі не покине Республіки і буде боротися за самостійність Української Народньої Республіки до кінця. Упевнений в тому, що так воно й буде, я виїхав на місце мого призначення у Відень через Румунію. Ви не можете собі навіть уявити, яке колосальне значіння для самостійности і суверенности нашої Республіки і для рахування з нею, як з державою, має цей факт в Європі, факт, що уряд У. Н. Р. залишився при таких скрутних обставинах в межах нашої Республіки, а не розбігся і не втік. Цей факт спас нашу державність і золотими літерами буде записаний в історію нашої державности. Ваше перебування на місці, в межах Республіки, і надалі буде спасати нашу державність навіть при Вашій слабості, бо нам треба буде пережити ще небагато часу, щоб нарешті стати на ноги і бути визнаними; всякий же перехід уряду за межі Республіки, за границю, гробить нашу державність і означає собою політичну смерть самого уряду».

Сидоренко указував на те, що, коли він приїхав до Відня, як новопризначений посол, і вручив свої вірительні грамоти австрійському урядові, то ці грамоти, як підписані відповідальними членами нашого уряду, що залишилися на Україні, були негайно прийняті. Того ж дня йому віддав візиту представник австрійського уряду. Так само всі послі чужих дер-

⁷⁾ Г. Супрун був уповноважений міністерства фінансів за кордоном і стояв на чолі окремої фінансової комісії в Берліні. Пізнішими ревізіями виявлено великі зловживання в цій комісії і марнування державних фондів.

жав у Відні, яким він зробив візиту, негайно відповіли йому візитою. І все це сталося тому, говорилося в листі, що «всі державні люди рахуються тільки з тим, що коли уряд, територія і нарід е, то значить е і держава. Решта ж, чи сильна держава чи слаба, чи багато має війська чи мало, відноситься вже до других комбінацій, але ж факт, що держава е, ніким не заперечується, а це в сі тяжкі часи для нас найважлише».

Лист кінчався характеристичною для Сидорнка оптимістичною заявою, що наше загальне становище за кордоном «з кожним днем все кращає і кращає . . . І Ви добре робите, — зазначалося в листі, — що пересуваєтесь з урядом на південь. Обовязково потрібно закріпитись в якому-небудь портовому городі — Одесі, Миколаєві чи Херсоні, і тоді ми швидко станемо на ноги».

Пригадую, читаючи цього листа, я мимоволі собі подумав: «Яка протилежність в настроях цього нашого патріота-посла і тих емігрантів, що опинилися без діла за кордоном!» Саме в цей час мені довелося докладніше поінформуватися про те, як під впливом листопадової катастрофи серед нашої еміграції запанували розгубленість і дезорієнтація. Найбільш сумні відомості були про українську колонію в Відні. Там зіхалося кілька тисяч українців. Видавалося дві газети, 3 журнали. Але панували безголовя і дезорганізація. Пропивалися народні гроші, ширилася орієнтація на большевизм.

Віденський журнал «Воля», що виходив тоді під редакцією В. Піснячевського, був переповнений всякими сварками українців між собою. Якого тільки бруду не виносилося на сторінках цього журналу різними групами й окремими особами в боротьбі між собою! Але я не забуду, як там же, в журналі «Воля», я прочитав і про позитивну працю наших українців за кордоном. Маю тут на увазі успіх, з яким продовжувала інформувати світ про Україну наша республіканська капела під проводом О. Кошиця.

Саме в цей час капела Кошиця, після двомісячного побуту у Франції, потім в Бельгії і Голандії, успішно закінчила свою подорож до Лондону. З тих кореспонденцій, які були вміщені у «Волі», я бачив, що всі виступи Капели майже всюди були невпинним триумфом української пісні та української музичної культури. Напр., кореспондент французької газети «La République» в своїй рецензії з приводу концертів капели в Тулузі писав:

»Визнаю себе безпомічним передати вражіння від цих двох

концертів, які були годинами чистої радості . . . З перших акордів губиться почуття реальності; забуваєш убогу землю і переносишся уявою в якийсь святий храм, де святкується чудесний культ вічної краси . . . Кажуть, що українці з слов'янських народів найближче підходять до нас темпераментом, і дійсно твори, які ми чули вчора, не носять печаті безнадійності, вони не мають «покаянного стилю» російських пісень; в цих творах, навпаки, відчуваєш якийсь оптимістичний гумор, делікатну фантазію, яка не раз викликала у мене згадки про наших прегарних композиторів XVI віку».

Рецензія кінчалася словами: «Пана Кошиця та його чудових співаків приймали на диво. Безконечні оплески, вимагання повторювати, тріумфальні овації. І навіть у багатьох я бачив щирі сльози, які стояли і в моїх очах, — добрі сльози хвилювання і радості».

Другий рецензент з приводу виступів капели в Льезжі (Бельгія) писав у газеті «Journal de Liège»: «Якщо спів має силу перемоги, то брати українці можуть бути горді, — вони завойовували своїми піснями Льезж».

Отож в той час, як наша армія на Україні, не визнаючи ніяких перешкод, продовжувала героїчну боротьбу в запіллї ворога, наша республіканська капела за кордоном «завойовувала» світ українськими піснями! Чи ж можна було не захоплюватися такими успіхами боротьби «на всіх фронтах»? В кожному разі я не розумів «покаянних» настроїв нашої еміграції. Тому, відповідаючи Макаренкові й Сидоренкові на їх листи, я між іншим зазначив, що наш уряд не вірить в силу большевизму на Україні і буде продовжувати боротьбу за Українську Народню Республіку.

Саме в цей час наша місія в Букарешті одержала відомості, що армія Омеляновича-Павленка зайняла Катеринослав, а група Тютюнника нібито находилась в районі Черкас. Хоч ці відомості були неперевірені, але я бачив, що моя подорож до армії може затягнутися на довший час. Тому перед відїздом з Букарешту я написав Петлюрі, що поки не вернуся з армії, доручаю А. Лівичькому, а в разі його залишення в Варшаві, М. Шадлунові виконувати мої обов'язки голови ради міністрів «в тому районі на території України, де може розпочатися відновлення праці центральних державних установ». В такому ж дусі я вислав тоді ж уповноваження для А. Лівичького і для М. Шадлуна⁷⁸⁾.

⁷⁸⁾ Через Румунію я переїздив під чужим прізвиськом. Тому ці уповно-

В своєму листі до Петлюри я між іншим зазначав, що коли б виявилось, що армія Омеляновича-Павленка є досить велика, то якусь її частину я негайно направляю в тил большевикам в район Могилів—Жмеринка. Вкінці я просив ще раз Петлюру звернути якнайбільшу увагу на правильну організацію армії. «Інакше, писав я, будемо знову стояти перед катастрофою».

За день до мого відїзду з Букарешту туди приїхав колишній товариш морського міністра в уряді Остапенка адмірал М. Остроградський, що втік з Одеси від большевиків. Я бачився з ним в місії. За спільною вечерею, з участю Мацієвича, Дельвіга і Феценка-Чопівського, він розповів нам, як денікінці 25. лютого залишили Одесу й подалися одні на кораблях до Царгороду, а другі в напрямі на Румунію. На думку Остроградського, це сталося не тільки під натиском большевиків, яких на Одесу наступало небагато. Головна причина відступу добровольців була та, що в їх армії панував великий розклад і деморалізація. За згодою англійського командування охорону Одеси в останній день перебрали українські відділи з повстанців і галичан під командою ген. Сокири-Яхонтова. Але місцеві большевики поспішили захопити владу в свої руки. Тоді українські війська відійшли в бік Терасполя і Роздільної.

Остроградський був тої думки, що українська армія повинна в першу чергу захопити Одесу. Він казав, що це головний український порт для звязку з закордоном, а тому, поки ми не будемо мати морської комунікації, наша армія і населення на Україні будуть мати велику недостачу у всьому.

Це було моє останнє побачення з представниками місії. На другий день (21. березня) я виїхав в дальшу подорож до армії. Ми мали з Онипком план переїхати через Дністер в Бендерах цілком легально як воєнно-полонені (так значилося в наших документах), що буцімто верталися з Угорщини на свою батьківщину. Це був один з найнебезпечніших моментів в нашій подорожі. Вже в Букарешті ми знали, що на українському березі Дністра «хазяйнують» большевики. Тепер в Бендерах ми довідалися, що «нова» большевицька влада за Дністром своїм терором не відрізнялася від тої, що була в минулому році. З цього ми виводили, що після переїзду через Дністер нам не

важення для Лівичького і Шадлуна, як також свої листи до Петлюри і до Шадлуна, я навмисне датував 10. березня в Могилеві, хоч були вони написані в Букарешті. Також на листах до Макаренка і до Сидоренка я поставив більш ранні дати, ніж це було в дійсності.

минути большевицької вязниці. Але ми вважали, що буде ще гірше, якщо попадемо в руки большевиків при нелегальному переході через кордон. Тому вирішили не міняти наміченого плану.

Отож в призначену годину (24. березня) ми, відповідно «почистивши» свій багаж, явилися до пограничного румунського посту на беріг Дністра, щоб переїхати на другу сторону річки. Але тут сталася несподіванка, яка в дальшій нашій подорожі відіграла велику роллю. Вартовий румунський офіцер, прочитавши наші документи, заявив нам, що вони не є ще в порядку: треба було зголоситися в якійсь місцевій прикордонній установі. Тому наш переїзд відложено до слідуючого дня. Ні я, ні Онипко не давали цьому особливого значіння. Ми шкодували лише часу, бо й без того наша подорож з дня на день затягувалася все більше.

Але коли ми на другий день, залагодивши всі формальності з документами, знову явилися на беріг Дністра, то там нас чекала нова несподіванка. Ми довідалися, що протягом ночі на тому березі сталися дуже важливі для нас зміни. Вартовий офіцер, весело усміхаючись, зустрів нас словами: »Панове, маєте щастя. На тому березі нова влада. Ще вчора там були большевики, а сьогодні стоїть українська варта».

Ми глянули на протилежний беріг. Справді, замість червоного там маяв жовто-блакитний прапор. За кілька хвилин ми були на тому березі Дністра.

Вже при переїзді через Дністер ми помітили, що два озброєні козаки стояли недалеко від берега в сивих смушкових шапках з жовто-блакитними стрічками. Виступивши з чоена, ми підійшли до них і заявили, хто ми й куди їдемо. На наш запит, яка тепер тут влада й до кого ми маємо зголоситися, вони, лукаво усміхаючись, сказали: «Ми — українські большевики».

Та не встигли ми обмінятися з ними цими словами, як з боку найближчого села Паркани, що розкинулося тут майже на самому березі Дністра, до нас підійшов якийсь молодий, невисокого росту юнак коло 20 років в шкур'яній куртці і шкур'яному ж кашкеті з червоною зіркою. Ломаною російською мовою (це був молдаванин) він заявив нам, що є представник прикордонної охорони, а тому ми мусимо йти за ним. Почувши це, козаки запротестували. «Ми маємо наказ, сказали вони, приводити всіх затриманих до нашого штабу».

— Але ж я член Особливо-Слідчої Комісії! — сказав молодий чоловік в шкуряній куртці.

— Однаково, — відповіли козаки. — Ми маємо наказ і мусимо його виконати.

Як не намагався чекіст переконати козаків, що вони повинні передати нас йому, але козаки стояли на своєму.

Отож в супроводі чекіста і вартових ми пішли до штабу, що містився в одній з селянських хат у Парканах. Коли ми проходили селом, повз нас проїхало кілька верхівців, що розмовляли по українському. Ми помітили, що вони пізнали нас, бо один з них зараз же вернувся назад до хати, де був штаб.

Про історію несподіваної появи в цьому районі української частини я довідався вже пізніше, на еміграції в Чехії, від одного з активних учасників нашої тогочасної боротьби Л. Гавриша, що був командиром кулеметної сотні тої частини. Він оповідав мені таке.

Скоро після листопадової катастрофи в запіллі денікінської армії опинилося багато полонених з української армії та з різних повстанських організацій. Всі вони намагалися всяким способом unikнути служби в російському війську. Наслідком цього на початку 1920 року при одній з галицьких частин в районі Одеси утворилося два піші полки: 1-й Чорноморський і 2-й Запорізький. Склад цих полків був цілком наддніпрянський. Командиром 1-го Чорноморського полку був сот. Афнер, командиром 2-го Запорізького полку — полк. Осмолівський. Коли в кінці лютого 1920 року большевики захопили Одесу, вони звернули увагу на «петлюрівський» склад цих полків. Тому деякі сотні були розформовані й вліті до інших большевицьких частин, а з решти утворено «361-й український совітський стрілецький полк», який приділено до 41-ої большевицької дивізії. Цей новосформований полк розташовано над Дністром з осідком штабу в Тирасполі.

Але своїм складом і настроями полк лишився цілком український і протибольшевицький. Напр., большевики ніяк не могли завести в полку червоних прапорів. Вони все зникали без сліду, а на їх місце знову з'являлися жовто-блакитні. Коли штаб полку переїздив із Одеси в Тираспіль, то місцеві большевицькі верховоди поспішили зникнути з міста, — так налякали їх українські національні прапори над потягом і спів українських пісень: «Ми гайдамаки», «Ще не вмерла Україна» та ін. Для козаків в полку був наказ: всім казати, що вони — українські большевики. Але це не помогло, і здебільшого вони

називали себе «петлюрівцями». Тому, що прикордонну службу над Дністром несли інші полки 41-ої дивізії, відділи Чорноморського полку часто змінювалися іншими частинами дивізії і навпаки.

Отож сталося так, що якраз в день нашого переходу через Дністер варту на українському березі в районі села Паркан перебрала сотня пор. Пащенко з Чорноморського полку. Самого Пащенко, пізніше командира 14-го курія Чорноморської бригади армії У. Н. Р., я не знав. Але в його сотні, як мені оповідав Л. Гавриш, служив молодий однорічник Твердохліб, що свого часу був в охороні Петлюри, пізніше хорунжий, командир сотні Чорноморської бригади. Отож він пізнав мене й переказав про це кому слід в полку.

Коли я з Онипком, в супроводі вартових козаків і чекіста, прийшли в хату, де містився штаб сотні, там саме відбувалася якась військова нарада. В хаті було повно людей в шинелях. За столом сидів високого зросту, коло 30 років старшина, що головував на нараді. Як мені потім оповідали, це був командир сотні Пащенко. Козаки, що нас привели, доповіли йому про нашу справу. Ми показали свої букарештські паспорти, підписані ген. Дельвігом. Пащенко голосно їх прочитав. Потім, звернувшись до чекіста, запитав, чого йому треба. Чекіст, показуючи також свій документ, став домагатися, щоб нас передали йому для «дальшого з'ясування нашої справи». На це Пащенко заявив, що має наказ всіх затриманих доставляти безпосередньо в Тираспіль до штабу полку. Ніякі дальші домагання чекіста не помогли, хоч у цей час на допомогу йому в хату прийшов ще другий чекіст, старший віком, в уніформі студента-технолога. З його слів було видно, що це начальник місцевої Чека. Але Пащенко сказав йому те саме, що й першому чекістові.

За якусь годину ми їхали на селянському возі під охороною двох козаків і знайомого нам молодого чекіста. Від Паркан до Тирасполя всього коло 8 кілометрів. Проте ця подорож залишилася в моїй пам'яті, як дуже довга. Справа в тому, що я мав в своїх руках заховані деякі небезпечні документи, як напр., печатка голови ради міністрів тощо. Все це треба було знищити. Але чекіст так пильно нас «охороняв», що до самого Тирасполя цього не вдалося зробити.

В Тирасполі нас прямо з возу повели в штаб полку. Один з козаків доложив про нашу справу. Тоді до нас підійшов високого зросту старшина (його прізвище залишилось мені

невідоме) і, користаючись тим, що чекіст в цей час кудись зник, стиха сказав нам: «Тепер, панове, ми передаємо вас в Чрезвычайну Комісію. Але будьте спокійні. Після того, як ви у нас зареєструвалися, Чрезвычайна Комісія не має права вживати супроти вас ніяких репресій без нашого відома. Ми будемо стежити за вашою справою».

Слухаючи ці слова, я, пригадую, сам не знав, чому більше радіти: чи тому, що нам випадково пощастило уникнути большевицької розправи на березі Дністра, чи тому, що ця залежність місцевої Чека від «петлюрівського» війська свідчила недвозначно про слабкість большевицької влади на Україні. Як потім я довідався, саме в цей час Чорноморський полк готувався до повстання проти большевиків.

В Чека нам довелося пробути недовго. Після ревізії наших речей, в яких нічого небезпечного вже не знайдено, нас цілу ніч допитував якийсь малограмотний «слідчий»-робітник. На всі його запити ми дали відповіді, яких не можна було використати проти нас. Ще в Бендерах ми з Онипком умовилися, що саме будемо відповідати большевикам, якщо попадемо їм в руки.

Але після допиту нас продовжували держати під арештом. Тоді ми почали протестувати. Нарешті на другий день нас випустили. Щоб використати це, ми взяли від «Тираспольського уездного Особо-следственного Подотдела» (так звалось місцеве Чека) офіційну перепустку для дальшої подорожі «на родину» — в Маріупільський повіт через Одесу. Ми навмисно назвали цю віддалену місцевість (Маріупільський повіт), щоб заховати від большевиків дійсну мету своєї подорожі. А щодо Одеси, то ми рішили їхати туди, щоб там, у великому місті, добути потрібні звязки для дальшої подорожі по Херсонщині. Ми рахувалися з тим, що армія Омеляновича-Павленка знаходиться десь на Катеринославщині.

В Одесі ми пробули лише кілька днів. Саме в цей час там йшла велика нагінка на українців в звязку з маніфестацією, що незадовго перед тим відбулася в Одесі з нагоди річниці Т. Шевченка. Переводилися масові арешти, особливо серед галицьких старшин, яких тоді багато переховувалося в Одесі. Про саму маніфестацію нам оповідали, що такого імпозантного вияву українства Одеса ще не бачила. Навіть самі українці

не сподівалися такого успіху. В поході взяли участь з жовто-блакитними прапорами і зі співом «Ще не вмерла Україна» тощо всі галицькі й деякі большевицькі військові частини, шкільна молодь з учителями, робітничі організації й багато українського міщанства Одеси. Навіть портові робітники, здебільшого большевики, принесли жовто-блакитний прапор з тризубом. Це все переполошило большевиків. На місце збору маніфестантів виїхав командант міста Яхимович і вимагав, щоб були зняті жовто-блакитні прапори і замінені червоними. У відповідь на це піднявся великий галас і протести. Комендант відїхав ні з чим. Тоді похід рушив через головні вулиці міста й закінчився переважно українськими промовами на Куликовому полі.

Отже слабкість большевиків почувалась і тут, в напівзросійщеній Одесі. Під впливом боротьби 1919 року тепер сильніше давала себе в знаки національна свідомість українських мас. Окрім того большевики ще не встигли завести своїх апаратів влади на всьому тому просторі, що був звільнений від армії Денікіна.

В Одесі ми довідалися, що армія Омеляновича-Павленка вже пересунулася зі сходу на захід і знаходиться на Уманщині. Тому ми взяли за допомогою українського кооператива «Дніпросоюз» нову перепустку від «Отдела Управления при Одесском Губревкомѣ», тобто від одеської Чека, і вже як «торговельні агенти» виїхали (1. квітня) в напрямі на Балту, Бершадь і далі на Умань до «місцевих кооперативів».

До Умані нам довелося їхати майже цілий тиждень. Як звичайно, їхали селянським возом. Це був тоді найреальніший і найбезпечніший спосіб пересування по Україні. Зруйновані залізниці працювали не всюди й несправно. А найголовніше, на них не можна було уникнути большевицького контролю. Тому ми старалися не їздити залізницями.

В районі, яким ми проїздили, формально вже існувала большевицька влада. Але фактично ще не було налагоджених апаратів влади. Напр., за всю нашу подорож від Одеси до Умані нас ніхто ні разу не спинив і не спитав наших документів. По селах порядок піддержувався виключно за допомогою самоохорони. Майже всюди селяни провадили рішучу боротьбу з грабіжниками, що, прикриваючись іменем повстанців, грабували не тільки заможних, але й бідніших селян. В багатьох місцях нам оповідали, що спійманих злочинців селяни судили на сільському сході й винних негайно карали на смерть.

Хаос і руїна панували всюди. В Балті нам особливо болуче довелося це відчути. Через пізній час ми не могли знайти собі приватного помешкання для ночівлі, тому спинилися в одному з готелів у центрі міста. З великими труднощами нам дали невелику кімнату з одним напівзруйнованим ліжком, цілком голим, навіть без матраца. Звичайно, ми були раді й такому «комфортіві», бо в яких тільки умовах нам не доводилось ночувати підчас цієї подорожі! Але ми боялися, що нам не дадуть спати різні большевицькі «ревізори». Тим часом ніч минула спокійно. Зате на другий день ми були дуже налякані такою несподіванкою. Коли ми встали й почали вдягатися, то самі не повірили своїм очам: вся наша білизна була дослівно темна від вошей, цього головного розсадника плямистого тифу. Довго ми потім не могли забути цієї ночівлі «в готелі»!

Коли ми з Балти приїхали в Бершадь і звідти вирушили на Умань, то нас попереджали, що на Уманщині, з огляду на постійні заворушення селян, большевицька влада працює більш енергійно, а тому нас легко можуть затримати, особливо при вїзді в Умань. Та нічого такого не сталося. Ми приїхали на конях бершадського кооперативу в Умань і ніякої большевицької влади ніде не бачили.

Але в Умані нас чекала інша неприємність. Армії Зимового походу ми там вже не знайшли. Як нам оповідали, ще в кінці березня, тобто приблизно в той час, як ми з Онипком були в Тирасполі, армія вирушила знову на схід. Найгірше було те, що в Умані нам ніхто не міг дати навіть приблизних інформацій про те, де саме знаходиться армія. Треба зазначити, що армія Зимового походу складалася виключно з кінноти або з піхоти на возах, робила великі переходи й дуже часто змінювала маршрути, при чім робилося все це строго таємно. Тому довідатися, куди направляється армія, було неможливо. Щоб орієнтуватися в цій новій ситуації, ми з Онипком зробили кілька пробних подорожей на схід від Умані, але без наслідків. Всі відомості, які вдалося зібрати, говорили про те, що армію треба було шукати десь далеко за Єлисаветом.

Між іншим, перебуваючи в Умані, ми довідалися про такі подробиці першого побуту нашої армії на Уманщині в січні 1920 року. Як нам оповідали, слідом за армією Зимового походу до Умані з'явився також от. Волох з своїм «червоним військом». Ще підчас любарських подій він вступив у контакт з боротьбистами й тепер, прийшовши на Уманщину, намагався перетягти до себе козаків і старшин з армії Зимового походу.

Але наслідки цієї його акції були не на користь боротьбистів: багато козаків від Волоха перейшло до армії Омеляновича-Павленка. Коли наша армія посунулася на схід, до Умані прибули частини 44-ої російської дивізії, які почали боротьбу з «нерегулярними бандами» Волоха. Скоро Волох і боротьбисти мусіли ліквідувати свою «червону армію» і підпорядкуватися російській комуністичній партії. Два інші члени «отаманського тріумвірату» Данченко і Божко зовсім не доїхали до Умані. Божко ще по дорозі з Любара до Чуднова був «випадково» убитий одним з своїх козаків. Данченко після цього сам утік від Волоха. В цей час в Умані вже нічого не було чути про діяльність боротьбистів. Всі їхні намагання утворити «Українську Радянську Республіку» розбилися об силу російської окупаційної армії на Україні.

Замість раднофільських настроїв, що панували на Україні два місяці перед тим, тепер всюди, де ми проїздили, було повно повстанців, що провадили боротьбу проти большевиків. Зокрема з тих інформацій, які доходили до нас в Умані, було видно, що в районі на захід від Богу назрівали події, що вимагали якнайшвидшого повороту сюди армії Зимового походу. Вже коли ми були в Одесі, то нам казали, що в Галицькій армії росло велике незадоволення союзом з большевиками. Один галицький старшина, з яким ми познайомились підчас конспіративної ночівлі в Одесі (свого прізвища він нам не назвав), з обуренням оповідав нам, як Галицька армія фактично перестала існувати після зеднання з большевиками. Замість корпусів, казав він, утворено 3 бригади, які входять в склад окремих совітських дивізій⁷⁹⁾. Скасовано всі старшинські відзнаки. Замість жовто-блакитного прапору заведено червоний. Всі старшини й козаки мусять носити на кашкетах пятикутну зірку з серпом і молотом. Взагалі з інформацій, які нам вдалося зібрати в Одесі, було видно, що поміж галицьким вояц-

⁷⁹⁾ На підставі договору, який підписали представники винницького Ревкому 12. лютого 1920 р. в Києві з командуванням XII-ої совітської армії, Галицька армія була реорганізована: II-ий корпус переформовано в I-шу бригаду, I-ий корпус — в II-гу бригаду і III-й корпус — в III-тю бригаду Червоної Української Галицької Армії. Між іншим, згідно з цим договором, Галицька армія втратила велику кількість військового майна, а крім того большевицьке командування мало право вжити галицьких частин як проти поляків, так і проти «інших ворогів робітничо-селянської влади на західнім і південно-західнім фронті». Щоб поліпшити умови договору, до Києва була вислана об'єднаним Галицьким Ревкомом нова делегація в складі от. А. Ерле, сот. Омеляна Палієва і В. Гадзінського.

твом чим далі все більше ширились протибольшевицькі на-
строї. До деякої міри цьому сприяли також успішні операції
армії Зимового походу: вони імпонували галичанам, будили
в них думку про необхідність спільної акції проти больше-
виків.

Тепер в Умані ми довідались, що в Тирасполі повстав (6. квіт-
ня) Чорноморський полк разом з галицькою кінною бригадою
от. Шепаровича, що стояла недалеко від Тирасполя. Захопивши
місто й винищивши большевицьких комісарів, повстанці виру-
шили на Ананіїв, який зайняли спільно з повстанськими заго-
нами от. Пшонника. Чорноморський полк залишився для про-
довження повстанської акції в районі Ананієва, а бригада Ше-
паровича посувалася далі на північ для зеднання з армією
Омельяновича-Павленка.

Як потім я довідався, історія тираспільського повстання
була така. Вже в середині березня в Галицькій армії почалася
підземна праця для організації повстання проти большевиків.
Особливо велику активність в цій справі виявила 1-ша га-
лицька кінна бригада під командою от. Шепаровича, що
стояла в Каселі, 25 кілометрів від Тирасполя. Свою потайну
роботу бригада провадила в зв'язку з Чорноморським полком.
Як наслідок, був виготовлений і прийнятий на спільній нараді
в Тирасполі план повстання цілої Галицької армії під коман-
дою ген. Кравса. Але цей план не був виконаний. Між керів-
никами Галицької армії була досить впливова група на чолі
з полк. Шаманеком, колишнім прихильником союзу з Денікі-
ном, що стояла за порозуміння з совітською владою. Крім
того, галичани були непривичаєні до конспіративної праці.
Тому про всі ці плани скоро довідались большевики, і сам
Кравс мусів утікати (на початку квітня) в Румунію, спасаю-
чись від большевицького терору⁸⁰⁾.

Тим часом у Тирасполі утворилася ситуація, що примусила
українців взятися за зброю. Швидко після історії з моїм ареш-
том туди приїхало з Московщини понад 30 різних урядовців-

⁸⁰⁾ Ще раніше, на початку лютого, коли денікінська армія розпалася,
а з півночі насували большевики, Начальна Команда Галицької армії на
чолі з Микиткою та Ціріцом вживала заходів, щоб перевести цілу Га-
лицьку армію на територію Румунії. Але це їм не вдалося. Румунський
представник в Рибниці заявив, що має наказ не перепускати на свою
територію ніяких частин ні Галицької армії, ні армії Денікіна. Через
кілька днів після цього, за згодою винницького Ревкому «Червоної Укра-
їнської Галицької Армії», большевики вивезли Микитку й Ціріца в Мо-
скву, звідки вони вже не вернулися.

росіян, що мали зайняти всі важніші посади в цім районі. Іншими словами: замість старих порядків мала бути введена диктатура московської Чека. Тоді представники Чорноморського полку: сот. Бабиченко, полк. Галкін⁸¹⁾ та інші, разом з представниками бригади Шепаровича, вирішили зробити в Тирасполі переворот власними силами і вирушити на зеднання з армією Омеляновича-Павленка.

Ці відомості про виступ бригади Шепаровича разом з Чорноморським полком і взагалі оживлення повстанського руху на захід від Богу примусили мене якнайшвидче шукати побачення з нашим командуванням. Я вважав, що наступив дуже сприятливий момент для того, щоб Галицька й Наддніпрянська армії нарешті об'єдналися для спільної акції проти большевиків. Тим часом нічого не було відомо, як довго ще армія Омеляновича-Павленка буде залишатися в центрі України. Тому я рішив негайно їхати на схід. Для більшої конспірації я купив собі за допомогою місцевих кооператорів Ф. Горбаня і С. Дехтяренка пару коней з возом і 16. квітня виїхав з Онпком в Єлисавет.

Це була цікава подорож для характеристики того стану, в якому тоді находилась майже вся Україна. По широких просторах нашого Правобережжя, спустошеного московськими заїдами, можна було їхати цілі дні й не здібати живої душі. Швидкий відступ Денікіна з України, неналагодженість нової большевицької влади, нарешті безперестанні рейди армії Зимового походу разом з численними виступами різних повстанських отаманів, — все це створило тут, особливо в районі між Богом і Дніпром, таку непевну й тривожну ситуацію, що мирний обиватель просто боявся показатися поза межі свого села чи містечка. За всю нашу подорож від Умані до Єлисавета (коло 160 кілометрів) ми не зустріли ні одного подорожнього, чи то пішого, чи на возі. Неначе в якійсь пустелі всі шляхи були мертві.

Не дивно, що коли ми спинилися для ночівлі в с. Хмельовому (приблизно на півдорозі між Уманню і Єлисаветом), то це було справжньою подією для місцевих людей. Зараз же до нас в заїзд з'явилася група озброєних людей на чолі з «комі-

⁸¹⁾ Полк. Галкін, як мені оповідав Л. Гавриш, був головним організатором цього повстання. В Тирасполі він був у постійному звязку з командою Галицької армії. Після тираспільського перевороту Галкін був начальником штабу Чорноморського полку, що в кінці Зимового походу був уведений в склад Волинської дивізії армії У. Н. Р.

саром». «Хто ви, звідки?» — питали вони нас здивовано. Ми показали свої посвідки, видані нам одним з українських кооперативів в Умані. Коли комісар прочитав їх, відразу помякшав. Ввічливо по-українському він сказав, що «все в порядку». Але озброєна ватага, з якою він прийшов, все таки домогалася, щоб нас заарештувати. «Хто знає, — казали вони, — що це за люди, ідуть аж з самої Умані». Тільки завдяки комісарові, що без сумніву був свідомим українцем, нас лишили на свободі.

На другий день ми були в Єлисаветі. Місто було переповнене большевицьким військом. Були це все московські регулярні частини, добре вдягнені й озброєні. Ввесь час з півночі прибували нові військові відділи. Щоб не звернути на себе уваги, ми знову спинилися в звичайному заїзді. Це мало для нас ще ті вигоди, що, ночуючи в одній хаті з іншими подорожніми, ми швидче орієнтувалися в ситуації. Вже в день свого приїзду ми знали, що за Бобринцем (на південь від Єлисавета) пробиваються зі сходу «банди Тютюнника»⁸²⁾ і що ввесь цей район переповнений московським військом. На другий день зза Бобринця приїхали якісь два большевицькі урядовці-українці. Від них ми довідалися, що саме напередодні йшли бої між большевиками й «Тютюнником» у Вознесенському (коло 125 км на південний захід від Єлисавета). Вони стверджували, що всі шляхи в тому напрямі забиті совітським військом, яке переводить строгий контроль всіх подорожніх.

19-го квітня ми виїхали назад до Умані. Для нас стало ясно, що доганяти армію прямо з Єлисавета було б даремно. Армія швидко відступала південною частиною Херсонщини на захід, а крім того, ми не мали ніяких документів для подорожі в цей район. Тому ми вирішили їхати на Умань і звідти вирушити назустріч армії.

Пригадую, вертаючись назад з Єлисавета, я особливо виразно відчув, яке велике діло виконала наша армія своїм Зимовим походом. Здається, не було села чи містечка в цьому районі, де б не побувала наша армія. Навіть спромоглася пробитися на лівий беріг Дніпра. І всюди, де вона спинялася, залишила по собі нестертий слід, посіяла зерна невмирущої сві-

⁸²⁾ Большевики навмисно ширили інформації про армію Зимового походу, що це, мовляв, «банди Тютюнника», ім'я якого було відоме на Київщині й Херсонщині. Хоч командування нашої армії в своїх відозвах до населення виразно заявляло, що воює з наказу Головного Отамана й Правительства Української Народньої Республіки, але московські окупанти не хотіли, щоб народні маси на Україні знали про те, що українська армія ще існує та продовжує свою боротьбу.

домости поміж українською людністю. Нам часто доводилося говорити з селянами. Всюди про «армію Павленка і Тютюнника» залишилися найкращі спомини. Нерідко з сльозами на очах селяни оповідали нам, як вони зустрічали й приймали у себе «наше, українське військо». Хто був учасником Зимового походу, той ніколи не забуде цієї славної події в нашій минулій визвольній боротьбі.

Зимовий похід був реальним доказом живучости української визвольної ідеї.

Коли ми вернулися в Умань, там було вже відомо, що армія Омеляновича-Павленка пробивається з Вознесенського на захід через південь Херсонщини. Отож треба було якнайшвидше їхати в тому напрямі, щоб знову не загубити слідів армії. Тим часом сталося так, що мій урядовець Онипко по приїзді з Єлисавету занедужав. Мені не радили самому пускатися в нову подорож. Тоді С. Дехтяренко, у якого я мешкав, заявив мені, що він їде зо мною. Я й по цей день згадую, як цей український патріот дуже поміг мені щасливо закінчити свою подорож до армії.

З Умані ми виїхали (25. квітня) в с. Тернівку, коло 30 км на південний захід. Саме в цей час там проходила на Бершадь бригада Шепаровича, що також шукала звязку з армією Омеляновича-Павленка. Отож від команди цієї бригади ми довідалися, що армія відступає зі сходу в напрямі на Балту. Тоді на другий день ми вирушили через с. Колодисте на південь.

Але тут з нами трапилась пригода, цікава для характеристики настроїв, що панували тоді на українському селі. Коли ми проїздили через Колодисте, там саме відбувалися сільські збори. На вулиці стояв великий натовп людей. Не встигли ми доїхати до місця зборів, як нас спинили. До нашого возу підійшов якийсь селянин, очевидно «комісар», і запитав нас, хто ми й куди їдемо. Ми показали свою посвідку, де було написано українською мовою, що їдемо в сусідні села в кооперативних справах. Цю посвідку написав сам Дехтяренко перед нашим відїздом з Тернівки. Прочитавши посвідку, комісар заявив, що цей документ «написаний неправильно», а тому нас треба затримати. Ввесь натовп уже стояв коло нашого возу. Тоді зпоміж селян вийшов священник, що також брав участь у зборах. Він взяв нашу посвідку, прочитав її і сказав, що

вона написана правильно, тільки в одному місці не поставлена «запятая» (протинка). Комісар продовжував настоювати, що документ «неправильний». Священик ще раз прочитав посвідку та знову голосно заявив, що крім «запятої» все в порядку.

Невідомо, чим би скінчилася ця боротьба двох напрямків, на які, очевидно, поділилося село: большевицького й протибольшевицького. Але раптом з натовпу почулися голоси:

— А куди ви, панове, ідете?

Дехтяренко: «В Камяну Криницю».

— А хто вас там знає?

Дехтяренко: «Священик».

— А як він називається?

Дехтяренко назвав імя й прізвище священика.

— Так це свої люди, треба пустити їх.

— Пустити, пустити! — загуло з натовпу. Протибольшевицький напрям переміг. Комісар безпомічно замовчав. Ми поїхали далі.

Цей випадок був для мене тим цікавий, що це в перший раз за всю свою подорож я бачив, як священик активно виступав по стороні українців. Здебільшого в той час священики трималися правила: «моя хата з краю, нічого не знаю». Прихильників української справи на селі доводилось бачити переважно серед народних учителів, кооператорів і свідоміщих селян. У них я завжди знаходив потрібну допомогу. Національно свідомі й активні священики зустрічались дуже рідко.

Переночувавши в Камяній Криниці, ми цілий слідуочий день їхали на південь. Ніде, ні в Саврані, де ми переїздили через Бог, ні в інших місцях нічого не було чути про нашу армію. Нарешті ввечері ми приїхали в с. Гвоздівку над Кодиною, коло 20 кілометрів на захід від Кривого Озера. Вже сутеніло, коли ми спинилися у одного місцевого кооператора, якого Дехтяренко знав особисто. Тут ми довідались, що якраз перед нашим приїздом проїхало через село українське військо в напрямі на північний захід. В селі панував тривожний настрій. Всі чекали большевицьких військ, що нібито йшли слідом за українською армією.

Ми вирішили заночувати в Гвоздівці. Була вже ніч, а крім того не було відомо, де саме треба було шукати армію. Отже куди було їхати проти ночі?

На другий день (28. квітня) ми виїхали з села, коли ще там не було ніякого большевицького війська. Це був щасливий

день. Сталося так, що якраз напередодні випав невеликий дощ, який змочив ґрунт. Тому піхота та обоз, що пересувалися на возах, залишили після себе дуже гарний слід. Шлях, по якому проїхало військо, був витоптаний і рівний неначе стіл. Коли б не цей слід «війська на возах», то хто знає, як довго ще нам довелося б «доганяти» армію. А так, тримаючись цього сліду, ми вже пополудні були в с. Михайлівці (коло 15 км на північний схід від Ольгополя), де саме спинився для відпочинку піший Запорізький полк під командою полк. Дубового.

За дві години я був у Омеляновича-Павленка в Ольгополі. З нагоди мого приїзду він скликав нараду командуючих дивізіями.

Нарада в Ольгополі тривала недовго. Вона мала більш інформаційний характер. Ні я, ні Омелянович-Павленко в той час ще не знали про підписання польсько-українського договору в Варшаві. Тому в своїх планах і міркуваннях ми виходили з того, що відновлення українського фронту має розпочатися власними силами.

Крім Омеляновича-Павленка, з команди армії на нараді були: Ю. Тютюнник (Київська дивізія), Гулий-Гуленко (Запорізька дивізія), Загородський (Волинська дивізія) і начальник штабу полк. Долуд. От. Гулого-Гуленка я бачив тут вперше після того, як він ще в листопаді 1919 р. вирушив з невеликим відділом на тили Денікіна і з того часу не перестав провадити повстанську акцію в районі між Єлисаветом, Знаменкою й далі на схід. З армією Зимового походу Гулий зустрівся в кінці січня 1920 року в районі Єлисаветського повіту на Херсонщині. Незабаром Омелянович-Павленко призначив його командиром Запорізької дивізії.

Нараду почав Омелянович-Павленко інформаціями про Зимовий похід. Він зазначив, що армія двічі пройшла туди й назад через район між Богом і Дніпром. Тепер план походу армії в центр України можна вважати закінченим. В згоді з директивами уряду, казав Омелянович-Павленко, армія продержалася п'ять місяців в тилу ворога й за цей час ні разу не схилила прапору Української Народньої Республіки ні направо, ні наліво. Армія зберегла свою єдність і силу. Населення приймало армію, як свою, годувало й постачало їй усе, що могло. Все це зміцнило зв'язок між армією й народом. Зи-

мовий похід підніс національну свідомість українських мас, які бачили, що українська армія існує й провадить боротьбу в інтересах свого народу.

Одного тільки, казав Омелянович-Павленко, ми ще не зробили: не злучилися з братньою нам Галицькою армією. Але маємо надію, що незабаром буде зроблене й це. В центрі України нам нема чого далі залишатися. Ми виконали там все, що могли: зруйнували запілля ворога на великому просторі, підготували населення, щоб в слушний час воно знало, з ким має йти і за що боротися. Тепер, на думку командування, нашим завданням є зеднатися з рештою українського війська, щоб знову розпочати боротьбу організованим фронтом.

Після Омеляновича-Павленка я поінформував учасників наради про становище нашої справи за кордоном. Я зазначив, що коли був у Букарешті, то переговори нашої місії в Варшаві ще не були закінчені. Але поляки вже дозволили формувати наші військові частини в окупованих ними повітах Волині й Поділля. Крім Камянця, також в районі Могилева сформована окрема піша бригада під командою Удовиченка. Тому я їхав до вас, щоб прискорити рух армії на захід для відновлення боротьби регулярним фронтом. Ваше рішення посуватися на захід таким чином цілком відповідає завданням, які намічав уряд. Не по своїй вині я затримався з приїздом до вас. Але це дало мені нагоду на власні очі переконатися, яке велике національне діло ви виконали за ці п'ять місяців героїчної боротьби в запіллі ворога. Заслуга ваша, провідників армії, що ви разом з іншими старшинами та козаками не піддалися хвилими настроям і залишилися вірні прапору, під яким провадить свою боротьбу український народ. Ми з вами знаємо ціну большевицьких заяв, тому будемо й далі боротися за Українську Народню Республіку.

Після короткого обміну думок нарада скінчилася. Армія стояла в цей час перед дуже важким і тяжким завданням, від виконання якого залежав успіх цілого Зимового походу. Треба було пробитися через большевицький фронт, що в цей час вже стояв на лінії Ямпіль—Жмеринка—Винниця й далі на північ проти поляків. Тому по закінченні наради всі командуючі дивізіями зараз же розіхалися до своїх частин.

Я залишився для ночівлі у Омеляновича-Павленка. За спільною вечерею ми обмінялися думками про наше загальне становище. Омелянович-Павленко розповів мені при цьому деякі важніші моменти з Зимового походу. Він казав, що за

час походу армія пережила не мало критичних моментів, але найтяжчий з них був у січні 1920 року, коли наша армія перекинулася з району Любара на Уманщину, а слідом за нею туди прийшов Волох зі своїм «військом». Ми стояли тоді, казав Омелянович-Павленко, перед тяжким завданням, що далі робити: чи залишатися під прапором У. Н. Р., чи прийняти радянські гасла. Скрізь ширилися радянофільські настрої. Навіть повстанці почали виступати під радянськими гаслами. Під впливом всього цього поміж нашим військом також почалися хитання. Але це тривало недовго. Перемогли тверезі настрої. Бо всі ми бачили, що український большевизм засуджений на невдачу.

Омелянович-Павленко оповідав, що після січневого побуту на Уманщині армія пірнула далеко на схід аж на лівий беріг Дніпра (Золотоноський повіт на Полтавщині). Але під натиском большевиків скоро вернулася знову на Уманщину. В звязку з Вашими листами з Могилева, оповідав Омелянович-Павленко, а також з відомостями про наростання протибольшевицьких настроїв в Галицькій армії, ми мали на увазі злучитися з галичанами та йти далі на захід для зеднання з нашими новими формуваннями в районі Могилева. Але тут виявилось, що Галицька армія в цей час (середина березня 1920 р.) ще не була готова для розриву з большевиками. Тому, коли я, продовжував Омелянович-Павленко, звернувся з пропозицією про об'єднання до галицького командування через 1. галицьку бригаду, що сотяла тоді в Бершаді, то командир цієї бригади Шаманек, колишній шеф штабу Галицької армії, на це відповів: «Галицька армія входить в склад Червоної Армії і через те ніяких переговорів на власну руку вести не може».

В цій ситуації, казав Омелянович-Павленко, не маючи конкретних директив ні від уряду, ні від Головного Отамана, наше командування вирішило відкласти на місяць свій марш на захід, а тим часом зробити ще ряд демонстраційних рейдів в напрямі на схід. Це завдання армія виконала. Ми пробілися аж на Катеринославщину. Тепер після боїв у Вознесенському, де нам почастило захопити зброю у большевиків, йдемо на зеднання з частинами Удовиченка в районі Могилева.

На моє запитання, які є перспективи щодо зеднання з Галицькою армією і яка числом тепер наша армія, Омелянович-Павленко відповів:

— Якраз учора до нашої армії приєдналася галицька кінна

бригада от. Шепаровича коло 600 шабель. А взагалі з галичанами біда, вони не призвичаєні до наших умов боротьби. Тому часто роблять не те, що треба, або не тоді, коли треба. Ось, напр., тепер. Ми мали відомості, що Галицька армія готується до спільного з нами виступу проти большевиків. Тепер несподівано ми довідались, що Галицька армія вже виступила проти большевиків, не дочекавшись нас і навіть не повідомивши нас про це. Тому ми поспішаємо з своїм рухом на захід, щоб допомогти Галицькій армії, якщо її ще не знищили большевики.

Загальне число армії, казав Омелянович-Павленко, не збільшилось. Приблизно воно залишилось те саме, що було на початку Зимового походу: бойовий стан коло 5 тисяч. Для збільшення армії ми не мали зброї. Крім того ми й не ставили собі такого завдання, бо це могло б нас знищити. Тільки невелика числом і строго дисциплінована армія надавалася для складних і бистрих маршів в запіллі ворога. Інакше, коли б нас було хоч вдвоє більше, ми втратили б свою рухливість, і ворог би нас знищив. Фактично ми не могли стояти на одному місці й кількох днів. Особливо на початку Зимового походу, коли з півночі відступали денікінці, а слідом за нами йшли большевики, нас врятував лише швидкий марш на схід. Тимто, поки не наступила весна, ми не поспішали з походом на захід. Фактично це значило б звязати себе предчасно з певною територією, а тоді нас легко було б знищити.

Взагалі Омелянович-Павленко був задоволений успіхами Зимового походу. Хоч він жалівся на перевтому, але я бачив, що він почував себе неначе «дома» в тяжких умовах партизанської боротьби. Це його бойове завзяття разом з щирою вірою в успіх української справи були тими цінними рисами, що передавалися і його підлеглим, учасникам Зимового походу. Лягаючи спати після цієї розмови, я мав певність, що нашій армії пощастить славно закінчити свій героїчний похід в запілля ворога.

Тим часом на другий день в Бершаді я одержав від М. Шадлуна з Камянця дуже тривожного листа в справі наших переговорів у Варшаві. Це був перший лист «зза кордону», який я одержав за всю свою подорож до армії. В своєму листі Шадлун повідомляв мене, що 15. квітня з Варшави приїздив до Камянця А. Лівницький для наради з політичними партіями та членами уряду в справі проекту договору, запропонованого поляками. Як видно було з тексту цього проекту, доданого

до листа, зміст його рішуче розходився з директивами, які мала наша місія від уряду. Так, напр., в проєкті говорилося про військову конвенцію з Польщею, про кордон по Збруч, про урегулювання юридичного становища польських землевласників на Україні й навіть згадувалось про кордони Польщі з 1772 року, немов би український уряд визнавав «історичні права» Польщі на ці території.

Ці інформації Шадлуна були для мене наче громом з ясного неба. Я був дуже ними занепокоєний. Знаючи А. Лівницького, як гнучкого опортуніста, я боявся, що він піде на великі уступки полякам. Правда, Шадлун писав у своєму листі, що представники соціалістичних партій в Кам'янці (українські соц.-демократи і соц.-революціонери) висловилися категорично проти підписання такого договору. Але він не зазначав, як поставилися до цього проєкту представники інших українських партій. Повідомляв, що Лівницький 18. квітня виїхав назад до Варшави.

Моя тривога зросла ще більше після того, як я того ж дня довідався з большевицьких газет, що поляки «разом з Петлюрою» почали наступ на Україну. Я зараз же подумав, що це, очевидно, наслідок підписання Лівницьким того договору, про який писав у своєму листі Шадлун. Але в душі я все ще продовжував вірити, що ні Петлюра, ні Лівницький не підуть на підписання такого договору.

Так в повному незнанні того, що саме сталося в Варшаві, наша армія почала свій останній марш, щоб пробитися на захід через большевицький фронт. Була надія, що при зєднанні з галицькими частинами, які стояли в районі Вапнярка—Жмеринка, довідаємося точніше про стан польсько-українських взаємин.

Але тут прийшла нова несподівана вістка. Того ж дня ввечері в команді Київської дивізії, з якою я їхав, починаючи з Бершаді, були одержані інформації, що повстання Галицької армії скінчилося невдачею: частину галицького війська большевики оточили й роззброїли у Вапнярці та в Крижополі, а решта відійшла на захід в бік Томашполя.

Чому саме Галицька армія поспішила з своїм виступом проти большевиків, не дочекавшись армії Зимового походу, нашому командуванню було невідомо. Кравс у своїх спогадах зазначає, що повстання Галицької армії зорганізував молодий командант 2. бригади сот. Головінський, а переведено його в часі від 23.—27. квітня. Докладніше освітлення цієї події знахо-

димо в спогадах деяких інших учасників боротьби 1920 року. Так, напр., Л. Макарушка у львівському «Ділі» (з 26. березня 1939 р.) пише:

«В 1920 році ті з галицьких українців, що мали входити в рахубу для воєнної акції, находилися на українському Поділлі в примусовій злуці з червоною армією . . . На весну 1920 року опинилися відділи Галицької армії, зорганізовані в 3 бригади, на протипольському фронті в районі Чуднова, Літина і Бару⁸³⁾. Галицькі бригади були формально в союзі з червоною армією, однак психологічної лучби з більшовиками не було ніякої. Це виявилось в кілька тижнів після навязання співпраці, бо вже з початком місяця квітня можна було завважити, що і старшини і стрільці були поважно невдоволені з союзу з більшовиками . . . Почалася виміна думок між поодинокими галицькими бригадами, ставало чимраз ясніше, що розрив з Червоною Армією неминучий . . .

Дня 21. квітня рішилася команда II-ої галицької бригади перебрати ініціативу в свої руки, покинути більшовиків та перейти під прапори У. Н. Р. До двох інших галицьких бригад та в запілля вислано курерів, які мали перевезти відповідні накази.

Мені судилося їхати з устним приказом до III-ої бригади, що стояла тоді на фронті в околицях Бару. Тому хід тих подій мені відомий не з оповідань, а з власного переживання. Дня 21. квітня поінформував мене у приязности шефа штабу бригади і начальника оперативного відділу тодішній командант бригади Ю. Головінський про те, що запало рішення перевороту, повідомив мене про виїзд парламентарів до команди польських військ та до ставки Головного Отамана і доручив мені перевезти III-ій бригаді наказ негайно виступити проти більшовиків. На мій запит, чи команда бригади має бодай якусь приблизну запоруку, що польська армія не потрактує нас, як полонених, відповів мені командант бригади, що ніякої запоруки з огляду на наглий час не можна було покищо тепер дістати, однак для нього є це поза всяким сумнівом, що польські політичні та військові чинники використають у позитивному напрямі це добровільне рішення галицьких озброєних

⁸³⁾ Боеві частини «Червоної Української Галицької Армії» більшовицьке командування вислало на протипольський фронт в кінці березня і в перших днях квітня 1920 року: 1 бригаду УСС в район Вердичева, 2 бригаду — Жмеринки і 3 бригаду — Вапнярки. Всі резерви, установи й польовий штаб ЧУГА відправлено в Київ.

частин, бо це рішення матиме для польської держави поважне військове й політичне значіння. Аджеж годі припускати, щоби по зговоренні в засадничих справах між маршалом Пілсудським та Головним Отаманом Петлюрою не використано у спільній акції досвідчених галицьких частин.

У тому глибокому переконанні, що не можуть заіснувати такі перешкоди, які унеможливили б галицьким відділам брати участь в складі армії У. Н. Р. в поході на Київ, зробили галицькі бригади в днях 23. і 24. квітня протибольшевицький переворот, отворили в трьох місцевостях на просторі кількадесяти кілометрів большевицький фронт та увійшли в контакт з наступаючими польсько-українськими частинами».

Про мотиви розриву Галицької армії з большевиками докладніше говориться в спеціальному наказі, який був виданий в Літині 24. квітня 1920 року за підписом команданта II-ої галицької бригади Ю. Головінського і начальника штабу А. Ерле, що свого часу підписав сепаратний договір з Денікіном. Текст цього наказу (див. «Літопис Черв. Калини», Львів 1937, кн. 5) був такий (подаю його без зміни правопису):

«Два місяці вже минуло, як Українська Галицька Армія, виснажена довгими боротьбами й лютою пошестю, заключила злуку з большевиками.

Великі надії ми покладали на сю злуку. Ми вірили, що вона принесе нам визволення найдорожчої нам Галичини від польського панства, але гірко на цім завелись. Вже зразу було видно, що союз з большевиками веде наше стрілецтво до нової неволі — неволі жидівсько-московської комуни, а не до визволення.

Що ж дали нам большевики?

Розділили нашу армію між поодинокі совітсько-московські дивізії, старшин наших частин вимордували, частинувезли в далекі московські лягри, наслали хмару комісарів і всякої іншої сволоти в наші частини, знищили наше духовенство, хотіли ще виврати з наших зболілих грудей наш послідній скарб — любов до свого народу — і під покришкою комуністичних кличів стопити нас в єдину неделимую советську Рассею.

Наша армія, як така, вже перестала існувати для зовнішнього світу. Не маючи вже ніякого представництва, замовкла перед цілим світом. За нею міг говорити лише тов. Троцький, Ленін, Нахамкес, Муралов і прочі спасителі

А тепер знов надійшов мент, де Українсько-Галицьке стрілецтво скинуло своїх опікунів і віддихнуло свобідніше.

Може знов закинуть нам зраду?

Зраду закинуло нам в минулому році наддніпрянське правительство, коли ми перейшли до Денікіна. Закинув нам зраду Денікін, коли ми опинились над пропастю безвихідного полонення в його союзі і конечністю рятунку були приневолені шукати союзу з большевиками. Закинуть нам тепер зраду й большевики, що ми їх опустили.

Однак ні один щирий Українець не посміє нам закинути, що ми зрадники свого народу...

Ширший світ довідається ще о нас і осудить, чи доброю ми йшли дорогою, чи злою.

Як би се не було, факт є, що в історії не було другої подібної армії, яка би перейшла стільки горя, злиднів і наруг, як Ти, Українське Галицьке Стрілецтво. Але й нема другого приміру в цілیم світі, щоб хто так непохитно стояв за ідею визволення свого народу, як Ти, Український Стрільче.

Команда бригади все йшла за голосом дорогих їй Стрільців. І коли побачила, що послідня дошка рятунку, якого ми сподівалися від нашого нового опікуна, завела — рішилась на послідню пробу визволення.

Так нехай ніхто з Вас не вагається, куди йому тепер йти. Наш клич тепер один: Скинути ярмо опікунів, опертися на власних силах й бити всіх ворогів. Тоді тільки станемо сильними й пробемо собі дорогу до визволення рідної нам Галичини.

Нехай живе Самостійна Українська Народня Республіка».

Як бачимо, провідники Галицької армії вирішили розірвати з большевиками ще перед початком польського наступу на Україну і навіть до підписання польсько-українського договору у Варшаві. Як відомо, політичний договір був підписаний нашою місією в ніч з 21. на 22. квітня, а наступ польсько-українського війська проти большевиків почався 25. квітня, на другий день після підписання військової конвенції. Очевидно, галицькі провідники хотіли якнайшвидче спекатися свого союзу з большевиками, щоб не йти спільно з ними проти польсько-українських армій. Вони вірили, що це їх рішення буде належно оцінене керівниками польської політики. Але ці надії не справдилися. Через кілька днів поляки роззброїли галицькі частини й послали їх до таборів полонених.

Так трагічно закінчила своє життя Галицька армія. Опинившись після листопадової катастрофи без політичного провладу, вона цілу зиму «самотужки» шукала виходу в різних компромісах то направо, то наліво, поки остаточно не дезорієнтувалася в вирі страшної міжгромадянської та міжнаціональної боротьби, що панувала тоді на Наддніпрянській Україні.

Чи слід було відриватися від Наддніпрянської армії, щоб після всіх цих нещасливих перипетій знову шукати порятунку в боротьбі соборним фронтом? Хіба число недужих і мертвих в Галицькій армії від тифу та інших несприятливих умов зменшилися після переходу її під протекцію Денікіна, потім большевиків? Мандруючи тепер по Правобережжю, я сам часто зустрічав ці знищені, розпорошені останки борців за волю і єдність України, що масами гинули в тяжкій біді, цілковито залишені своїми провідниками на призволяще . . .

Раптовий виступ Галицької армії проти большевиків надзвичайно утруднив марш нашої армії на захід. Події в Галицькій армії поставили большевиків на ноги в цьому районі, а тим самим наша армія тратила одну з своїх головніших вигід — несподіваність руху. З тим більшим завзяттям та відвагою мусила вона тепер почати боротьбу з большевиками, щоб пробитися до решти армії Української Народньої Республіки.

Я не буду тут займатися описом героїчних боїв нашої армії, що відбулися в днях 3.-5. травня в районі між Ямполем і Вапняркою. Це вже зробили інші учасники Зимового походу, як М. Омелянович-Павленко, Ю. Тютюнник, П. Певний та інші⁸⁴). Скажу лише, що в перших числах травня 1920 року мені самому довелося бути свідком того, яку страшну боротьбу мусила витримати наша армія в трикутнику Вапнярка—Рудниця—Ямпіль з далеко численнішим ворогом. Фактично армії довелося пробиватися через лави ворога. Найкритичніший момент був 4. травня в районі села Савчино і Джуґастра, де бій продовжувався цілий день і трохи не скінчився катастрофою для нашої армії. На якийсь час наші бойові частини перемішалися

⁸⁴) Див. М. Омелянович-Павленко: Зимовий похід. Каліш 1934. — Ю. Тютюнник: Зимовий похід. Коломия 1923. — П. Певний: За волю та державність. Станіславів 1920. — О. Доценко: Зимовий похід. Варшава 1935.

і обозом. Почалася паніка. Ворог наступав з усіх сторін. Тільки уміле командування і велике завзяття козаків врятували справу. Живу стіну большевицького війська пробито.

5. травня, після нічного нападу большевиків на наші частини в с. Вільшанці, Київська дивізія, з якою я їхав, мусіла цілий день маневрувати в лісах на північ від с. Дмитрашівки, щоб відірватися від ворога й дати спочинок людям і коням. Нарешті пізно ввечері військо розташувалося в районі сіл Підлісівка—Китроси. Це був останній день мого побуту в армії. На другий день — 6. травня 1920 р. — між штабом армії й відділами Удовиченка встановлено зв'язок. Наша кіннота вступила в Ямпіль. Зимовий похід скінчився.

Я не можу описати того ентузіазму, який охопив усіх нас, коли стало відомо, що бої закінчені й наша армія вже вступила в зв'язок з частинами Удовиченка. Залунав гимн «Ще не вмерла Україна». Замаляли національні прапори. Весняне сонце ясним промінням освітило села, де відпочивало козацтво. Здавалося, що сама природа, разом з учасниками Зимового походу, раділа і святкувала цю славу подію в нашій кривавій боротьбі за волю України . . .

Згадуючи тепер про цю багату на події добу, я можу без перебільшення сказати, що Зимовий похід був достойним продовженням героїчної боротьби 1919 року. В цьому його історичне значіння. Це була боротьба разом з народом і за народ. Боротьба власними силами і за власну ціль.

Відважний крок, на який пішли уряд і командування, був правильно обчислений і скінчився повним успіхом. Похід тривав 5 місяців. За цей час армія ні разу не схилила національного прапора. Зберегла себе морально і фізично. Населення годувало й зодягало армію, постачало їй все потрібне і всіма способами допомагало, бо бачило в ній свою армію, яка боролася за інтереси народні. Недаром один з представників денікінської армії, якийсь полк. Попов, в своєму листі до команди нашої армії в цей час писав: «У нас є те, чого вам бракує — зброя, але ви маєте те, чого у нас немає — до ві р я н а с е л е н н я».

Армія Зимового походу дала приклад високого героїзму своїх вояків, що не знали ні труднощів, ні перешкод. Не вва-

жаючи на всі несприятливі умови, тверда, незломна віра в свою справу, ентузіязм і запал окриляли всіх на дальшу боротьбу.

Нашу армію в Зимовім поході назвав один його учасник «ферментом нації»⁸⁵). Як бродило в хемічнім процесі потрібне для утворення нової сполуки, так українська армія своїм славним Зимовим походом сприяла кристалізації бажань, віри і надій українського народу біля одної ідеї — Самостійної України, держави вільного народу. Помимо суто військових завдань, також для справи української політичної пропаганди словом і ділом серед українських мас значіння Зимового походу було величезне.

Зимовий похід був вершком революційно-визвольних змагань українського народу власними силами. Після Зимового походу, наслідком союзу з Польщею, що хотіла лише використати хижим способом біду й горе українського народу, попередній ентузіязм і віра війська й народу підупали. Український визвольний рух вступив у нову, ще тяжчу добу.

⁸⁵) Див. П. Феденко: Фермент нації. Збірник «Вільна Україна», ч. 1—2, Львів 1921.

З М І С Т

КАМ'ЯНЕЦЬКА ДОБА (червень—листопад 1919 р.)

X. Як почалася боротьба соборним фронтом?

В Кам'янці перед приходом Галицької армії. Ситуація на Україні. Становище на українському фронті на початку липня 1919 р. і перехід Галицької армії на Велику Україну. Диктатура Петрушевича і закон Директорії про утворення окремого міністерства для Галичини. Відмова Петрушевича утворити єдиний український провід. Труднощі постачання армії. Нові плани правої опозиції і «Український Національно-Державний Союз». Лист повстанського отамана Григорієва до уряду У. Н. Р. 5

XI. Дуалізм влади й шукання порозуміння.

Компромісова тактика Наддніпрянського уряду і ліквідація загону Сіяка. Наступ Денікіна на Україну і його протиукраїнська політика. Розходження між Галицьким і Наддніпрянським урядом у ставленні до Денікіна. Проголошення парламентаризму урядом Мартоса і декларація 12. серпня 1919 р. Повстанський рух на Україні. Демісія Б. Мартоса і новий уряд І. Мазепи. . . 31

XII. Зустріч з армією Денікіна і руїна українського фронту.

Напередодні вступу українського війська в Київ. Надзвичайна дипломатична місія П. Пилипчука до Варшави та його самочинні заклики. Від'їзд військової делегації М. Омеляновича-Павленка на фронт для переговорів з армією Денікіна. Наказ українського командування на випадок зустрічі з денікінцями. Вступ українського війська в Київ і події 31. серпня 1919 р. Тактика командуючого Київським фронтом Кравса і його договір з Бредовом. Відступ нашого війська з Києва і початок занепаду українського фронту. Наладки газети «Стрілець» на С. Петлюру. Галицький уряд проти війни з Денікіном. 60

XIII. Війна з Денікіном і українська дипломатія.

Остання спроба порозуміння з денікінським командуванням на ст. Пост Волинський і наказ Денікіна про наступ проти української армії. Поліпшення відносин між Галицьким і Наддніпрян-

ським урядом. Швейцарський комуніст Ф. Пляттен і переговори з російським совітським урядом про воєнну конвенцію проти Денікіна. Проект скликання передпарламенту У. Н. Р. Оголошення війни Денікінові. Міжнародна ситуація і соціалістична конференція в Люцерні. Українська делегація на Мировій Конференції в Парижі і сепаратна акція В. Панейка і С. Томашівського. Приїзд до Камянця голови паризької делегації Г. Сидоренка. «Причини невдачі Української Місії в Парижі» і звязок С. Петлюри з французькими політичними діячами. Нова місія до Варшави на чолі з А. Лівницьким. Концепція М. Василька. 81

XIV. Листопадова катастрофа .

Нова ситуація на українському фронті на початку жовтня 1919 р. Махно руйнує заплілля денікінської армії. Українська армія ліквідує свій фронт проти большевиків. Нове загострення відносин між урядами Диктатури і Директорії. Нападки газети «Воротьба» на Є. Петрушевича. Початок боїв з армією Денікіна і сепаратна політика галицького командування. Приїзд Пляттена з Москви і відрядження уповноважених до XII. совітської армії. Державна нарада в Камянці 25. жовтня 1919 р. Тяжкий матеріально-санітарний стан нашої армії і заходи для його поліпшення. Військова нарада в Жмеринці. Сепаратний договір команди Галицької армії з Денікіном і катастрофа українського фронту. 111

ЗИМОВИЙ ПОХІД (6. грудня 1919 — 6. травня 1920).

XV. Ліквідація регулярного фронту і похід Наддніпрянської армії в вороже заплілля.

Відступ Наддніпрянської армії в район Проскурів—Старокосянтинів. Евакуація Камянця. Відїзд Є. Петрушевича, А. Макаренка і Ф. Швеця за кордон. В дорозі між Камянцем і Проскуровом. «Пашківська республіка». Польська криводушність. Події в Проскурові та Війтівцях. Військова нарада в Старокосянтинові. С. Петлюра збирається за кордон. Переїзд уряду до Любара. Виступ Волоха, Данченка і Божка. Ліквідація регулярного фронту. Любарська декларація уряду. Відїзд С. Петлюри у Варшаву. Початок Зимового походу. 141

XVI. Галицька армія на роздоріжжі.

«Нова політика» російських большевиків на Україні. Останні дні денікінської влади у Вінниці. Моє побачення з Ю. Тютюнником у Липівці. Договір 24. грудня 1919 р. про злуку обох армій. Відозва «Всеукраїнського Революційного Комітету». Нова хвиля українського раднофіліства. Воротьбисти і Волох. Плани українських соц.-революціонерів і нарада членів уряду У. Н. Р. в Літині. У Вінниці перед приходом большевиків. Невдала подорож

до армії. Народа в Брацлаві. Перехід Галицької армії до большевиків. Відхід українських соц.-революціонерів від активної праці в уряді. Моя подорож до Кам'янця. 167

XVII. Народи членів уряду У. Н. Р. в Кам'янці.

Деклярація 2. грудня 1919 р. і польський режим на окупованих українських землях. Українська Національна Рада в Кам'янці. Блок правих українських груп з представниками УПСР в Кам'янці. Настрої в українських колах за кордоном. Засідання ЦК УСДРП в Кам'янці. Проект «Тимчасового закону про державний устрій та порядок законодавства». Порозуміння між представниками УСДРП і УПСР. Плани С. Барана в кам'янській Національній Раді. Приїзд польського міністра А. Мінкевича і його конфлікт з членами українського уряду. Постанови кабінету міністрів. Мій відїзд з Кам'янця. 180

XVIII. Моя подорож до армії. Кінець Зимового походу.

Між Кам'янцем і Ямполем. Відступ армії Бредова до Польщі. Моя зустріч з О. Удовиченком і наказ про формування окремої пішої бригади в Могилеві. План подорожі через Румунію. В Букарешті. Листи М. Шаповала, А. Макаренка і Г. Сидоренка. Українська еміграція за кордоном. Капела О. Кошиця. М. Остроградський. Перехід через Дністер на територію України і зустріч з Чорноморським полком. В тираспільській «Чека». Від Одеси до Умані. Невдача боротьбистів і кінець «Волохівщини». Повстання Чорноморського полка і галицької кінної бригади в Тирасполі. Подорож до Єлисавета. Настрої на українському селі. Мій приїзд до армії і нарада в Ольгополі. Лист М. Шадлуна про стан польсько-українських переговорів у Варшаві. Виступ галицьких «червоних бригад» проти большевиків і кінець Галицької армії. Марш армії Зимового походу на зєднання з частинами Удовиченка. Вої з большевиками в районі між Вапняркою і Ямполем. Кінець і значіння Зимового походу. 198